МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

Науковий журнал № 2 (8), 2013

Суми
СумДПУ імені А. С. Макаренка
2013

УДК 101.8

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Сумський ДПУ імені А. С. Макаренка
Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(протокол № 2 від 23.09.2013)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Доктор філософських наук, професор **В. М. Вандишев**; кандидат філософських наук, доцент **М. О. Качуровський**; доктор філософських наук, професор **В. А. Косяк**; доктор філософських наук, професор **Є. О. Лебідь**; доктор фізико-математичних наук, професор **Ф. М. Лиман**; доктор філософських наук, професор **І. П. Мозговий**; кандидат філософських наук, доцент **О. А. Наумкіна**; доктор мистецтвознавства, професор **О. Г. Стахевич**; доктор філософських наук, професор **В. О. Цикін** (відповідальний редактор); кандидат філософських наук, доцент **В. Є. Карпенко** (відповідальний секретар).

Затверджений постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4
як фаховий збірник

У журналі розглядаються проблеми філософії науки, трансформації соціуму під впливом наукоємних технологій, людське буття та культура. При цьому особливий наголос зроблено на визначенні ролі сучасної освіти в соціальних процесах. Також у виданні відбиті деякі філософські аспекти культури та цивілізації людства.

Пропонується викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам, усім, хто цікавиться філософськими проблемами постнекласичної науки.

© СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА НАУКИ

УДК 101.8:371.3

В. А. Цикин
Сумской государственный педагогический
университет имени А. С. Макаренко

ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СУЩНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье проведен анализ сущности инновационного образования. При этом особый акцент сделан на образование, которое обладает эффективностью, позволяет достичь профессионального уровня высокой компетентности, основанного на разработке и внедрении новых технологий и «работающего на опережение».

Ключевые слова: *инновация, инновационное образование, инновационный процесс, инновационная деятельность, педагогическая инноватика.*

Мировой опыт показывает, что экономика, основанная на знаниях, адекватно будет развиваться и выходить на мировой уровень только при условии интеграции с наукой, а это возможно на базе инновационного образования. Современное отставание Украины от Запада по ряду направлений вызвано низким уровнем образования, которое не включает новые достижения и знания, полученные современной наукой: синергетикой, нанонаукой, хай-тек и др.[1, 4].

Организация науки и образования в Украине кардинальным образом отличается от западных схем и моделей, где не существует четкой границы между наукой и образованием. В Украине сегодня отсутствует полностью звено, где перекладывается «язык» науки на «язык» образования: нет института, который специализированно занимался проблематикой адаптации научных достижений и знаний для системы образования. До тех пор, пока существующий разрыв между наукой и образованием не будет преодолен, знания не смогут транслироваться объемно и объективно, как это принято во всем мире, а это необходимо для инновационного образования. Интеграция образования и науки в настоящее время становится непременным условием и основополагающим правилом для всех современных высших учебных заведений.

В настоящее время украинская система образования переживает глубочайший кризис, который является следствием системного кризиса всего общества, на фоне существенного ослабления государственной поддержки науки и образования. Этот кризис усугубляется кризисом мировой системы образования, переходящей к новой системе ценностей - ценностей

информационной цивилизации, получившей название «информационное общество», концепция которого была сформулирована во второй половине XX века в работах Д. Белла, Е. Масуда, А. Тоффлера и др.

В результате формирования единой информационной системы (образовавшейся в результате слияния телекоммуникационной, компьютерно-электронной, аудиовизуальной техники) создаются национальные информационные системы, нацеленные на развитие инновационного образования. Актуальность этих проблем вызвана рядом глобальных факторов. Особенно значительным ростом потоков информации в условиях глобализации общественных процессов.

Терминология концепта «инновация» в трудах отечественных ученых представлена достаточно широко, а это свидетельствует о междисциплинарности данного понятия.

Волынкина М. В. под инновацией понимает вовлечение в экономический оборот результатов интеллектуальной деятельности, содержащих новые, в том числе научные, знания с целью удовлетворения общественных потребностей и получения прибыли [2, 33].

Морозов Ю. П. под инновацией предлагает понимать прибыльное использование новаций в виде новых технологий, видов продукции и услуг, организационно-технических и социально-экономических решений производственного, финансового, коммерческого, административного и иного характера [3, 6].

Трифилова А. А. и Коршунов И. А под инновацией понимают процесс введения новых методов в организацию и осуществление хозяйственной деятельности. Ряд авторов представляют инновацию как процесс внедрения новшеств [4, 15].

Понятие «инновация» и «новшество» зачастую используются в системе образования как синонимы, вместе с тем они имеют различное значение, в частности А. В. Хуторской в своей книге «Педагогическая инноватика» указывает на то, что новшество – это потенциально возможное изменение, а нововведение (инновация) – реализованное изменение, ставшее из возможного действительным [5, 38]. Источником инноваций в обществе является именно система образования, несмотря на то, что она является источником новых знаний и новых технологий, генерирующих нововведения и инновации во всех социальных системах.

Вместе с тем, несмотря на многообразие трактовок понятия «инновация» можно выделить его общие черты, Во-первых, инновация является целесообразным и полезным изменением в предшествующем состоянии, предложенным человеком. Во-вторых, это изменение должно получить практическое применение, причем оно должно быть применено впервые в данной области. В-третьих, предметом этих изменений является изделия, технологии, социальные, экономические, экологические процессы. В-четвертых, инновации являются средством реализации целей, развития

предприятия, а также положительно воздействуют на повышение эффективности работы предприятия.

Инновация – это результат создания и внедрения нового, оригинального интеллектуального продукта (методики, системы, преобразования какого-либо из процессов организации деятельности сообществ, предприятий, организаций, учреждений, общественных объединений), позволяющий качественно улучшить как сам процесс, так и положение общества в целом и, в конечном итоге, улучшающий качество жизни людей. Разработка нового учебного процесса, новой системы управления, эффективной информированности, новшества в организации экономики, искусств, бизнеса, органов власти, благотворительных организаций и т.д. – суть инноваций в образовательной системе [6, 85]. Вместе с тем, особое значение в данном аспекте приобретают социальные инновации именно в области организации деятельности вузов и управлении вузовской системой.

Научная трактовка понятия «инновация» восходит к терминам определения технических изделий принципиально нового, не имеющего аналога, типа. Однако со временем термин стал использовать шире – не только в технике, но и для обозначения нововведений в социальной жизни. Таким образом, в настоящее время используются два основных понимания инноваций, различающихся функционально: технические и социальные инновации. Технические инновации как получение нового или эффективного производства имеющегося продукта, изделия, техники, новые или усовершенствованные технологические процессы, вместе с тем инновирование в области организации и управления производством не относятся к технологическим. Социальные инновации рассматриваются как процесс обновления сфер жизни человека в реорганизации социума (педагогика, система управления, благотворительность, обслуживание, организация процесса).

Социальные инновации представляют собой явления в социальной системе общества, которых не было на предыдущей стадии его развития и которые возникли естественным образом, либо введены по инициативе субъектов управления – государства и других социальных институтов.

В аспекте рассмотрения нашей проблемы, особый интерес представляет анализ социальных инноваций в образовательной системе, как определенной разновидности социальной системы. Образовательная система это – объединенное в единое целое, упорядоченное множество взаимодействующих элементов, специально созданных для реализации социальных функций образования [7, 4]. Социальные инновации в образовании обретают уникальное качество социального механизма, обеспечивающего развитие ресурса развития, тем самым, моделируя облик будущего общественного устройства и всего диапазона взаимоотношений человека с природой и обществом.

Таким образом, под инновацией в образовании следует понимать нововведение, предназначенное для разрешения сложившейся проблемной

ситуации с целью оптимизации учебного процесса, повышения его качества или организации благоприятных условий для усвоения материала учащимися и студентами.

Понятие «инновация» имеет междисциплинарный характер и является одним из самых популярных в современных социальных исследованиях. В переводе с латинского языка оно означает «обновление, новшество или изменение». В контексте системного подхода «инновация» определяется как целенаправленное изменение в функционировании системы, причем в широком смысле это могут быть качественные и количественные изменения в различных сферах и элементах системы. Понятие «инновация» и сопряженные с ним термины «инновационный процесс», «инновационный потенциал» и другие приобрели статус общенаучных категорий высокого уровня обобщения и обогатили понятийные системы многих наук в настоящее время.

Понятие «инновации» тесно связано с понятием «инновационный процесс», под которым в свою очередь понимают последовательную цепь событий от новой идеи до ее реализации в конкретном продукте, услуге или технологии и дальнейшее распространение нововведения. Инновационные процессы в образовании стали сегодня неотъемлемой частью общественного развития как главного требования времени.

Под инновационным процессом понимается комплексная деятельность по созданию, освоению, использованию и распространению новшеств. Учебно-воспитательный процесс, занимающий центральное место в образовательной деятельности, можно рассматривать как инновационный, так как его цель заключается в передаче молодым людям новых для них знаний, в формировании новых свойств личности [5, 183].

Инновационные процессы в образовании необходимо рассматривать в комплексе его социальной обусловленности. Это предполагает: соответствие системы образования комплексу жизненных социальных потребностей; внутреннюю согласованность её частей и оценку обществом каждого из структурных элементов; нацеленность образования на прогрессивное развитие общества; наличие у молодых людей потребности в образовании, её социальную направленность.

Инновационные процессы должны осуществляться сегодня во всех образовательных структурах. Новые типы образовательных учреждений, систем управления, новые технологии и методики – это проявления огромного потенциала инновационных процессов. Грамотное и продуманное их осуществление способствует углублению в нём позитивных изменений. Вместе с тем, реализация нововведений на практике должна быть сопряжена с минимальными отрицательными последствиями. Поэтому внедрение инноваций в практику всегда предполагает подготовительный этап, включающий в себя моделирование, экспертные оценки, дальнейшую доработку и соотношение с последними достижениями в области образования.

Таким образом, инновационный процесс заключается в формировании и развитии содержания и организации нового. Он представляет собой совокупность процедур и средств, с помощью которых научное открытие или идея превращаются в социальное, в том числе, образовательное нововведение. Нововведение при таком рассмотрении понимается как результат инновации, а инновационный процесс, в наиболее общем виде, рассматривается как развитие трех основных этапов: генерирование идеи (научное открытие), разработка идеи в прикладном аспекте и реализация нововведения в практике [5, 171].

Зарождение инновационной идеи и возможность использования новых научных результатов происходят на этапе фундаментальных и поисковых исследований и прикладных исследований и разработок.

В связи с этим, инновационный процесс можно рассматривать как процесс доведения научной идеи до стадии практического использования и реализация связанных с этим изменений в социально – педагогической среде. Деятельность, обеспечивающая превращение идей в нововведение и формирующая систему управления этим процессом, является *инновационной деятельностью*.

Инновационный процесс можно определить как процесс последовательного превращения идеи в товар, проходящий этапы фундаментальных, прикладных исследований, конструкторских разработок, маркетинга, производства, наконец, сбыта, – процесс коммерциализации технологий.

Инновационный процесс может быть рассмотрен с различных позиций и с разной степенью детализации.

Во-первых, как параллельно-последовательное осуществление научно-исследовательской, научно-технической, инновационной, производственной деятельности.

Во-вторых, как временные этапы жизненного цикла нововведения от возникновения идеи до ее разработки и распространения.

В-третьих, как процесс финансирования и инвестирования разработки и распространения нового вида продукта или услуги. В этом случае он выступает в качестве частного случая широко распространенного на практике образовательного проекта.

В общем виде инновационный процесс состоит в получении новых технологий, видов продуктов и услуг, решений производственного, административного или иного характера и других результатов интеллектуальной деятельности [7, 6].

Инновационные процессы приобретают интернациональный характер: происходит своеобразная глобализация педагогических проблем; глобальные проблемы заставляют ставить новые и по-новому видеть старые педагогические проблемы.

Мы понимаем *инновационное образование это такое, которое обладает высокой эффективностью, то есть позволяет достичь*

профессионального уровня компетентности, основано на разработке и внедрении новых технологий и «работает на опережение». Оно ориентировано на передачу знаний, которые постоянно обновляются, на овладение базовыми компетенциями и на обучение в процессе создания новых знаний: за счет интеграции фундаментальной науки, учебного процесса и производства.

Инновационное образование активно развивается в кризисные, переломные моменты жизни социума, когда существующая система образования оказывается не в состоянии удовлетворить предъявляемые к ней запросы общества. Посредством инновационного образования общество обеспечивает свое развитие. В основе развития инновационного образования лежит развитие науки, особенно постнеклассической. Развитие инновационного образования возможно там, где созданы условия для тесного взаимодействия науки и образования – на базе университетов, научных центров и технопарков.

В рамках рассмотрения социальных инноваций непосредственно в образовательной системе, целесообразно остановиться на классификации их в системе образования. Социальные инновации в системе образования, в целом, можно классифицировать на: 1) статусные изменения – выражающиеся в изменении положения учебного заведения на рынке образовательных услуг; 2) изменения содержания образовательной программы; 3) нововведениях в системе управления образованием; 4) изменения форм и методов обучения, технологизация процесса обучения; 5) изменения форм организации образовательного процесса.

В системе высшего образования инновации можно делить на следующие виды:

- внутрипредметные инновации – нововведения, заключенные «внутри» предмета или способа его преподавания;

- общеметодические инновации – внедрение в преподавание нетрадиционных технологий, универсальных по своей сути, что дает возможность применять их в любой предметной отрасли;

- идеологические инновации – изменения, обусловленные обновлением сознания и духом времени. Например, обучение студентов всех специальностей навыкам работы с компьютером, поскольку сейчас трудно представить специалиста, претендующего на какую-либо работу и не имеющего этого навыка;

- административные инновации – решения, которые принимают руководители разных уровней, ведущие к повышению эффективности управления учреждением высшего профессионального образования [7, 9].

Следует отметь, что это далеко не единственная классификация инноваций в высшей школе, так же выделяют: экономические инновации в сфере продуктов и услуг в образовательной системе; технологические инновации в сфере организации учебного процесса в высшей школе; организационно-структурные инновации, связанные с изменением общей

организационной структуры системы высшего профессионального образования; управленческие инновации, затрагивающие коренное преобразование устоявшейся структуры управления высшей школой на территории Украины. Рассмотренные типологии инноваций в сфере образования обнажают потребности современного общества в инновировании всей системы образования.

В условиях социально-экономического кризиса изменяется место высшего образования в системе жизненных ценностей украинских студентов, ориентации на специальность и формы получения образования, установка на дальнейшую профессиональную деятельность. Образование постепенно становится прагматической узкоутилитарной ценностью. Приоритет среди вузов в настоящее время молодыми людьми отдаётся экономическим, юридическим, гуманитарным. При этом преобладает стремление получить образование в возможно хорошие сроки, чтобы занять наиболее выгодное в материальном отношении место.

За последние годы система высшего профессионального образования претерпела значительные изменения, связанные с разрушением монополии государства на предоставление образовательных услуг и ростом конкуренции. На данном этапе развития рынок образовательных услуг характеризуется следующими особенностями: 1) ликвидация государственного регулирования рынка труда и мощной системы распределения выпускников; 2) усиление конкуренции на рынке образовательных услуг за счет возникновения множества негосударственных учебных заведений и развития платного образования в государственных образовательных учреждениях; 3) быстро меняющаяся конъюнктура на рынке труда, постоянно возникающий дефицит в специалистах отдельных специальностей; 4) неустойчивый спрос на специалистов со стороны работодателей, прогнозированием которого в учебных заведениях никто не занимается; 5) низкая эффективность самих образовательных процессов из-за недостаточного финансирования системы высшего образования и как следствие этого, невозможности применения самых современных методик обучения [8, 6–7].

Существующие проблемы указывают на необходимость внедрения крупномасштабных социальных инноваций, которые должны в первую очередь обеспечить высокий уровень развития высшего образования. В целом инновации на образовательном рынке формируются на трех основных уровнях: *макроуровне, региональном и на уровне образовательной организации*.

Инновации макроуровня связаны с двумя основными факторами: степенью охвата образовательной сферы государственным регулированием и характером государственного воздействия на эту сферу. Узкий охват предполагает низкую интенсивность воздействий государства на сферу образования и большую самостоятельность образовательных учреждений, тогда как широкий охват означает противоположную ситуацию. По

характеру меры государственного воздействия так же варьируют и могут быть как прямыми, так и косвенными. В первом случае преобладает в основном воздействие посредством планово-директивных и административных рычагов, во втором случае доминирующими становиться экономические меры.

На макроуровне особое место занимает государственная инновационная политика, направленная на создание инновационной инфраструктуры, развитие инновационного потенциала и целевые инвестиции в инновационный процесс. Особенности инновационного процесса на макроуровне заключается в том, что даже если он выстраивается на технико-технологических или научно-технических нововведениях, он оказывает влияние на экономические и социальные сферы общества, поскольку изменяет ценность и потребительские качества продукта или услуги, что меняет совокупность отношений потребителя. Таким образом, воздействуя на социоэкономические и социокультурные компоненты, инновационная политика создает общий благоприятный инновационный фон, который вместе со структурными изменениями организации общества (децентрализация, деиерархизация и т.п.) формирует необходимые условия инновационного развития.

На региональном уровне задача регионов во многом сводится к созданию благоприятного образовательного климата, оказанию поддержки организациям, осуществляющим эту деятельность. Поддержка может быть направлена по адресу региональных организаций или всех дислоцированных в других регионах.

Инновации в образовательных учреждения отождествляются с инновациями на микроуровне. Центральным параметром на данном этапе является используемый образовательный продукт, лежащий в основе предоставляемых образовательных услуг. Обновление этого продукта и используемые при этом инновации являются базисом. Другим немаловажным параметром является область учебных специальностей и специализаций, так как переход в новые области является важной инновацией для образовательной организации, приводящей к системным изменениям в деятельности соответствующего учреждения. Третий параметр инноваций микроуровня это – региональный рынок, на котором работает образовательное учреждение. Поиск новых рынков определяется двумя основными факторами: повышением уровня конкуренции на старых рынках и их насыщением и стремлением расширить поле деятельности образовательной организации [6, 84].

Основными направлениями интеграции инноваций в сфере высшего образования должны явиться инновации в учебном процессе в вузе, среди которых основное внимание должно быть уделено инновационным процессам в педагогических технологиях. В частности, внедрение системы многоуровневого образования с внедрением междисциплинарных

образовательных программ на основе либерального образования и высокого качества предоставляемых образовательных услуг [9, 12].

Современный этап развития общества ставит перед системой образования целый ряд принципиально новых проблем, обусловленных политическими, социально-экономическими, мировоззренческими и другими факторами. К этим проблемам следует отнести:

– необходимость повышения качества и доступности образования;

– увеличение академической мобильности;

– интеграции в мировое научно-образовательное пространство;

– создание оптимальных в экономическом плане образовательных систем;

– повышение уровня университетской корпоративности и усиление связей между разными уровнями образования.

Одним из эффективных путей решения этих проблем является информатизация образования. Совершенствование технических средств коммуникаций привело к значительному прогрессу в информационном обмене. Появление новых информационных технологий, связанных с развитием компьютерных средств и сетей телекоммуникаций, дало возможность создать качественно новую информационно-образовательную среду как основу для развития и совершенствования системы образования.

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) имеют ключевое значение на всех уровнях образовательной системы. На каждом этапе познавательной деятельности, научных исследований и практических приложений во всех отраслях знаний информационно-коммуникационные технологии выполняют одновременно функции инструментов и объектов познания. Инновации в ИКТ не только обеспечивают революционное развитие внутри данной отрасли знаний, но и оказывают непосредственное влияние на научно-технический прогресс во всех сферах деятельности общества. Информационно-коммуникационные технологии относятся к классу инновационных технологий, обеспечивающих быстрое накопление интеллектуального и экономического потенциала – стратегических ресурсов, гарантирующих устойчивое развитие общества [10, 23].

Особенность информационно-коммуникационных технологий – их универсальность, они являются инструментом, который применяется во всех отраслях знаний: естественнонаучной, гуманитарной, социально-экономической и технической. Инновационный характер развития ИКТ непосредственно влияет и на другие отрасли знаний: нанонауки, бионауки, когнитивное и социальное знание, которые формируют мировоззрение молодого специалиста, совершенствуя дидактическое и методическое представление знаний, повышая способность к восприятию и порождению знаний, тем самым, внося инновационный элемент во всестороннее развитие личности.

Инновационные технологии в образовании - это организация образовательного процесса, построенная на качественно иных принципах,

средствах, методах и технологиях. Они позволяют достигнуть образовательных эффектов, характеризуемых:

- усвоением максимального объема знаний;
- творческой активностью;
- широким спектром практических навыков и умений [1, 231].

Информационно-коммуникационных технологии дают возможность значительно ускорить процесс поиска и передачи информации, преобразовать характер умственной деятельности, автоматизировать человеческий труд. Основу информационно-коммуникационных технологий в настоящеевремясоставляют:персональный компьютер, Интернет и сотовый телефон, обеспечивающие хранение, обработку и передачу информации на расстояние.

Отличительными особенностями информационно-коммуникационных систем в образовании являются:

- многоуровневость телекоммуникационной инфраструктуры;
- интегрированность образовательной информационной среды;
- распределенность учебного процесса;
- мультимедийноеть образовательных ресурсов.

Учет этих особенностей требует иных подходов в построении информационно-телекоммуникационных систем образования.Сегодня невозможно представить себе работу ученого, преподавателя, студента без Интернета. Доступ к электронным библиотекам, базам данных, порталам обеспечивает эффективный поиск и оперативное получение необходимой информации. Особое значение в списке электронных образовательных ресурсов имеют интерактивные обучающие программы: мультимедийные курсы, виртуальные лаборатории и музеи, тренажерные и тестирующие системы, необходимые элементы в самостоятельной работе студентов[1, 91].

Вопросы научной поддержки инновационной деятельности в образовании относятся к области педагогической инноватики. Педагогическая инноватика – молодая наука, в Украине о ней начали говорить только в конце прошлого века. Сегодня как сама педагогическая инноватика, так и её методология находятся в стадии научной разработки и построения.

Ключевое понятие в инноватике – инновационный процесс. Инновационные процессы в образовании рассматриваются в трех основных аспектах: социально-экономическом, психолого-педагогическом и организационно-управленческом. От этих аспектов зависит общий климат и условия, в которых инновационные процессы происходят. Имеющиеся условия могут способствовать, либо препятствовать инновационному процессу. Инновационный процесс может иметь характер как стихийный, так и сознательно управляемый [11, 17].

Единство трёх составляющих инновационного процесса: создание, освоение и применение новшеств. Именно такой трёхсоставный инновационный процесс и является объектом изучения в педагогической

инноватике (в отличие от дидактики, где объектом научного исследования выступает процесс обучения).

Другое системное понятие – инновационная деятельность – комплекс принимаемых мер по обеспечению инновационного процесса на том или ином уровне образования, а также сам процесс. К основным функциям инновационной деятельности относятся изменения компонентов педагогического процесса: смысла, целей, содержания образования, форм, методов, технологий, средств обучения, системы управлении и т.п.

Учитывая человеко-ориентированную сущность педагогики, объект и предмет педагогической инноватики определяется не в традиционном ключе «внешних воздействий» наобучаемых, а с позиции условий обновления их образования, происходящего с их участием. Это главный принцип, который является ориентиром для построения теоретико-методологических оснований педагогической инноватики.

Опираясь на вышесказанное, под *педагогической инноватикой понимается наука, изучающая природу, закономерности возникновения и развития педагогических инноваций, их связи с традициями прошлого и будущего в отношении субъектов образования.*

Объектом педагогической инноватики – является процесс возникновения, развития и освоения инноваций в образовании. Под инновациями здесь понимаются нововведения – целенаправленные изменения, вносящие в образование новые элементы, и вызывающие его переход из одного состояния в другое. Образование рассматривается как социально, культурно и личностно детерминированная образовательная деятельность, в процесс изменения (обновления) которой включен субъект этой деятельности.

Предметом педагогической инноватики – является система отношений, возникающих в инновационной образовательной деятельности, направленной на становления личности субъектов образования (учащихся, педагогов, администраторов).

Инновационные изменения идут сегодня по таким направлениям:

- формирование нового содержания образования;
- разработка и реализация новых технологий обучения;
- применение методов, приемов, средств освоения новых программ;
- создание условий для самоопределения личности в процессе обучения;
- изменение в образе деятельности и стиле мышления как преподавателей, так и учащихся, изменение взаимоотношений между ними, создание и развитие творческих инновационных коллективов, школ, вузов.

Исследования инновационных процессов в образовании выявили ряд теоретико-методологических проблем: соотношение традиций и инноваций, содержание и этапы инновационного цикла, отношение к инновациям разных субъектов образования, управление инновациями, подготовка кадров, основания для критериев оценки нового в образовании и др.[12,64].Эти проблемы нуждаются в осмыслении уже другого уровня –

методологического. Обоснование методологических основ педагогической инноватики не менее актуально, чем создание самой инноватики. Педагогическаяинноватика является особым направлением методологических исследований.

В сферу методологии педагогической инноватики входит система знаний и соответствующих им деятельностей, которые изучают, объясняют, обосновывают педагогическую инноватику, её собственные принципы, закономерности, понятийный аппарат, средства, границы применимости и другие научные атрибуты, характерные для теоретических учений.

Растёт потребность в новом теоретическом осмыслении сущности управления инновационными процессами в образовательном учреждении, разработке педагогических условий, обеспечивающих непрерывное инновационное движение. Немаловажно и то, что инновационные процессы нуждаются в специальной подготовке кадров – педагогов, администраторов, менеджеров образования, компетентных в сфере педагогических инноваций.

Украине в настоящее время необходима серьезная, последовательная и долговременная образовательная политика, основанная на понимании целей инновационного образования и реальных возможностей их осуществления. Для наиболее полного осмысления инновационного образования в условиях смены ценностных установок и попыток внедрения новых подходов и технологий в рамках образования, необходим общефилософский анализ теоретических предпосылок его развития. Философия способствует анализу инновационного образовательного процесса как целостности, охватывающей все многообразие проявлений образования, все виды и уровни его особой стадии развития в образовательном пространстве.

Философия обеспечивает системное видение инновационного образования, понимаемого как один из решающих факторов социально-экономического и социально-культурного развития страны. В контексте вопросов развития инновационного образования важно переосмысление современной философией образования вопросов взаимодействия науки и образования и выявление основных тенденций образовательной политики в данной области [9, 12].

Итак, существующее противоречие между объективной потребностью в разработке теоретических основ развития отечественной образовательной политики и сложившимися подходами к анализу инновационного образования требует обращения к философскому анализу сложившейся ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цикин В.А. Философский дискурсфеномена конвергенции супертехнологий в обществе риска / В.А. Цикин. – Сумы, МакДен, 2012. – 264 с.

2. Волынка М. В. Инновации и предпринимательство: соотношение понятий / М. В. Волынка // Закон. – 2006. –№ 4. – С. 31–35.

3. Морозов Ю.П. Инновационный менеджмент / Ю.П. Морозов. – М. : Юнити-Дана, 2000. – С.5-9.

4. Трофимова А.А. Современный инновационный менеджмент / А.А. Трофимова, И.А. Коршунов // Инновации. – 2003. – № 2–3. – С. 14–16.

5. Хуторской А. В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика / А. В. Хуторской. – М. : УНЦ ДО, 2005. – 222 с.

6. Петров В. В. Инновационные подходы к образованию в контексте формирующегося общества знания / В. В. Петров // Философия образования. – 2009. – № 4. (29). – С. 81–86.

7. Бездубный Ф. Ф. Сущность понятия инновация и его классификация / Ф. Ф. Бездубный, Г.А. Смирнова // Инновации. – 1998. – № 2–3. – С. 4–10.

8. Цикин В.А. Философияобразования: постнеклассическийподход / В.А. Цикин, Е.А. Наумкина. – Сумы, СумДПУ, 2009. – 232 с.

9. Цикін В.О. Філософія освіти – Стратегія прориву в майбутнє / В.О. Цикін, І.А. Бріжата. – Суми, СумДПУ, 2012. – 256 с.

10. Демкин В. П. Инновационные технологии в образовании / В.П. Демкин. – Томск, Изд-во Томск. Ун-та, 2007. – Вып. 2. – С. 22–29.

11. Хуторской А.В. Методологические основания педагогической инноватики / А.В. Хуторской // Школьные технологии. – 2010. – № 4. – С. 16–19.

12. Причинин А.Е. Инновационное образование: основания принципов «упреждающей реальности» / А.Е. Причепий // Образование и общество. – 2012. – № 1. – С. 61–68.

РЕЗЮМЕ

В.О. Цикін. Філософська інтерпретація сутності інноваційної освіти.

У статті проведений аналіз сутності інноваційної освіти. При цьому особливий акцент зроблено на освіту, яка володіє ефективністю, дозволяє досягти професійного рівня високої компетентності, заснована на розробці та впровадженні нових технологій і «працює на випередження».

Ключові слова: *інновація, інноваційна освіта, інноваційний процес, інноваційна діяльність, педагогічна інноватика.*

SUMMARY

V.A. Tsykin. The Philosophical Interpretation of the Essence of Innovative Education.

The essence of innovation education is analyzed in the article. The main accent is done on the emphasis on education, which is effective, can achieve a high level of professional competence, based on the development and implementation of new technologies and «advanced».

Keywords: *innovation, innovative education, innovation process, innovation, educational innovations.*

УДК 167/168.001.007+004.77

Є. С. Голуб
Ірпінський економічний коледж

ВІРТУАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ОСВІТИ: ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ

У статті охарактеризовано сучасні підходи до визначення віртуальності як наукової категорії. Розглянуто технологічні засоби сучасної віртуалізації навчального процесу. Описано потенційно можливі варіанти створення та реалізації віртуального навчального простору. Подано загальну характеристику сучасних можливостей розвитку віртуального навчального середовища.

Ключові слова: *віртуалістика, віртуальний навчальний простір, веб-технології, інформаційне навчальне середовище.*

На початку третього тисячоліття людство все більше занурюється в світ віртуалістики, оскільки саме в цей час відкрилася вся її глибина та багатозначність. Саме філософсько-методологічний та комп'ютерно-технічний аспекти віртуалістики сприяли усвідомленню нових перспектив розвитку інформаційного суспільства та напрямів у сучасній освіті.

Ідею віртуальної реальності почали розглядати досить давно. Її розвиток починається з античної, східної, візантійської та схоластичної філософії, але тільки наприкінці XX століття, цей термін набув статусу науковості та став розглядатися у філософському дискурсі.

Стрімке використання поняття «віртуальний» обумовлюється розвитком технологій віртуальної реальності, за допомогою яких людина може одержати відчуття псевдореальності, штучно створеного середовища.

На сьогодні є велика кількість інтерпретацій специфіки віртуальної реальності, її співвідношення із об'єктивною реальністю. Найбільш популярними філософсько-узагальнюючими системами трактування феномена віртуальності можна назвати такі дві:

- по-перше, існує цілий напрям філософствування під назвою «віртуалістика», представлений у дослідженнях Н. А. Носова [8, 9] та С. С. Хоружого [10, 67]. У рамках цього напрямку віртуальна реальність розглядається як сукупність об'єктів наступного (по відношенню до реальності, що породжує їх) рівня;

- по-друге, широко відомі ідеї Д. Іванова [4, 53] щодо віртуалізації суспільства. Зокрема він стверджує, що за допомогою терміна «віртуальна реальність» зараз позначається багато нових економічних, політичних, культурних феноменів, не пов'язаних безпосередньо з комп'ютеризацією, але таких, що виявляють схожість логіки людської діяльності з логікою віртуальної реальності.

Сутнісний принцип цієї логіки – ***заміщення реальних речей і вчинків образами*** – ***віртуалізація***. Такого роду заміщення можна спостерігати практично в усіх сферах життя сучасної людини, і це дає підставу для

цілісного опису соціокультурних змін рубежу XX–XXI ст. як процесу віртуалізації суспільства.

Якщо розглядати сутність поняття віртуалізації з позицій сучасної науки, то у широкому сенсі це поняття означає «приховування справжньої реалізації якого-небудь процесу або об'єкту від дійсного його представлення для того, хто їм користується. Іншими словами, відбувається відділення представлення від реалізації чого-небудь»[9, 25].

У більш вузькому, технічному сенсі, термін «віртуалізація» часто використовується в комп'ютерних технологіях для позначення абстракції комп'ютерних ресурсів. Відповідно, він може стосуватися таких випадків як: віртуальна машина, віртуальна пам'ять, віртуальне сховище, віртуальна стільниця, віртуальна база даних тощо.

Розвиток і впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, що дозволяють віртуалізувати процес навчання, в освіту постійно досліджуються науковцями міжнародних організацій: ЮНЕСКО, ООН, Європейського Союзу, Ради Європи та інших. Цьому питанню присвячено праці таких науковців, як: С. Пейперта, М. Резніка (США); Ф. Ардеєва, І. Захарової, Е. Патаракіна, Е. Полат, А. Хуторського, М. Фокеєва (Мордовія); В. Бикова, В. Вембера, М. Жалдака, Л. Забродської, Ю. Жука, В. Лунячека, С. Лещук, Л. Калініної, Н. Морзе, А. Пилипчука, С. Ракова, С. Г. Литвинової, С. М. Яшанова (Україна) та інших дослідників.

Розширення кількості користувачів комп'ютерної техніки сьогодні призводить до того, що кожен із них долучений до функціонування також і у віртуальній реальності. Тому аналіз загальних методик поширення відповідних технологій в систему навчання дуже актуальне. Впровадження новітніх технологій відбувається за принципом найбільшої ефективності їх функціонування щодо результату навчання. Причому це функціонування можливе у рамках тих фрагментів віртуальної реальності, які:

- в певному сенсі є цифровою калькою із систем реальності і слугують цілям підвищення їх ефективності;
- виступають як цілковита абстракція, яка тим не менш впливає на свідомість включених до неї осіб.

Перша група феноменів віртуальної реальності має відношення переважно до політичної, економічної та освітньої підсистем суспільства (електронний уряд та електронна комерція, електронний навчальний заклад).

До другої групи варто віднести сегмент віртуальної реальності, пов'язаний із сферою соціальної взаємодії, що відбувається в мережах у рамках так званих віртуальних спільнот. Можна виділити такі форми спілкування в Інтернеті:

- Телеконференція;
- Чат (мається на увазі IRC (Internet Relay Chat));
- MUDs і листування по e-mail.

Дослідники Інтернет-спілкування звичайно розділяють способи спілкування в Інтернеті за ступенем їх інтерактивності. Найбільш

інтерактивними середовищами спілкування вважаються чати і MUDs, найменш інтерактивними – e-mail і телеконференції. У телеконференції та при спілкуванні за допомогою e-mail комунікація відбувається в режимі off-line, на відміну від чату (IRC) і MUDs, де люди спілкуються on-line. Проте в чатах здебільшого практикується спілкування заради самого спілкування, тоді як телеконференції найчастіше присвячені якій-небудь певній проблемі. Як окрему форму спілкування в Інтернеті можна виділити спілкування в так званих MUDs (від «multi-user dimension» – ролева гра, у якій багато користувачів об'єднані в одному віртуальному просторі), яке близьке до комунікації в чаті тим, що відбувається on-line.

Як відомо, освітній простір, якій завжди зростає на ґрунті відповідного соціокультурного середовища, має наслідувати і підкорювати всі соціально замовлені обставини взаємовідносин у сфері учень–учитель. Тому на сьогодні, в умовах наявності нового простору для взаємодії, варто адекватно оцінювати усі реалії і потенціали розвитку та розширення можливостей освітньої діяльності.

Варто зосередити увагу на багатоплановості віртуального простору, якій надає широкі можливості для розвитку освітнього процесу, окрім безпосередньо конкретно-дисциплінарних засобів, які дозволяють удосконалити процес навчання студентів технічних спеціальностей та учнів на уроках інформатики, – можливість створення віртуальної машини з усіма наслідками, що випливають з факту її використання, такими як віртуалізація на рівні операційної системи, віртуалізація прикладного програмного забезпечення, створення віртуальних пристроїв тощо. Все це є необхідною умовою ознайомлення сучасного учня/студента з особливостями конструкції операційної системи та технічного рівня розв’язання конкретних задач користувача.

Перш за все, потрібно відзначити амбівалентне розуміння терміна «віртуальна освіта», яке вносить плутанину в розуміння і тлумачення цього поняття. Під віртуальним освітою можна розуміти не тільки дистанційне телекомунікаційне навчання, а й «процес і результат взаємодії суб’єктів і об’єктів освіти, супроводжуваний і створений ними, специфіку якого визначають саме дані об'єкти та суб'єкти» [11]. Можна уявити, що перше розуміння несе вузький зміст «віртуальної освіти», що переноситься віртуальним середовищем. Друге розуміння «віртуальної освіти» у широкому сенсі визначається як віртуальне поле, віртуальний освітній простір, який обумовлює взаємодію суб’єктів взаємодії, носієм якого є комунікації різного роду, як електронного, так і усного, друкованого[1, 35–39].

Тому сьогодні, обставини існування освітньої системи такі, що вона має бути віртуальною задля досягнення найбільшої ефективності. Зростання ефективності можна досягти за допомогою диверсифікації напрямів та засобів взаємодії вчителя та учня. Визначимо основні варіанти:

1. Електронний (віртуальний) емулятор навчального закладу з зазначенням основних дисциплін та максимальним викладенням навчально-

методичних комплексів. Цей варіант передбачає ґрунтовну розробку стратегії викладення матеріалу, вдосконалення дидактичної складової та підбір методичних засобів адаптованих до мережевого застосування. Таким чином виникає необхідність створення віртуального навчального середовища або віртуального класу.

Віртуальне навчальне середовище можна створити власноруч або за допомогою модульного об'єктно-орієнтованого навчального середовища.

Серед українських навчальних середовищ нещодавно з'явилась нова система – «Віртуальний Університет». Це веб-система дистанційного навчання корпоративного рівня, що призначена для вирішення завдань з дистанційного навчання в Україні компаній та навчальних закладів будь-яких масштабів та рівнів. Своєму динамічному розвитку вона завдячує сучасній методологічній архітектурі, розробленій професійною командою, за участі професорського складу кафедри АСОІУ ФІОТ НТУУ «КПІ». Система відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України та має розмаїті можливості з тестування учнів, обліку і розвитку курсів, представлення статистики і формування необхідних звітів.

Основними перевагами даної системи є:

- незначні витрати на встановлення та обслуговування системи дистанційного навчання;
- швидкість та висока якість надання/викладання навчальних матеріалів;
- зручний та ефективний рівень оцінювання засвоєних знань та виконання самостійних робіт;
- залучення більшої кількості абітурієнтів;
- зручний інтерактивний інтерфейс, дозволяє розпочати роботу без поглиблених знань комп'ютера;
- доступ до системи з мережі Інтернет дозволяє брати участь у навчальному процесі з будь-якого куточку світу;
- збільшення конкурентоздатності навчального закладу та застосування в роботі новітніх сучасних інформаційних технологій.

Гнучка цінова політика дозволяє створити вигідну пропозицію для кожного: для організації, компанії, навчальних центрів, ВНЗ та загальноосвітніх навчальних закладів України практично з будь-яким, навіть, мінімальним бюджетом і дозволяє зручно та ефективно використовувати нашу систему дистанційного навчання «Віртуальний Університет» для досягнення реальних практичних результатів [2].

Подібно до сучасного українського варіанту «Віртуальний Університет» існує альтернативна система Moodle (Modular Object – Oriented Dynamic Learning Environment) – це модульне динамічне об'єктно-орієнтоване середовище для навчання, яке є програмним комплексом для організації дистанційного навчання в мережі Internet. Система розповсюджується безкоштовно як Open Source-проект, за ліцензією GNU GPL (іншими словами: Вам дозволяється копіювати, використовувати й

змінювати код). Система може працювати на будь якому комп'ютері, на якому працює PHP, і підтримує практично будь-яку базу даних.

До основних характеристичних властивостей Moodle можна віднести:

- система спроектована з урахуванням досягнень сучасної педагогіки (акцент на взаємодію між учнями, обговорення);
- можливе використання як для дистанційного навчання так і для очного (часткового) використання (автоматизований запис на курси, розклад тощо);
- простий, легкий, ефективний, сумісний з основними браузерами web-інтерфейс;
- список курсів може бути розбитий на категорії;
- повноцінний пошук по матеріалам курсів;
- проста інсталяція на будь-яку платформу. Для роботи необхідна тільки одна база даних;
- зроблено акцент на захисті (шифровані сесії,SSl, авторизація з LDAP).

Підтримка курсів в Moodle передбачає такі можливості для викладача та студента:

- штатний викладач має повний контроль над всіма налаштуваннями, включаючи обмеження щодо інших викладачів;
- курси можуть обират ися в залежності від тижня, теми, дискусії;
- гнучка множина курсової діяльності: форуми, журнали, ресурси, квізи, дослідження, вибори, завдання,чати, семінари;
- останні зміни до курсів від часу минулого входження в систему можуть висвітлюватися на домашній сторінці учнів/студентів;
- більшість областей вводу тексту (ресурси, журнальні вводи) можуть бути редаговані за допомогою вбудованого WYSIWYG HTML-редактора;
- усі оцінки за форуми, журнали, квізи, завдання можуть бути переглянуті на одній сторінці (і збережені як окремий файл);
- повні звіти про вхід в систему і діяльність користувачів доступні з графами і деталями по кожному модулю (останній доступ, кількість часу), так само, як і детальна «історія» залучення кожного студента, включаючи листування, журнальні статті на сторінці;
- поштова інтеграція – копії листів на форумах, відповіді викладачів можуть бути збережені в HTML чи простому тексті;
- системи оцінок – викладачі можуть визначати власні системи для оцінювання форумів, завдань, журналів;
- курси можуть бути запаковані у стандартний zip-файл.

Загалом, для забезпечення основних послуг, що може надавати система Moodle, її логічна та інтерфейсна частина поділені на модулі:

- модуль семінарів;
- модуль тестів;
- модуль ресурсів;
- модуль досліджень;

- модуль завдань;
- модуль чата;
- модуль вибору;
- модуль форуму ;
- модуль журналів.

Кожен цих модулів пропонує користувачу повний набір процвідповідних засобів для налаштування навчального процесу будь-якого характеру.

Щодо недоліків, то можна наголосити на неможливість реалізації за відсутності Інтернету; вірогідності апаратних, програмних і мережевих збоїв. Навчання за допомогою системи Moodle – це, частіше за все, Off-line навчання з одним або групою реципієнтів, під час якого активно використовується використовується мережевий зв'язок, тому за відсутності відповідного оснащення реалізація вказаного процесу унеможливлюється. До того ж для підтримки навчального середовища необхідна наявність групи адміністраторів, що керують технічними процесами всередині системи.

За умови неможливості розгорнути навчальний процес в системі Moodle або іншій альтернативній системі електронного навчання, можна створити власне навчальне середовище або віртуальний клас.

2. Таким чином до другого варіанту створення віртуального навчального середовища можна віднести віртуальний клас. На сьогодні неможливо уявити діяльність вчителів-предметників без застосування електронних підручників, енциклопедій, готових навчальних програм, демонстраційних програм і т. п. Такий набір електронних розробок з кожним роком збільшується, урізноманітнюється. Відповідно до Національного освітнього стандарту (NETS*T) показники діяльності для вчителів-предметників повинні сприяти і стимулювати навчання і креативність учнів, проектувати і розвивати цифровий досвід з навчання й оцінювання, моделювати цифрову працю і навчання, сприяти і моделювати цифрове громадянство і відповідальність, забезпечувати професійний розвиток і лідерство [5].

Ю. Жук та О. Соколюк у своєму дослідженні [3, 101–107] порівнюють різні моделі використання засобів інформаційно-комунікаційних технологій, що набули поширення в загальноосвітніх навчальних закладах. На основі їх дослідження, С. Г. Литвинова з групою науковців розробили модель, за якою, для організації навчально-виховного процесу, вони пропонують формування сучасної моделі навчання у віртуальному класі, яку можна використовувати і для систематичного навчання учнів. Дана модель включає в себе три основні компоненти: учня, вчителя і сучасні інформаційно-комунікаційні технології – крос-платформу WiZiQ. Основна форма навчання: On-line навчання.

До характерних ознак можна віднести On-line контакт між усіма учасниками навчально-виховного процесу; учасники беруть участь у всіх подіях візуально, аудіально, кінестетично (за потребою); можливість індивідуального спілкування учня з учителем On-line; можливість презентації якісної різноманітної навчальної інформації On-line; можливість індивідуальної роботи учня з навчальною інформацією (за потребою).

До основного типу діяльності вчителя, таким чином можна віднести, організацію й управління навчально-виховним процесом On-line.

Щодо недоліків, то можна наголосити на неможливість реалізації за відсутності Інтернету; вірогідності апаратних, програмних і мережевих збоїв. Навчання у віртуальному класі – це On-line навчання з одним або групою учнів, під час якого використовуються web-камери і віртуальна інтерактивна дошка, тому за відсутності відповідного оснащення реалізація вказаного процесу унеможливлюється.

3. Окрім описаних вище можливостей налагодити навчальний процес та розширити можливості й зони спілкування вчителя з учнем, викладача – із студентом, існує більш простий та менш фінансово залежний спосіб налагодження навчального процесу – це створення власного навчального середовища на основі власного сайту. Сьогодні в мережі існує багато пропозицій щодо створення власного сайту. Це можна реалізувати:

- замовивши створення сторінки спеціалістам, що, відповідно, потягне за собою деякі грошові витрати;
- можна створити сайт самостійно і вирішити проблеми з хостиногом через освітню організацію, в якій працює вчитель/викладач, але для цього необхідно володіти навичками щодо створення веб-орієнтованого продукту;
- створити сайт за допомогою спеціальних веб-адаптованих конструкторів, що мають визначений набір необхідних компонентів. За умови наявності постійного доступу до мережі кожен фахівець має змогу безкоштовно створити власний сайт за допомогою конструкторів ***www.ucoz.ua, ua.jimdo.com, etov.com.ua***.

У межах вказаних веб-конструкторів кожному бажаючому надається можливість створити власний веб-проект, налагодити його роботу, визначити кількість і якість компонентів, що будуть присутні на сторінках проекту, мати безкоштовний хостинг, користуватись визначним (але обмеженими, якщо безкоштовно) дисковим простором для розміщення власних матеріалів, керувати роботою сайту та його теоретичним наповненням. За умови наявності елементарних знань щодо системи управління звичайним файловим обміном та елементарним налагодженням браузеру кожен фахівець здатний створити для себе власне навчальне середовище, яке буде доступне кожному учневі/студенту.

Якщо ж перелічені можливості залишаються недосяжними для учителя/викладача, то сьогодні широкого вжитку набули вже різноманітні форми спілкування в Інтернеті, про які ми згадували вище (чати, телеконференції, спілкування по e-mail).

Наявність подібних нових форм соціальної взаємодії, з одного боку, сприяє розширенню соціального досвіду, формуванню особливого роду мережевих соціальних освітніх структур, членами яких можуть стати особи, які в реальності не змогли б спілкуватися через наявність індивідуальних причин. З іншого боку, спілкування, що відбувається в електронних мережах,

є дещо неповноцінним, оскільки відбувається лише в знаковій формі, позбавленій інтонацій, тону, наголосу, а також невербальних складових.

З виникненням пріоритетів інформативності віртуальна освіта може поступово повернутися до самоосвіти. Реалізація мультимедійної освітньої продукції здійснюється не тільки освітніми установами, отже, процес навчання може здійснюватися безпосередньо, поза соціального інституту, а один на один «з комп'ютером».

Переваги такого навчання наступні:

Мобільність – прискорення використання навчальних матеріалів (можливість швидше їх знайти, розташувати в зручній формі комп'ютерного інтерфейсу і при необхідності швидко розмножити).

Гіпертексти – ієрархічні структури подачі інформації (розширення ілюстративного матеріалу, збільшення структурованого обсягу засвоюваної інформації).

Інтерактивність – вступ навчального засобу у взаємодію з учнями і передача інформації в режимі On-line.

Дистантування – можливість віддаленого доступу і віддаленого зв'язку з навчальними центрами, базами даних, електронними бібліотеками та викладачами.

Негативні характеристики:

Фізіологічні – кадрові частоти екрану, випромінювання, тривале знаходження в сидячому положенні;

Репродуктивність – здатність відтворення лише наявної в комп'ютерному середовищі інформації, що призводить до підсвідомого відмови учня/студента від самостійної конструктивної роботи з матеріалом.

Машиноподібність – заміщення людського спілкування машинним, що пригнічує емоції, що слугує основою асоціативності й творчого потенціалу.

Фахівцям освітньої сфери залишається тільки зважити всі переваги та недоліки віртуального освітнього процесу, розробити методи уникнення недоліків та поліпшення загальних умов використання віртуальності в навчальному процесі. Адже поступове зростання, диверсифікація і удосконалення технологічних засад суспільного існування – це сучасна реальність, до якої має пристосовуватись освіта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алиева Н. З. Становление информационного общества и философия образования: монография / Н. З. Алиева, Е. Б. Ивушкина, О. И. Лантратов. – М. : Издательство «Академия Естествознания», 2008. – 168 с.

2. Віртуальний університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vu.net.ua. (дата звернення: 22.06.13).

3. Жук Ю. О. Характерні ознаки структури комп'ютерно орієнтованого навчального середовища / Ю. О. Жук, О. М. Соколюк; за ред. В. Ю. Бикова // Інформаційні технології і засоби навчання: Збірник наукових

праць Інституту засобів навчання АПН України. – К.: Атіка, 2005. – С. 100–108.

4. Иванов Д. И. Виртуализация общества /Д. И. Иванов . – СПб.: «Петербургское востоковедение», 2000. – 96 с.

5. Литвинова С. Г. Віртуальний клас як комп'ютерно-орієнтовне навчальне середовище вчителя загальноосвітнього навчального закладу [Електронний ресурс] / С. Г. Литвинова // Інформаційні технології і засоби навчання. - 2011. - №2 (22). – Режим доступу: http://www.journal.iitta.gov.ua

6. Литвинова С. Г. Нові технології е-навчання учнів, які протягом довгого

часу не відвідують школу / С. Г. Литвинова // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2009. – № 7.– С. 16–20.

7. Литвинова С. Г. Формування On-line навчального середовища в

загальноосвітніх навчальних закладах / С. Г. Литвинова // Комп'ютер у школі та сім'ї.– 2010. – № 8. – С. 25–27.

8. Носов Н.А. Манифест виртуалистики / Н. А. Носов. – М. : Путь, 2001. – 17 с.

9. Усманов Ш. Н. Виртуальные машины в преподавании информатики / Ш.Н. Усманов //ИНФО. − № 6. − 2007. – С. 23 – 35.

10. Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / С. С. Хоружий //Вопросы философии. – 1977. – № 6 – С. 67.

11. Хуторской А.В. Виртуальное образование и русский космизм [Електронний ресурс] / А.В. Хуторской . – Россия: EIDOS-LIST, 1999. - Вып.1(5). – Режим доступу: http://www.eidos.techno.ru/list/serv.htm.

12. Яшанов С. М. Віртуальні машини в системі інформаційно-навчального середовища вищого закладу освіти [Електронний ресурс] / С. М. Яшанов // Інформаційні технології і засоби навчання – 2010. – № 2 (16). Режим доступу: http://www.ime.edu-ua.net/em.html.

РЕЗЮМЕ

Є.С. Голуб. Виртуальность в системе образования: диверсификация средств обучения.

В работе охарактеризованы современные подходы к определению виртуальности как научной категории. Рассмотрены технологические средства современной виртуализации учебного процесса. Описаны потенциально возможные варианты создания и реализации виртуального учебного пространства. Представлена общая характеристика современных возможностей развития виртуальной учебной среды.

***Ключевые слова**: виртуалистика, виртуальное учебное пространство, веб-технологии, информационная учебная среда.*

SUMMARY

E. Holub. Virtuality in the System of Education: Diversification of Teaching Tools

In the work has described modern approaches to determine of virtuality as a scientific category. The technological means of modern teaching process has reviewed. Possible variants of virtualization teaching space creation and implementation has described. The general characteristic of virtual teaching environment contemporary possibility development has presented.

Key words: *virtuality, virtual teaching space, web-technology, information teaching environment.*

УДК 37.013.73:371.315.6:[009+5]

І. В. Книш
Сумський національний
аграрний університет

ГУМАНІТАРНІ ТА ПРИРОДНИЧІ НАУКИ В ПОСТНЕКЛАСИЧНІЙ ОСВІТІ

У статті розглядаються питання щодо викладання гуманітарних та природничих наук у постнекласичній освіті. У проаналізованих підходах (есенціалізм, енциклопедизм, прагматична освітня програма тощо) значну увагу приділялося або гуманітарній освіті і нехтувалася природнича, або навпаки. На постнекласичному етапі розвитку освіти на перший план має виходити гармонійне поєднання гуманітарних і природничих знань.

Ключові слова: *есенціалізм, енциклопедизм, прагматична освітня програма, гуманітарні та природничі науки, постнекласика.*

Сьогодні у світі виникає дуже багато питань про те, які конкретно предмети треба вивчати у школах та вищих навчальних закладах. Г. Драйден та Д. Вос [1, 101–107] щодо цього питання виділяють такі основні течії, що існують в сучасному освітньому русі: есенціалізм; енциклопедизм; освітній рух, згідно з яким в людському інтелекті немає нічого, що б спочатку не існувало в наших відчуттях; освітній рух, який названий прагматичною освітньою програмою, сенсуалістичний та прагматичний напрямки.

Представники **есенціалізму** (лат. essentia – сутність) вважають, що вчителі мають викладати основні знання як «сенціальні», базові, за невеликої кількості шкільних предметів. Зародки цієї течії простежуються з часів Платона. Він уклав перший навчальний план для двох суспільних прошарків (управителів-філософів та охоронців) у своїй *Республіці*. Згідно з цією програмою навчання базувалося на восьми обов'язкових предметах. Музика, астрономія, геометрія та арифметика мали гарантувати розвиток «розсудливої освіти». Граматика, риторика, філософія та логіка забезпечували методами для вивчення есенціальних, базових знань. Ця течія

була поширеною в Європі в Середні віки, однак її ніколи не застосовували для навчання мас. Вона використовується у сучасній британській університетській освіті. Оксфорд і Кембридж, а також "публічні школи" – Ітон та Регбі до навчального плану додають і моральне виховання майбутньої політичної та адміністративної еліти. Тобто цей напрямок розрізняє людей за класовою ознакою: ессенціальні знання – для еліти, а фахові – для народу. Недоліком цієї течії ми вважаємо віддання переваги вивченню гуманітарних наук та недооцінку значення природничих наук.

Друга течія – **енциклопедизм**, базується на ідеях Яна Коменського, педагога, чеського єпископа. Заслуга його полягає в тому, що він запровадив у школах підручник. Зміст освіти має відображати знання людства, викладені в підручниках з кожного предмету зокрема. Я. Коменський стверджував, що добра освіта мусить випливати з «природних законів», і остільки перше навчання відбувається за допомогою відчуттів, то і навчальна програма має бути спрямована на розвиток цих відчуттів. Ця течія була поширена у Франції та Німеччині. Як ми бачимо, представники цієї течії мало уваги зосереджували на розвитку мислення в учнів.

Розвиваючи вчення Арістотеля, Я. Коменський та Ж.-Ж. Руссо, була виокремлена третя течія європейського освітянського руху, згідно з якою в інтелекті немає нічого такого, що б спочатку не існувало в наших відчуттях. Ключ до навчання знаходиться в розвитку дитячих відчуттів і нагромадженні конкретного досвіду. Цей рух був розповсюдженим в XIX столітті, коли освітні новатори поєднали сенсорне навчання з навчанням у ранньому дитинстві. Песталоцці стверджував, що відчуття мають розвиватися за допомогою вправ, які спеціально підібрані щодо кожного етапу життя учня. Прихильники цієї течії велику перевагу віддавали розвитку інтелекту в учнів, проте мало уваги зосереджували на раціональному мисленні, фізичному та моральному вихованні.

Четверта течія виникла в Америці – новий освітній рух, який отримав назву **прагматична освітня програма**, або освіта, зосереджена безпосередньо на дитині. Засновниками цього руху були Г. Спенсер та американський психолог та педагог Д. Д'ьюї. Г. Спенсер першим поставив питання: яке знання найцінніше? І дав таку відповідь на поставлене питання: «Це те знання, яке дає змогу молодим людям радити зі своїми проблемами й допомагає їм уже в дорослому віці розв'язувати завдання, які несе демократичне суспільство» [4, 385–386]. Спираючись на цю відповідь, Д. Д'ьюї заснував освітній рух, який здобув широку популярність у світі. Всередині цього прогресивного напряму постали дві сили: прихильники однієї вважали, що освіта має зосереджуватися на дитині, а навчальна програма має ґрунтуватися на індивідуальних потребах учнів; прихильники другої, зосередженої на суспільстві, вважали головним завданням освіти відбудову суспільства. Таким чином, ми бачимо, що недолік цієї течії виявляється у відсутності гармонізації стосунків між людьми та суспільством, що позначається на розробці програм та методів.

П’ята течія поєднала все найкраще з попередніх рухів. Професор Гірш, зокрема, вважає, що кожен з нас може засвоїти доконечну інформацію. Це стало можливим завдяки легкому доступу до інформації різними інтерактивними способами. Треба, щоб кожен умів читати і грамотно писати, знав основи математики, історії, географії, природничих наук, музики тощо, мав навички самостійно діяти, навчатися, керувати власним майбутнім. Цей підхід ґрунтується на здоровому глузді. Крім цього, необхідно визначити ґрунтовні наукові підходи, провести аналіз і систематизацію, наукові експерименти і т. ін.

Отже, ми бачимо, що впровадження есенціальної моделі освіти передбачає викладення накопичених людством знань за невеликої кількості предметів, приділяє значну увагу викладанню гуманітарних наук, що дають базові – ессенціальні знання для еліти, а фахові дисципліни вивчаються народом. Впровадження ідей енциклопедизму передбачає розвиток освіти з урахуванням розвитку відчуттів за допомогою впровадження підручника як головного джерела знань, що не сприяло розвитку логічного мислення учнів. Близькою до двох попередніх течій є напрямок, започаткований Аристотелем та розвинутий Я. Коменським та Ж.-Ж. Руссо. Цей напрям передбачає розвиток відчуттів дитини завдяки впровадженню в освіту конкретного досвіду при ігноруванні раціонального мислення. Четверта течія зосереджена на розвитку прагматичної навчальної програми, яка допоможе молодій людині розв’язувати проблеми, котрі будуть виникати в її подальшому житті. П’ята течія зосереджена на засвоєнні інформації різноманітними методами і ґрунтується на здоровому глузді.

Таким чином, ми бачимо, що одні освітні течії (прагматизм) надавали перевагу вивченню природничих наук та недооцінювали ролі гуманітарних наук, інші (енциклопедизм, есенціалізм, екзистенціалізм), навпаки, зосереджували свою увагу на викладанні гуманітарних наук, недооцінюючи здобутки природничих наук. Есенціалізм, зокрема, ще базувався на класовому підході, при якому ессенціальні базові знання вивчала еліта, а фаховими знаннями оволодівав народ.

Спільними недоліками цих течій є відсутність комплексного вивчення предметів.

Іншу позицію стосовно розвитку науки займають американські фахівці із суспільних наук, психології та педагогіки В. Самуельсон та Ф. Марковіц [7]. В сучасні системи освіти, як правило, впроваджується безліч різних філософських ідей і напрямків, серед яких вони умовно виокремили чотири філософські теорії, що вплинули на формування та розвиток сучасних концепцій освіти – це ідеалізм, реалізм, прагматизм та екзистенціалізм. Ключовим пунктом цих течій та системи освіти взагалі, має стати, на їхню думку, навчальна програма.

Ідеалізмом В. Самуельсон та Ф. Марковіц називають стародавню і сучасну філософію, втілену в богословських доктринах, а також в ідеологіях націоналізму та патріотизму. Шлях ідеалізму – це віра і прихильність до

Бога, уряду, якоїсь "вищої сили", яка немовби вивищена над людським існуванням. Пріоритети в навчальній програмі належать так званим вільним мистецтвам та гуманітарним наукам. Класична література, філософія, стародавні мови та історія – головні елементи ідеалістичної програми. Її попередником є класичний тривіум (граматика, риторика, логіка), який включав, як правило, образотворчі мистецтва та музику. Представники цієї течії не приділяли значної уваги вивченню природничих наук та математики.

Прихильники **реалізму** дотримуються об'єктивістського погляду на світ. Правильне застосування інструментів науки та логіки гарантує пізнання всієї мудрості, необхідної для того, щоб людське суспільство жило в гармонії зі світом. Вони вважають, що природа з її закономірностями є джерелом усіх людських знань, тому приділяють велику увагу вивченню природи. Головними елементами їх навчальної програми є природознавство, технічні науки та математика. Із суспільних наук перевагу віддають економіці, соціології, політології, географії, історії. Класичний квадривіум, який включає арифметику, геометрію, астрономію та музику, вважається попередником сучасної навчальної програми реалістів. Прибічники цієї течії залишали поза увагою гуманітарні науки та етичні проблеми.

Подібно до Г. Драйден та Д. Вос, американці В. Самуельсон та Ф. Марковіц теж визначають один з напрямків – прагматизм. Представники **прагматизму**, які приймають позитивну науку та її методи, заперечують віру в раз і назавжди дані, незмінні істини, до чого схиляються прихильники як ідеалізму, так і реалізму. Вони зорієнтовані переважно на практичну діяльність з реорганізації навколишнього середовища з метою досягнення більш соціально прийнятних результатів. Прагматизм зацікавлений не в абстрактних, відсторонених наукових знаннях, а скоріше в практичному досвіді та відповідних практичних навичках, корисних у реальному житті. Тому до навчальної програми прагматизму входять прикладні знання, прийоми розв'язання типових завдань, мовне навчання, шерег так званих громадянських знань, за винятком політичних наук. У цьому випадку головна мета – допомогти новій генерації включитися у доросле суспільство, успішно жити й працювати за умов демократії. Представники прагматизму, як ми бачимо, не приділяють належної уваги вивченню природничих наук.

Вплив **екзистенціалізму** виявляється там, де понад усе ставляться цінність індивідуального вибору та свобода особистості. Екзистенціалісти протестують проти зовнішніх обмежень, стереотипів та успадкованих від минулого традицій, які перешкоджають розвитку вільної індивідуальності. Навчальна програма в рамках екзистенціалізму дуже умовна, оскільки тут є установка на прийняття будь-якого предмета, в якому той, хто навчається, буде зацікавлений. Екзистенціалістська модель навчального закладу сфокусована на розвитку індивідуальної неповторності, а не на запам'ятовуванні фактів, принципів та наслідуванні авторитетів. Тому ця навчальна програма зорієнтована передусім на образотворче мистецтво, драму, літературу та філософію і не приділяє належної уваги вивченню

природничих наук. Тобто, як і в ідеалізмі, принижується роль природознавства, а щодо індивідуальної неповторності, то вона, на нашу думку, перш за все має базуватися на моральних засадах.

Таким чином, як і в класифікації течій, запропонованій Г. Драйден та Д.Вос, дослідники В. Самуельсон та Ф. Марковіц теж класифікували освітні течії за принципом надання пріоритетності гуманітарним (ідеалізм, екзистенціалізм,) або природничим (прагматизм, реалізм) дисциплінам.

Критикуючи запропонований В. Самуельсоном та Ф. Марковіцем варіант філософії освіти, М. Конох виокремлює такі особливості американської специфіки:

1. Запропонована класифікація філософських учень не витримує ніякої серйозної критики, оскільки автори не утруднюють себе методологічним забезпеченням цієї класифікації, що є характерною рисою багатьох гуманітарних праць американських авторів, які нехтують теорією. Тобто з поля зору цих авторів випадають питання виняткової методологічної значущості, які стосуються онтогенезу, розвитку інтелекту, характеру вихованців тощо.

2. Навчальні програми, побудовані на примітивній класифікації, являють собою карикатурні моделі програм. Зазначені автори не порушують питань соціалізації в середній та вищій школі, а це є головним питанням будь-якої програми [3, 142–143].

Погоджуючись із критикою М. Коноха, треба зазначити, що в кожній із існуючих на цей час концепцій освіти є свої недоліки, вразливі місця, а також і переваги. Науковці постійно бажають знайти універсальну модель освіти, але учні і суспільство розвиваються значно скоріше, ніж освітянські програми.

Тому в американських університетах у XIX ст. природничі науки займали центральне місце. Що ж до гуманітарних наук, то вважалося, що вони, не будучи науками, запозичують принципи науки й застосовують їх до таких ненаукових галузей, як народонаселення (демографія), людська поведінка, пізнавальні здатності тощо. За такого розуміння ролі соціальних наук вони не привносять у знання нічого корисного та конструктивного, лише безліч чисел та фактів. Але, як вважає А. де Ніколас, гуманітарне знання за своєю сутністю є відображенням соціально-культурного тла, хранилищем оригінальних інтелектуальних моделей, створених культурною традицією. Тому в гуманітарних науках можуть стати головними такі вправи, які активізують наше мислення та уяву.

Не можна не погодитися з А. де Ніколасом в тому, що сама по собі добре складена навчальна програма не є гарантією високоякісної освіти. Хоча викладання і здійснюється через відповідну навчальну програму, проте центральна проблема полягає в тому, яким чином забезпечити саме добру, якісну освіту, а не індоктринацію. Цікавим є позитивний історичний приклад доброї освітньої системи – ієзуїтської. Їхня система освіти забезпечила розвиток усіх людських здатностей через найширше коло предметів та вправ,

що викладаються, у найрізноманітніших способах мислення, дала світовій культурі Г. Галілея, Р. Декарта, Вольтера, А. Франса та інших мислителів, літераторів та вчених [6].

Як ми бачимо, в сучасній філософії освіти є досить багато різноманітних дискусійних питань, але всі вони тим або іншим чином згруповані навколо понять "свідомість", "мислення", "проблемна ситуація", "діяльність", "активність", які в контексті соціально-філософського підходу виражаються двома базисними категоріями – "праця" і "освіта".

Таким чином, М. Конохом був запропонований такий підхід щодо питань філософії освіти в контексті соціальної філософії, який дозволяє зробити деякі теоретичні та практичні висновки.

1. Процес навчання в середній та вищій школі можна розглядати як процес залучення та навчання навичок трудової діяльності, яка з часом набуває дедалі спеціалізованого характеру професійної діяльності.

2. Будь-яка трудова діяльність є головним чинником соціалізації людини відповідно до існуючих у кожному окремо взятому конкретному суспільстві культурних цінностей, установок і ціннісних орієнтирів. Все це необхідно враховувати при розробці навчальних програм, які мають відображати існуючі в кожному суспільстві культурні та наукові пріоритети, щоб соціалізація учнів мала конкретний характер, який дозволив би людині відчувати себе корисним і дієздатним членом свого суспільства та держави.

3. Трудова діяльність людини постійно оновлює або сприяє оновленню життєвого середовища, в якому мешкає людина, що, в свою чергу, активізує діяльність свідомості і розширює світогляд людини. Тобто в процесі навчання необхідно привносити в трудову діяльність учнів творчий елемент (проблемну ситуацію), не перетворюючи при цьому весь процес навчання на виключно проблемне навчання.

4. Має відбуватися постійний процес інформаційного обміну людини з середовищем. Це відповідає соціально-біологічним особливостям людської істоти. Що стосується процесу навчання, це означає необхідність розвитку форм контролю та управління інформаційними потоками, включаючи і вільний від навчання час [3, 145–146].

Подібною до класифікації, яку запропонували Г. Драйден та Д. Вос, американці В. Самуельсон та Ф. Марковіц, є класифікація М. Євтуха та І. Волощука [2, 7–14], в якій зроблено аналіз вузлових питань гносеологічних аспектів філософських течій інструменталізму, неопозитивізму, феноменології, екзистенціналізму та неотомізму, які, на їхню думку, претендують на роль пріоритетних об'єктів переосмислення філософських засад освітнього процесу.

Інструменталізм розглядає діяльність людини як пристосування до природничого та соціального середовища. Ставлення людини до навколишнього світу емоційно забарвлене та несе на собі відбиток зацікавленості і суб'єктивного віддання переваги. Результати попередніх досліджень можуть бути використані в майбутніх дослідженнях. Істина

завжди конкретна і визначається як працездатність ідеї. Знання – це знання часткового. Представники інструменталізму приділяють значну увагу розвитку природничого знання. Передача знання та його накопичення відбуваються у зародкових формах діалогу.

Позитивізм являє собою світогляд, що ототожнює буття з тим, що доступне для природничо-наукового пізнання. Таким чином, представники позитивізму надають перевагу розвитку природничого знання.

Неопозитивізм базується на принципах верифікації, конвенціоналізму та фізикалізму. Принцип верифікації показує, що немає жодного положення науки, яке не було б у майбутньому спростованим. Конвенціоналізм стверджує, що деякі твердження науки стають результатом довільної угоди між дослідниками, що факт – існування істин, які не залежать від суб'єкта, що побудував дане числення, і які звісно не можуть бути продуктами тієї чи іншої угоди. Такі істини встановлюються в процесі суспільної практики людей. Фізикалізму притаманне прагнення до об'єднання усіх наук на основі універсальної мови (математичної фізики). Представники неопозитивізму стверджують, що знання мають накопичуватися та передаватися у формі діалогу та полілогу.

Феноменологія вважає істинним те, що видається кожному окремому індивіду, тобто скільки людей, стільки й істин. Таким чином, передача та накопичення знання, як вважають феноменологи, має проходити у формі діалогу та полілогу гуманітарного знання з природничим.

Для **неотомістів** наріжним каменем виступає постулат гармонійної єдності віри і знання. Чим більше людина знає відповідей на запитання "як", тим більша в неї жадоба відповісти хоча б на одне "чому", що неможливо, оскільки в це потрібно повірити. І кожне нове відкриття збільшує розрив між знанням і вірою, тому що заглиблення на одне "як" призводить до виникнення декількох "чому". Тобто передача та накопичення знання, як вважають неотомісти, має проходити у формі діалогу та полілогу.

Таким чином, інструменталісти, неопозитивісти, позитивісти, феноменологи та неотомісти вважають, що у постнекласичний період розвитку наукового знання та філософії знання мають накопичуватися, передаватися та засвоюватися не у формі монологу, а у формі діалогу та полілогу.

Ф. Варелла, Е. Томпсон та Е. Рош виокремлюють такі підходи щодо пізнання:

- ситуаційне пізнання означає, що неможливо пізнати пізнання, якщо воно абстраговане від організму, який включений в особливу ситуацію, що має своєрідну конфігурацію, тобто в екологічно визначених умовах [8, 110];
- інактивоване пізнання, яке включає два аспекта і нерозривний зв'язок суб'єкта, що пізнає, з об'єктом, що фундаментально опосередковує його сенсомоторну активність; основане на виникаючих ендогенних конфігураціях його активності. Не тільки той, хто пізнає світ, а й сам процес

пізнання формує того, хто пізнає, надає конфігурації його когнітивній активності. Лише той, хто пізнає, той і конструює світ.

- інкарноване пізнання фокусує увагу на тому, що пізнання залежить від тих типів досвіду, які випливають з того, що той, хто пізнає, має тіло з його різноманітними сенсорними здібностями, і самі ці індивідуальні сенсомоторні здібності вбудовані в більш широкий біологічний, психологічний та культурний контекст [5, 172];

Таким чином, ми розглянули різні підходи, запропоновані зарубіжними та вітчизняними вченими щодо питань викладання гуманітарних та природничих дисциплін у закладах освіти. У проаналізованих підходах значно більше уваги приділялося гуманітарній освіті і нехтувалася природнича, або навпаки. На наш погляд, це є серйозним недоліком та прорахунком попередніх освітніх систем, які треба враховувати для побудови сучасної постнекласичної освіти. На постнекласичному етапі розвитку освіти на перший план виходить гармонійне поєднання гуманітарних і природничих знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Драйден Г., Вос Д. Революція в навчанні / Г. Драйден, Д. Вос. // Пер. М. Олійник. – Львів: Вид "Літопис", 2005. – 542 с.

2. Євтух М., Волощук І. Гносеологічний фокус трансформаційних змін філософії освіти / М. Євтух, І. Волощук. // Філософія освіти. – 2006. – № 2 (4). – С. 7–14.

3. Конох М. Філософія освіти як предмет соціально-філософського аналізу / М. Конох. // Філософська думка. – 2001. – № 4. – С. 127–146.

4. Спенсер Г. Синтетическая философия. / Г. Спенсер. – К.: Ника-Центр, 1997. – 512 с.

5. Le cerveau n'est pas un ordinateur. Entretien avec Francisco Varela par Herve Kempf // La Re cherche. Avril. – 1998. – № 308. – P. 110.

6. Nicolas A. T. de. Introduction // Habits of mind / Ed. By A.T. de Nicolas. – New York, 1989. – P. 3–70.

7. Samuelson W. G., Markowitz F. A. An introduction to philosophy in education. / W. G. Samuelson, F. A. Markowitz. – New York, 1988. – 190 p.

8. Valera F., Thompson E., Rosch E. The Embodied Mind. / F. Valera, E. Thompson, E. Rosch.– Cambridge: The MIT Press, 1991. – 340 p.

РЕЗЮМЕ

И. В. Кныш. Гуманитарные и естественнонаучные дисциплины в постнеклассическом образовании.

В статье рассматриваются вопросы преподавания гуманитарных и естественнонаучных дисциплин в постнеклассическом образовании. В проанализированных подходах (эссенциализм, энциклопедизм, прагматическая образовательная программа и т.п.) значительное внимание уделялось гуманитарным и недооценивалась роль естественнонаучных

дисциплин, или наоборот. На постнеклассическом этапе развития образования на первый план должно выходить гармоническое объединение как гуманитарных так и естественнонаучных дисциплин.

Ключевые слова: *эссенциализм, энциклопедизм, прагматическая образовательная программа, гуманитарные и естественнонаучные науки, постнекласика.*

SUMMARY

I.V. Knysh. The Humanities and the Natural Sciences in the Post-non-classical Education.

The article deals with the teaching of the humanities and the natural sciences in the post-non-classical education. In the analyzed approaches (essentialism, encyclopedic, pragmatic educational program, etc.), considerable attention was paid to the role of the humanities and natural sciences underestimated, or vice versa. At the post-non-classical stage of education to the forefront should go out as a harmonious union of human and natural sciences.

Keywords: *essentialism, encyclopedic, pragmatic educational program, the humanities and the natural sciences, post- non-classikal.*

167.6+167.7+123.1

З. Ю. Макаров
Винницкий национальный
технический университет

КЛАССИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ «ЗАКОН» В ПЕРСПЕКТИВЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУЧНОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

В статье проводится эвристическое сопоставление актуальных проблем вероятностного подхода, модельной репрезентации, послелапласовского детерминизма в контексте современной научной рациональности с целью представить современную номологию способной непротиворечиво охватить различные смыслы категории закон, в частности наиболее проблемные «стохастические» со свойственными им процессуальными характеристиками случайности. В сочетании с постнеклассическим образом мира, в котором наблюдается синтез классической и неклассической интенций онтологии, антропологии и социальной культурологии, структурный потенциал классической категории закона обещает обеспечить дисциплинарную коммуникацию для более полной экспликации современной научной рациональности.

Ключевые слова: *закон, номология, случайность, вероятность, идеализация, модель, объяснение, понимание, целесообразность, рациональность.*

Постановка проблемы. В современных условиях (меж)дисциплинарного (раз)общения заметно испытывается значимость закона как классического идеала-ориентира для научной деятельности: проблематизируется эпистемологическая *функция* организации внешних случайностных аспектов вещей в их внутреннюю существенную связь, придававшая ему статус научного коррелята философской категории необходимости. В частности, речь идет об актуализации первоначальной механистической попытки внедрения случайности в законы посредством вспомогательной концепции vitesses virtuelles. Эти множества «возможных перемещений» (импульсов, скоростей, моментов и др.), эксплицированные в ходе совмещения во времена И. Бернулли, П. Л. М. Мопертюи и Ж.-Л. Лагранжа аналитической механики с атомистическим учением, статики с динамикой, представляют собой диапазон или часть возможных причин движения, которые при формальной согласованности с наложенными на систему связями не прошли отбора специальных условий динамического закона. Тогда их рабочее использование было нивелировано прагматическим контекстом зрелого уровня знания с чертами универсализма, эссенциализма, импликативной структуры, суммативности уровней описания и других сильных идеализаций, где проблема различения структуры и динамики реальности считалась разрешенной.

Несмотря на большую востребованность виртуальности в физике микромира, последующая инструменталистская тенденция *не*классической науки, которая перевела закон в статус *условного* языкового описания, также обходит эту проблему, сосредотачиваясь на формальной коммуникации альтернативных репрезентаций. Как свидетельствуют историко-научные коллизии установления отношений классического номологического (каузально-объяснительного) и неклассического феноменологического (описательно-предсказательного) уровней языкового выражения реальности, когда для некоторых типов объектов была осознана проблематичность установления закона по действующим на систему силам, стали утверждаться вероятностные *распределения* Д. Максвелла, Л. Больцмана, выражающие статистику возможных *состояний* ансамблей элементов и вероятности их достижения. Однако уже скоро понадобились средства вычисления их *динамики* с позиций временной эволюции, только в подобных динамических величинах Р. Релея, У. Д. Гиббса, А. Эйнштейна, М. Смолуховского структурный аспект множеств недооценивался, что вызвало к жизни новые нединамические средства описания и идеализации, вроде «колебательной системы» [37, 138].

Таким образом, инструменталистское порождение множества качественных спецификаций научной репрезентации реальности (кинематические, функциональные, бихевиористские, теоретико-информационные и др.) на следующем этапе уравновешивается ответным коррективом, требующим *совмещения* пространственного и временного подходов в изучении сложноорганизованных систем самого разного

происхождения. Здесь намечается синтез *статических* (элементарных и статистических «состояний») и *динамических* (жестко-детерминистских и вероятностных «законов») номологических образцов, представляющих соответственно стороны универсальной репрезентационной дилеммы организации и эволюции. В ходе подобной теоретизации они теряют наглядность, обратимость и универсальность в менее ригидных *стохастических* способах описания, основанных на процессуальности вероятностных величин, до поры следуя образцу импликативно-номологической структуры динамических законов. Однако такие особенности *пост*неклассической предметности, как флуктуативность, уникализм, объективность диспозиций, вариативность номологических соотношений, расширение «принципов отбора» до аксиологических и прагматических, которые в общем можно квалифицировать как «виртуальную работу» в самом номологическом описании, ставят под сомнение *перспективу* следования исходному идеалу полноты «организации внешних аспектов вещей в их внутреннюю существенную связь».

***

Относительно разрешения обозначенной проблемы в существующих исследованиях и публикациях заметим, что рассматриваемой нами категории в недавней отечественной диалектико-материалистической традиции уделялось много внимания: достаточно вспомнить «универсально-всеобщие» законы диалектики, положенные в основание всей классификации научных законов. Усилиями партийных философов, а также представителей конкретно-научной методологии, общенаучных и междисциплинарных подходов (В. П. Тугаринов, В. Н. Панибратов; В. Г. Иванов, А. Л. Субботин, В. Н. Карпович, А. К. Уледов, С. И. Гончарук; В. С. Тюхтин, Б. В. Ахлибинский и др.) была создана стройная система соотношения различных законов, во многом подытоженная в сборнике «Категории «закон» и «хаос»» [15]. Обоснование природы, генезиса, структуры законов проводилось в связи с формальной структурой других общенаучных и мировоззренческих категорий и исторической динамикой содержания, а также познавательных *средств определения*. В составе последних в соответствии с господствующей мировой интеллектуальной стратегией особая роль отводилась рациональным *процедурам* (абстрагирования, идеализации, моделирования, формализации), анализирующим бытие на отдельные аспекты и линеарные модальности. Именно в них как условии понятийного мышления и принято было обнаруживать фундаментальный принцип закономерности, первоначальная односторонность которого требовала, однако, диалектического преодоления в духе асимптотического приближения законов к необходимости всеобщей связи мирового процесса [см., напр., 39]. Другими словами, вторичное восстановление «связи всего со всем» (в том числе противоречивых сил, уникального и повторяемого, индивидуального и общего) должно оплачиваться статистизацией закономерностей. Причем провозглашение того, что они «‹…› не имеют иной реальности, кроме как в

приближении, в тенденции, в среднем ‹…›» [39, 483] происходило без ревизии принципиальных атрибутов корреспондентности, полноты, достоверной интерпретируемости. Для диалектического материализма реализацию статистической концепции действительности следовало объяснять издержками понятийной формы и ограничить преимуществами в области научной и социальной прогностики: если развитие детерминизма в рамках концепции динамических законов позволило осознать случайность как объективную взаимосвязь и конкретную форму проявления необходимости (законов), то «статистические законы позволяют анализировать случайные явления, входящие в закон, и классифицировать отдельные случайности» [7, 30]. Последние, как считалось, могут обогатить динамические законы большей гибкостью и эвристичностью для вероятностного предсказания событий, произведенных случайным осуществлением содержащихся в законе возможностей.

Подобная установка, заложенная относительно закона еще классическим естествознанием, несмотря на критику его идеалов, не теряет своей актуальности ни у нас, ни на Западе (М. Бунге, Д. Рюэль, Ю.И. Гильдерман, В.П. Капитон, Г.И. Рузавин и др.), тем более, что в социогуманитарном познании обозначенное выше испытание случайностью атрибутов научного закона осложняется субъективным источником случайности как дополнительной переменной. Другими словами, там труднее разделить ценности, выводимые исследователями из онтологии, и ценности, вводимые в онтологию историческими социокультурными традициями и новациями: «образ должного предшествует образу сущего» [11].

С другой стороны, в плюрализме западного мировоззрения особенно после ницшеанской [24, 256–257] и витгенштейновской [6, 204–213] критики закона и детерминизма вообще, статистические неоднозначности в описании и предсказании могут свидетельствовать о проблематизации объективности и состоятельности научной номологии как таковой. Еще один из пионеров нового рационализма Г. Башляр в своем обзоре «некартезианской эпистемологии» существенным свойством законов в неклассическом контексте «диалектики ненаглядных понятий» считал их способность выражать реальную сложность, *а*системность действительности. Если динамические законы классической науки диктовались интуицией онтологической простоты, осложнявшейся эмпирическими отклонениями или возмущениями, то научным законам XX в. должно приходить к простоте только в порядке дидактического упрощения, оконечивания, оставаясь онтологически «вязкими» и «нечеткими» [3]. А уже постструктуралист Ж. Бодрийяр, опираясь на аналогию динамических и статистических способов естественнонаучного описания, с одной стороны, и моделей языкознания, с другой стороны, уже предчувствует «по ту сторону принципа неопределенности» долгожданное научное признание случайности как «колебания» закона и «обратимости» причинного порядка [4, 163–164].

Действительно, «системные объекты» современной физической химии,

изучаемые «нелинейными» математическими теориями, заставляют пересмотреть способы и виды детерминации закономерного движения измеряемых свойств в пользу индетерминистских категорий с определяющим свойством стохастичности. Однако за релятивистским авторитетом новейших физико-математических моделей естествознания у постструктуралистов, как показывают работы менее радикально настроенных авторов [См., напр., 33], может стоять известное желание удостоверить научные гипотезы или идеологические спекуляции терминами, методами и моделями более респектабельных на данное время дисциплин или иррационалистическое пресыщение многообразием актуального неклассического этапа социогуманитаристики. Таким образом, устанавливается **цель статьи** исследовать формирование категории «закон» в классической науке в связи с ее рациональными предпосылками, с тем чтобы критически оценить историческую и дисциплинарную универсальность этой связи сегодня.

***

В ожидании постнеклассического методологического синтеза наряду с уже отмеченными особенностями наибольшее внимание уделяется феномену «сингулярного», диктующего репрезентации специфических эволюционирующих объектов имманентные характеристики *хаоса*, в котором отдельные события могут выходить из-под диктата закона и даже принимать равный ему статус «первотолчка» [27]. Поскольку это задевает мировоззренческие и методологические принципы рациональности («оптимизма», «упорядоченных последовательностей») [19], в выводах относительно обновленного содержания категории закона наблюдается противоречивая тенденция.

С одной стороны, заметно продолжение неклассической негации структуры дифференциальных уравнений как более оправданных для описания механического движения, теперь уже в стремлении эксплицировать способы опосредования объект(ив)ного познания субъективными установками и смыслообразования вообще [34, 36]. Тогда научная репрезентация реальности должна сопровождаться принципиальным *отказом* от рационалистского идеала все(вы)ведения и логической гарантии стабильности законов – преимущественно в метафорической форме «хаоса», «ризомы», «спонтанности» и т.п. «Классическая традиция рассматривать частные события как проявления общих законов не работает по отношению к событиям случайного выбора системой одного из вариантов решений в особых точках (точках бифуркации, например). Однозначное предсказание в них невозможно, как и стандартное объяснение. Однако и по отношению к событиям как проявлениям законов ситуация меняется. В нелинейной науке аналитическое решение нелинейных уравнений, как правило, невозможно» [10, 195].

С другой стороны, такое опосредование проводится с классической целью разделения реальности *и* обстоятельств ее познания, чтобы эти

обстоятельства обобщить или элиминировать, свидетельствуя тем самым о сохранении приверженности «*платоновской парадигме*». Архаичность последней, с позиций передовой методологии эволюционирующих объектов, состоит в предпочтении мира идей с соответствующим признанием первореальности и корректной мыслимости только за субстантивным, тем что «уже есть» [30]. Оно-то и выступает «законом» для производных и(ли) дополнительных обстоятельств вещного *несовершенства*, сообщая ему телеологическую *направленность* к исходному монизму истины-реальности. Причем итоговое восстановление вещной естественности осложняется переосмыслением в период становления классической науки античной категории свободы: простого устранения случайных пространственно-временных обстоятельств в пользу *естественной очевидности*, диктуемой общностью опыта социальной традиции, уже недостаточно. Ее следует удостоверить противоположным путем преумножения и экстремализации случайных обстоятельств, с тем чтобы выстоявшая под их натиском «индивидуальная природа» проявила свою свободу и подлинность. Таким образом, в экспериментальной очевидности, стоит только устранить те из обстоятельств, которые не поддаются контролю воспроизводства, будут совпадать инвариант онтологических отношений и нейтралитет опытных преференций. В официальной версии Ф. Бэкона подобная направленность культивируется определенной организацией познавательной деятельности: «всего вернее истолкование природы достигается посредством наблюдений в соответствующих, целесообразно поставленных опытах. Здесь чувство судит только об опыте, опыт же — о природе и о самой вещи» [5, 23].

Опытное целесообразие, о котором здесь идет речь, действительно призвано остранить или возвысить несовершенство обыденных связей и последовательностей. Однако желание демократизировать и обобщить это мастерство в контексте удостоверительной гносеологии Нового времени привело к математическому оформлению познавательных целей в *идеализациях*. Последние прореживают номенклатуру детерминизма до «формальной причины» будущих ньютоновских законов движения (legere motus), а качественные материальные тела – до их избирательных моделей: «‹…› мы уменьшаем разнообразие мира, а тем самым упрощаем его и вместе с тем нечто о нем (о мире, как мы его представляем) узнаем. Ибо „узнать что-либо о мире” – это тоже самое, что „открыть в нем (или создать) некоторый вид порядка”» [21, 173].

Усилиями основоположников европейской классической науки формальные отношения моделей приобретают количественную структуру и образуют автономное исследовательское поле с перспективой нетривиальной интерпретации и дедуцирования новых явлений и законов [2]. Вместе с тем, помимо всех коннотаций «платоновской парадигмы», где каждое явление рассматривается как индивид, причастный определенной умопостигаемой идее, в них равным образом реализуется квазиюридическая родословная схоластики с ее аверроистским изобретением истины, освобожденной от

правды: избирательная общность модели уже не выражает целого, а только легализирует с помощью эксперимента частное. «Эксперимент в отличие от простого случайного опыта или наблюдения начинает трактоваться как некий артефакт, как специальное создание искусственных условий, в которых явление, вырванное из естественных связей, могло бы явить некоторую закономерность (устойчивость своего бытия)» [18, 31]. Мировоззренческое убеждение в наличии такого бытия («естественной сущности»), единообразно раскрываемого в явлениях подобно идеальному законодательству в стихии социальной жизни, не позволяло отождествлять препарирование научных фактов с насильственным воздействием на естественные процессы. Так, по замыслу Г. Галилея, трансцендентно оправданная идеализация позволяет охватывать в математизированной номологической структуре исчерпывающий спектр линейно упорядоченных индивидов-модусов. Тогда познание объекта может быть сведено к количественному описанию с артикуляцией натуральных и целесообразных условий, а сам объект может быть однозначно приведен ко всем преобразовательным возможностям, соответствующим данной идее.

Вскоре после подчинения законов движения И. Ньютоном единой теории тяготения и гносеологического упразднения Д. Юмом трансцендентного Законодателя идеализации в кантовской рефлексии достигают статуса неуязвимых для внешней критики категорий разума как такового, ««…› так как в противном случае наблюдения, произведенные случайно, без заранее составленного плана, не будут связаны необходимым законом, ‹…› чтобы черпать из природы знания, но не как школьник, которому учитель подсказывает все, что он хочет, а как судья, заставляющий свидетеля отвечать на предлагаемые им вопросы» [13, 85–86]. Причем известная регулятивная идея «как если бы» (des Als Ob) в отношении взаимосотворенности, а отсюда взаимосводимости субъективных категорий и объективных закономерностей, обладает перспективой экспериментального оправдания – в искусственном расположении «ближайших» причин и следствий. В итоге, экспериментально-математически у*закон*енная автономность Книги Природы от собственно Природы привела, по словам К.А. Свасьяна, к «вырождению» собственно науки в научно-технический прогресс: ««…› надо было буквально принять за реальность чистейшие символы дифференциального исчисления, чтобы добиться сказочных результатов, скажем, в баллистике или машиностроении ‹…› как можно меньше понимания и знания по существу, как можно больше “интерпретаций” ‹…›» [31, 398].

Несмотря на то, что последствием всей «проективно-конструктивной установки» новоевропейской науки [20] была маргинализация антропологии и, тем более, вненаучных форм знания по их (не)соответствию идеалу knowledge is power, они также проникись психологией манипуляции реальностью, изощряя ее если не в хрестоматийной форме «каузальной атрибуции», то в порядке осознания спонтанной мотивации: ««…› когда

момент принятия решения уходит в отдаленное прошлое, человек систематизирует сделанный им когда-то выбор, подкрепляет его многими основаниями и в конечном счете не может даже представить себе, что у него по данному поводу были какие-то сомнения. Подобные явно стохастические аспекты принятия решения могут иметь своим последствием переход туманно-неопределенного замысла в тематическое решение» [21, 70–71]. При достаточном подкреплении бессознательной случайности таких *решений* необходимостями социального законодательства появляются основания перевести их (по аналогии с частным технико-экспериментальным редуцирующим законодательством) в разряд закономерностей – «естественно-исторических» или «общественно-исторических».

Так или иначе мировоззренческое неприятие идеала нецесситарности *закона* ввиду его репрессирующей функции получает повод ограничивать эвристичность этой категории классическими рамками – в качестве структурной единицы теории, замкнутой на процедуру *объяснения*. Тем более, что последняя, в свою очередь, восходит к классическому образу *сознания* Николая Кузанского в виде прозрачной точки чистой субъективности, стремящейся в единой формуле всех движений охватить Вселенную и тем самым обрести самотождественность. В таком сознании происходит *отождествление* логических оснований мышления и предметных закономерностей природы, наиболее эксплицированное в принципе *ментализма*: истинный порядок естественных событий изначально должен вписываться в формально-логические схемы, а «объективные закономерности» – в «субъективный закон». Другими словами, освобождение природы от пространственно-временных обстоятельств, совпадающее с обезличиванием способности ее познавать, дало новоевропейскую идею закона как формы «чистого разума», относительно независимой от эмпирии, что по образцу всемирного тяготения полностью сводится к логике *реализации* предметной сущности [35, 79].

В онтологическом аспекте («по горизонтали») она воспроизводится в соответствии с принципом причинности, а в гносеологическом («по вертикали») – по принципу дедуктивного доказательства и языковой тавтологии. В свое время такая симметрия предоставляла католической доктрине миропорядка (Ordo) координаты для четкого соизмерения «свободных» инициатив человеческого субъекта и их моральной оценки со стороны божественного Субъекта. В соответствии с перипатетическим рефлексом квалифицировать случайность как «нечто противное разуму» [1, 93], этот вариант теодицеи исключал теистическую окказионалистскую опеку: человек поощрялся или наказывался опосредованно – через поучительное (не)нарушение Ordo. Овладение последним по мере дистанцирования разума и морали становится самоцелью, так что «наука принесла отождествление двух понятий Ratio и Ordo – «разум» и «порядок» во времена Ньютона и Лейбница рассматривались как синонимы» [26, 152].

Случай же из-за своей моральной неопределенности и рациональной необязательности приобретает коннотацию не-естественности.

С подобным отождествлением закладывается классическая научная методология, предполагающая соотнесение факторов целенаправленной деятельности по одному из общих признаков (например, стоимости), обеспечивая тем самым структурную гомогенность рассуждений, а человеческому субъекту в целом – самоконтроль [28]. При этом отвлекаются от тех свойств факторов, которые нельзя осмыслить исключительно в контексте цели, поскольку и насколько они не соответствуют формальному языку данной системы, предполагающему в своих границах исчисление. В осуществляемой таким образом идеализации математически артикулированная цель селектирует факторы по мере их оптимальности, а установление причинной связи с целью придает факторам смысл «средства».

После Ф. Бэкона очерченное подчинение «естественных» причин экспериментально-математически оправданной закономерности постоянно приращает к своей юрисдикции новые предметные области. Поэтому произошедшее на рубеже XIX–XX вв. революционное освоение научной репрезентацией микро- и мега-реальности, когда непосредственным референтом научных моделей становятся не качественные материальные объекты, а математизированные теории и их приборные производные, воспринимается также как закрепление вассалитета референции относительно методологической целесообразности. Такая репрезентативная функция, по кантианскому образцу помещающая вне закона эмпирическое происхождение научных форм, номинируется, с легкой руки А. Эйнштейна, в *конструктивистскую* норму познания [38]. Усилиями конструктивистских процедур идеализации, абстрагирования и моделирования господствовавшие раньше эмпирические схемы взаимодействия «модель – оригинал» уступают свою посредническую функцию познавательных форм *теоретическим* схемам взаимодействия «модель – модель», а получаемые из них законы оказываются вероятностно отнесенными к оригиналу. «Идеализированный объект выступает таким образом не только как теоретическая модель реальности, но он неявно содержит в себе определенную программу исследования, которая реализуется в построении теории. Соотношения элементов идеализированного объекта – как исходных, так и выводных, представляют собой теоретические законы, которые (в отличие от эмпирических законов) формулируются не непосредственно на основе изучения опытных данных, а путем определенных мыслительных действий с идеализированным объектом ‹…› Из этого вытекает, в частности, что законы, формулируемые в рамках теории и относящиеся по существу не к эмпирически данной реальности, а к реальности как она представлена идеализированным объектом, должны быть соответствующим образом конкретизированы при их применении к изучению реальной действительности» [36, 239].

Несмотря на то, что модели — только предварительное средство получения закона, в контексте сегодняшнего концептуального разнообразия в основаниях науки они обладают привлекательным преимуществом операционального выхода на научную рациональность. Соответствую закону только статистически, они защищены от социологизаторских и аксиологических спекуляций, сопровождающих становящуюся парадигму. Для этого мнения существуют основания в изначальной природе закона, предполагающей следствием различения структуры реальности и ее идеальной модели процессуально-историческую сходимость концептуальных реконструкций и онтологии [32]. Поэтому модельные «способы описания» выдвигаются в прообразы нового *смысла* категории закона, снимающего в диалектике научной репрезентации реальности противоречия формы и содержания, описания и объяснения, повышая тем самым интегративно-методологическую состоятельность науки.

С другой стороны, возрастающее в моделировании абстрагирование от материально-предметных корреляций оригинала модели в пользу непричинных структурных и функциональных подобий, приводит к отчуждению от первичной мировоззренческой интуиции референта-оригинала. По словам Дж. фон Неймана, «науки не пытаются объяснять, вряд ли они даже стараются интерпретировать – они в основном создают модели» [8, 349]. Так закладывается *внутри*научное условие субъективности, когда идеализации, основанные на герменевтическом скачке от части к целому, выходят за пределы здравого смысла, который, единственно способен возвращаться от общего к частным случаям [12, 370–371]. Поэтому указанная инструменталистская тенденция ревизируется феноменологической интерпретацией, направленной на восстановление «эйдетической целостности явления». Помимо привычного удостоверения «закона причинной связи» последовательным наблюдением и экстраполяцией на смежные случаи [23, 423–427] все чаще требуется оценка с(о)крытых посылок целесообразности альтернативных идеализаций для данного типа ситуации, решаемой проблемы, научного этоса или других ценностей модельера [25].

На философско-методологическом уровне сложившаяся ситуация поднимает проблему подкрепления теоретических моделей естествознания не только объяснительным принципом дополнительности альтернативных формализмов, но и сугубо *феноменологическими моделями*. Призванные заново кодировать восприятие оригинала, они восстанавливают его первичное понимание и изощряют верификацию обособившихся способов его описания, обеспечивая тем самым более точное предсказание [14]. Однако фактическое поражение А. Эйнштейна в известном и затянувшемся до 1970-х споре о «скрытых параметрах» официально упрощает дело в общем провозглашении вероятностно-статистической революции неклассической науки.

Менее категоричное заключение оставит проблему открытой и зафиксирует раскол науки на «референтную» и «фиктивную» («симуляционную») по их стратегии обращения с качественной *материей*: раскрытие ее возможностей *или* освобождение возможностей от нее. Тогда в более широком контексте они получают продолжение в актуальном споре о духовной интерпретации *и* технической формализации социальной жизни: следует ли *каждое* «отчуждение» духовных целей в «теле» объекта подвергать социокультурной интерпретации, восстанавливая *общность* его понимания, *или* ограничиться вероятностно-статистическим учетом целеполагания как «целерациональностью», не распространяя субъект-субъектные отношения за пределы социальной коммуникации? [17, 49–56].

Очевидно, что в отличие от эпистемологического «идеала метода» повседневная практика научного исследования в эпоху повышения удельного веса методологического компонента и коллективного сотрудничества по фатально-историческим лекалам схоластики дистанцируется от исходных целей. Обезличиваясь, структура предметно-преобразовательной деятельности сводится к схеме «средство-результат», игнорируя непростые отношения результата и исходной цели, отдаваемой на откуп виртуальным прескрипциям научного этоса. В сочетании с актуальной деконструкцией последних симптомов мировоззренческого космоцентризма, предполагавшего исходное или аппроксимативное тождество рефлексии ценностей и мимезиса внешнего мира, самодовление языково-познавательных структур («существенно теоретический стиль мышления») принимает местами крайность *интенциональной* концепции репрезентации, где функция референции подчиняется приоритету художественной свободы, моделирование — демонстрации (деформации, манифестации), концептуально-смысловые системы — изощренным *симуляциям* знаково-символических систем [29].

Таким образом тенденция опосредования онтологии перерастает в ее своеобразную «бюрократизацию», порождая новую единицу научно-методологического анализа – партикулярные языковые игры (дискурсы), в которых эпистемологический контроль (легитимация) переносится с логических и эмпирических верификаций на операционалистские, а рефлексия – с целей познания на *средства* [22, 92, 99–114]. Проблема их альтернативности (и соответственно критериев рациональности) в онтологическом плане соответствует *проблеме редукции* альтернативных возможностей «естественной сущности» в действительность ее закона, обострившейся после неклассической негации фигуры *субъекта* как абсолютного «Внешнего Наблюдателя» в пользу относительного «когнитивного агента».

В постмодернистской рефлексии, раскрывающей общую генеалогию логического и политико-юридического субъектов, указанная тенденция предстает последствием кризиса «априорности» как исходной целостности вещи и знака, индивида и социума. Будучи предвосхищаемой

конкретизацией ценностей, субъективный контекст цели теперь одновременно актуализирует и объективный контекст референта [16]. Для этого привлекаются аксиомы, константы, функции, очерчивающие условия возможности субъективного начала, так что оба взаимополагающих контекста оказываются лишь частью изначального хаоса, виртуально присутствующего на периферии научного дискурса [9, 135–137]. Итоговые научно-познавательные формы как субъективный срез хаотической первореальности по выработанному дискурсу получают статус «*изобретений* интеллекта», предназначенных для освоения сложной и уникальной природы по *действующим* в сознании ученых меркам.

Отсюда происходит *критика* просветительского нарратива социального прогресса по освоению естественных возможностей, организуемых в модерном языке функциональной зависимостью: так же как отчуждение интеллектуальной элиты от социальных целей приводит к децентрации фигуры субъекта, релятивизация целей в средствах (идеализациях) познания приводит к децентрации закона природы. Тогда деконструкция целостности компенсируется умеренной герменевтической стратегией с ценностно нейтральными задачами установления или раскрытия возможных подобий. Их языковое оформление сначала нивелирует феноменальное отличие всех вещей в «хаос», полагаясь затем на модельно-статистическую перспективу научно-технической способности отождествить «субъективный закон» и «объективную закономерность». Так ведущий математический язык репрезентации в стохастическом изощрении неклассической статистики нащупывает новый – постнеклассический – запас прочности к краху идеала полноты описания.

Выводы. Дилемма античной имманентной и средневековой трансцендентной концепций номологии, разрешенная было в первой глобальной научной революции методическим сочетанием эмпирического и теоретического, в современном контексте обнаруживает, что гарантии нецесситарности закона обеспечивались герменевтическим скачком динамического редукционизма или статистического обобщения элементов. Новое звучание этой дилеммы состоит в открытом выборе между стохастизацией средств и релятивизацией целей рационального познания. Вместе с тем, реализация вывода требует дальнейшей разработки историко-научных аспектов детерминизма и может придать эвристичность актуальной проблеме взаимодействия естественнонаучной и социогуманитарной рациональности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Физика // Аристотель. Сочинения в 4-х т.: [пер. с древнегреч.] / Аристотель. – М. : Мысль – 1976 – 1981. – Серия: Философское наследие. – Т. 3. – 1981. – С. 59–262.

2. Баженов Л. Количественные законы и их роль в познании природы / Л. Баженов // Философская энциклопедия: в 5 т. / [гл. ред.

Ф. В. Константинов; Ин-т философии АН СССР]. – М. : Гос. науч. изд-во «Сов. Энциклопедия». —1960 – 1966. – Т. 2. – 1962. – С. 152–154.

3. Башляр Г. Новый научный дух / Г. Башляр // Башляр Г. Новый рационализм : [пер. с фр.] / Предисл. и общ. ред. А.Ф. Зотова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 28–160.

4. Бодріяр Ж. Фатальні стратегії; [пер. з фр. Л. Кононовича] / Ж. Бодріяр. – [наук. вид.]. – Л.: Кальварія, 2010. – 192 с.

5. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон; [пер. с англ. С. Красильщикова] // Бэкон Ф. Сочинения в 2 т.: [пер. с англ. и лат.] – [2-е изд.]. – М. : Мысль, 1977–1978. – Т. 2. – 1978. – С. 5–214. – Сер.: Философское наследие.

6. Витгенштейн Л. Tractatus logico_philosophicus; [пер. с нем. и коммент. В.Руднева] / Л. Витгенштейн // Витгенштейн Л. Избранные работы. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – С. 14–222. – Университетская библиотека А. Погорельского (Сер. философия).

7. Герц Г. Концепция детерминизма в марксистско-ленинской философии и современная наука / Г. Герц // Современный детерминизм и наука : [сб. науч. трудов в 2-х тт.] / Ин-т истории, филологии и философии Сиб. отд.; Отв. ред. Свечников Г.А.; ред. Д.К. Беляев и др. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1975. – Т. 2. – С. 5–30.

8. Глейк Дж. Хаос: Создание новой науки: [науч.-поп. изд.] / Дж. Глейк; [пер. с англ. М.С. Нахмансона, Е.С. Барашковой]. – СПб. : Амфора, 2001. – 398 с.

9. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари; [пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина]. – М.: Академический проект, 2009. – 261 с. – Сер.: Философские технологии.

10. Добронравова И. Постнеклассический тип рациональности и основания синергетики / И. Добронравова // Sententiae. – 2004. – спецвип. №1. – С. 190–199.

11. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; [пер. з нім.]. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.

12. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // И. Кант. Соч. в 6 т. : [пер. с нем. Н.М. Соколова; ред. Т.И. Ойзермана] / И. Кант. – М. : Мысль. – 1963 – 1966. – Сер. : Философское наследие. – Т. 6. – 1966. – С. 349–588.

13. Кант И. Критика чистого разума // И. Кант. Соч. в 6 т. : [пер. с нем. Н. Лосского; ред. Ц.Г. Арзаканьяна, М.И. Иткина, Т.И. Ойзермана] / И. Кант. – М. : Мысль. – 1963 – 1966. – Сер. : Философское наследие. – Т. 3. – 1964. – С. 69–756.

14. Картрайт Н. Почему именно физика? / Н. Картрайт // Пенроуз Р. Большое, малое и человеческий разум / [Р. Пенроуз, А. Шмони, Н. Картрайт, С. Хокинг] ; [пер. с англ. А.В. Хачояна под ред. Ю.А. Данилова]. – М. : Мир, 2004. – С. 92–95. – Сер.: Рубежи науки.

15. Категории «закон» и «хаос»: [колл. науч. мон. / М.А. Парнюк, Б.П. Лазаренко, Е.Н. Причепий и др.; отв. ред. М.А. Парнюк; АН УССР, Каф.

философии]. – К.: Наук. думка, 1987. – 295 с. – Сер.: Материалистическая диалектика.

16. Кліпінґер Д. Референт / Д. Кліпінґер // Енциклопедія постмодернізму / [за ред. Ч. Вінкіста та В. Тейлора]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 361.

17. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития / П. Козловски; [пер. с нем. Л.В. Федоровой и др.]. – М.: Республика, 1997. – 240 с. – Сер.: Философия на пороге нового тысячелетия.

18. Косарева Л. М. Социокультурный генезис науки нового времени / Л. М. Косарева. – М. : Наука, 1989. – 160 с.

19. Кримський С. Раціональності концепція / С. Кримський // Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В.І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – С. 539.

20. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский; РАН Ин-т философии. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.

21. Лем С. Философия случая / Станислав Лем: [пер. с пол. Б.А. Старостина]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 767 с.

22. Лиотар Ж.Ф. Состояние постмодерна / Ж.Ф. Лиотар; [пер. с фр. Н.А. Шматко]. – М.: Ин-т эксперим. социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.,

23. Милль Дж.Ст. Система логики силлогистической и индуктивной: Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования; [пер. с англ. под ред. В.Н. Ивановского].– [изд. 5-е, испр. и доп.]. – М.: Ленанд, 2011. – 832 с. – Сер.: Из наследия мировой философской мысли.

24. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше; [пер. с нем. Н. Полилова] // Ницше Ф. Сочинения в 2-х т.: [науч.-исслед. изд. / сост., ред. и авт. примеч. К.А. Свасьяна]. – М.: Мысль, 1996. – Сер.: Философское наследие. – Т. 2. – С. 238—406.

25. Петров Ю.А. Практическая методология : [мон.] / Ю.А. Петров, А.А. Захаров – Озерск: ОТИ МИФИ, 2001. – 107 с.

26. Попович М.В. Рациональность и типы онтологии / М.В. Попович // Логика и проблема рациональности: [сб. ст.]. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 151–174.

27. Пригожин И. Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы. / И. Пригожин. – Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. – 208 с.

28. Пружинин Б.И. Рациональность и единство знания // Рациональность как предмет философского исследования : [сб.] / Рос. акад. наук, Ин-т философии; [Отв. ред. В.А. Лекторский; ред Б.И. Пружинин, В.С. Швырев]. – М.: ИФ РАН, 1995. – С. 102–119.

29. Ратников В.С. Модернизм и некласическая физика: сопоставление стилей мышления и способов репрезентации реальности / В.С. Ратников // Sententiae – 2001. – №2 (IV). – С. 85–97.

30. Режабек Е.Я. Платоновская парадигма и синергетика / Е.Я. Режабек // Научная мысль Кавказа. – 1999. – №2. – С. 3–13.

31. Свасьян К.А. Становление европейской науки / К.А. Свасьян. – [2-е изд.].– М.: Эвидентис, 2002. – 438 с.

32. Сидоренко Е.А. Закон / Е.А. Сидоренко // Энциклопедия эпистемологии и философии науки / [под ред. И.Т. Касавина; науч.-ред. совет ИФ РАН: Степин В.С., Гайденко П.П., Лекторский В.А., Ойзерман Т.И.]. – М.: Канон + РООН «Реабилитация», 2009. – С. 239–242.

33. Сокал А. Интеллектуальные уловки. Критика философии постмодерна / А. Сокал, Ж. Брикмон; [пер. с англ. А. Костиковой и Д. Кралечкина; предисл. С.П. Капицы]. – М.: «Дом интеллектуальной книги», 2002. – 248 с.

34. Черникова И.В. Постнеклассическая наука и философия процесса / И.В. Черникова. – Томск: Изд-во НТЛ, 2007. – 252 с.

35. Шпарага О. Телесный субъект: Я как моя боль и как моя любовь / О. Шпарага // Топос. – 2002. – №2(7). – С. 76–89.

36. Штанько В.И. Философия и методология науки: [уч. пос. для асп. и маг. ест. и техн. вузов] / В.И. Штанько. – Харьков: ХНУРЭ, 2002. – 292 с.

37. Шуков В. А. Оправдание случайности / В. А. Шуков, Г. Н. Хон. – М. : Наука, 1990. – 155 с.

38. Эйнштейн А. Замечания о теории познания Бертрана Рассела // Эйнштейн А. Собрание научных трудов в 4-х тт. / Под ред. И.Е. Тамма, Я.А. Смородинского, Б.Г. Кузнецова. – Т. IV. (Статьи, рецензии, письма. Эволюция физики). / А. Эйнштейн – М.: Наука, 1967. – С. 248–252.

39. Энгельс Ф. Письмо К. Шмидту, 12 марта 1895 г. / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные письма / Ин-т Маркса – Энгельса – Ленина при ЦК ВКП (б). – М. : ОГИЗ гос. изд-во полит. л-ры, 1947. – С. 481–485.

РЕЗЮМЕ

З. Ю. Макаров. Класична категорія «закон» у перспективі сучасної наукової раціональності.

У статті здійснюється продуктивний перетин актуальних проблем ймовірнісного підходу, модельної репрезентації, післялапласівського детермінізму в контексті сучасної наукової раціональності з метою представити сучасну номологію здатною несуперечливо охопити найрізноманітніші смисли категорії закону, зокрема й найбільш проблемні «стохастичні» з притаманними їм процесуальними характеристиками випадковості. В поєднанні з постнекласичним образом світу, в якому спостерігається синтез класичної і некласичної інтенцій онтології, антропології та соціальної культурології, структурний потенціал категорії

закону має забезпечити дисциплінарну комунікацію для докладнішої експлікації сучасної наукової раціональності.

Ключові слова: *закон, номологія, випадковість, імовірність, ідеалізація, модель, пояснення, розуміння, доцільність, раціональність.*

SUMMARY

Z. Y. Makarov. Classical Category «Law» in Prospects of Modern Scientific Rationality.

In article heuristic comparison of actual problems of the probability approach, modeling representation and postLaplace determinism in a context of the modern scientific rationality is led. This comparison is led to present on purpose modern nomology capable consistently to envelop various senses of a category «law» (in particular, the most problematic – «stochastic») with procedural characteristics of randomness peculiar to them. Structural potential of a classical category «law» in a combination to postnonclassical image of the world (in which synthesis of classical and nonclassical intensions of ontology, anthropology and social cultural science is watched) promise to provide disciplinary communications for fuller explication of the modern scientific rationality.

Key words: *law, nomology, randomness, probability, idealization, model, an explanation, understanding, expediency, rationality.*

УДК 316.42

Н. М. Зленко
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «РИЗИК»

У статті проаналізовано сутність поняття «ризик», розглянуті основні підходи та концепції ризиків (Ф. Найта, У. Бека, Е. Гідденса, Н. Лумана).

Ключові слова: *ризик, соціальний ризик, невизначеність, випадковість, цінність.*

Розвиток сучасної цивілізації вступив у період, коли першочерговою стає необхідність корінних якісних трансформацій для виживання й подальшого поступального руху людства, беручи до уваги зміни техніко-технологічного й інформаційного порядку. Це дає підстави говорити про нову парадигму людського існування в якісно новому техногенному інформаційному суспільстві.

В сучасних теоріях розвитку суспільства існує велика кількість підходів до його визначення: постіндустріальне суспільство (Д. Белл), постфордизм і

інформаційна інфраструктура (Р. Райх), інформаційний капіталізм і мережеве підприємництво (М. Кастельс), споживчий капіталізм (Г. Шиллер), керування за допомогою інформації (Ю. Хабермас), суспільство організації, спостереження й контролю (Е. Гідденс), суспільство споживання (Ж. Бодріяр), індивідуалізоване суспільство (З. Бауман). Однак завдяки зусиллям низки західних соціологів, філософів, психологів, економістів, істориків під час обговорення глобальної суспільної динаміки у XXI ст. все частіше використовується концепція «суспільства ризику» (У. Бек). Тому виявлення і передбачення ризикових ситуацій, а також вчасні дії, спрямовані на їх попередження, або мінімізацію негативних наслідків є необхідною умовою подальшого існування і розвитку людства. Разом з тим, інші визначення сучасного суспільства виступають не як альтернативні, а радше розкривають різноманітні риси сучасного етапу суспільного поступу.

Дослідження ризику, його значущість в усіх сферах людської діяльності набуло в наш час виняткової науково-практичної, соціально-практичної і філософської потреби. Але, узагальнюючих, достатньо глибоких і цілісних досліджень щодо розуміння поняття ризику є небагато. Можна констатувати, що в даний час єдиного розуміння ризику навіть в межах якоїсь однієї наукової дисципліни не існує. Найвірогідніше, це пов'язано з надзвичайною складністю і багатогранністю даного феномену.

Аналіз різних форм ризику має тривалу історію, першими привернули увагу давніх філософів і натуралістів ризики природного походження (природогенні ризики). Землетруси й повені, зливи і зсуви, цунамі й тайфуни протягом тисяч років хвилювали мислителів, які прагнули осягнути закономірності їх виникнення і знайти варіанти оптимальної поведінки людини. Проте в давнину природні ризики вважали або наслідком «гніву богів», або ж одиничними випадками, їх ще не могли аналізувати систематично як результат антропогенної діяльності.

До XV ст. слово «ризик» не було зафіксовано в письмових джерелах та не спостерігалося у фольклорі, а для опису численних явищ, що формують сутність ризику як явища, використовувався досить широкий лексичний діапазон. Грецькою мовою «ridsikon», «ridsa» перекладається як круча, скеля; італійською «risiko» – небезпека, загроза, «risicare» – маневрувати поміж скель; у англомовній літературі слово «risk» почали вживати у середині XVIII ст. від французького «risque» – ризикований, сумнівний. На відміну від економічних, гуманітарні енциклопедії не містять поняття ризику [13].

В сучасній українській мові термін «ризик» трактують як усвідомлену можливість небезпеки, а також як можливість збитків або неуспіху в якійсь справі [3, 1221].

Поняття соціального ризику воно прослідковується ще в працях давньогрецьких мислителів: Платона, Арістотеля, Сенеки, а також Ф. Бэкона, Т. Гоббса, І. Канта, Д. Юма. У цих дослідженнях доводиться, що на стадії первісного суспільства найбільш значимими ризиками, яких зазнали люди, були природні (екологічні) ризики, а також ряд медичних ризиків (хвороби й

смертність). У період рабовласницького ладу крім перерахованих набувають значення економічні й військові ризики.

Перехід до індустріальної стадії розвитку супроводжувався посиленням соціальних ризиків, що виникли на початку рабовласницького суспільства. При чому дане посилення було детерміновано економічними і політичними ризиками, пов'язаними із процесами обгородження, частковою заміною ручної праці машинною, масовими міграціями, ростом злочинності, географічними відкриттями й поруч інших факторів. Саме в цей період – на рубежі між середньовіччям й Новим Часом – відбувається запозичення терміна ризику з лексикону мореплавців і торговців. Формулюється теза: «Ризик – шляхетна справа».

Епоха Великих географічних відкриттів створила реальні умови для виникнення нових типів ризику, реалізації індивідуального потенціалу й надала можливість більшій, ніж раніше, кількості людей особисто зіштовхнутися з ризиком, відчути ситуацію невизначеності, які обіцяла зустріч із Новим Світом.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. відбувається формування й розвиток техногенного ризику, пов'язаного з науково-технічним процесом, що підсилився механізацією виробничих процесів, численними відкриттями в природничих науках. Крім, того, протягом XIX ст. здійснюється нагромадження національних (етнічних) ризиків. В кінці XIX – початку XX ст. відбулося значне розширення сфери вживання поняття «ризик».

У середині XX ст., на думку ряду вчених, відбувається перехід до нового щабля суспільного розвитку – постіндустріального або інформаційного суспільства [9, 47–55], який не тільки увібрав у себе усе раніше існуючі види ризиків, але й генерував безліч нових. До них можна віднести такі як ризик тероризму, інформаційний ризик і ряд інших. У зв'язку з розвитком глобалізації соціальний ризик став елементом транснаціональної й міждержавної взаємодії.

Одним із перших, хто в науковому форматі почав вивчати ризик в системі суспільно-економічних наук був американський вчений Ф. Найт. Його основні ідеї лягли в основу праці «Ризик, невизначеність і прибуток» (1921 р.) (ризик як об'єктивна вірогідність) [19]. Визначна його заслуга в тому, що він розвів категорії «ризик» та «невизначеність». «Практична різниця між категоріями ризику та невизначеності полягає у тому, – зауважує Ф. Найт, – що у першому випадку розподіл результатів у групі відомий (що досягається шляхом апріорних обчислень або вивчення статистики попереднього досвіду), а у другому – ні». Тож, ризик може бути обчислений.

До статистичного трактування ризику додалися економічні дослідження, а сама тема стала все більше привертати увагу науковців різних спеціальностей і міцно увійшла до наукової системи. Англійський економіст Дж. Кейнс пов'язував ризиковані рішення з психологічними характеристиками економічного агента та з умінням передбачати. Надалі базовими науковими дисциплінами формування цього напряму стали

соціологія, філософія, культурна антропологія. Щодо цієї проблеми слідвідзначити праці М. Дугласа, У. Бека, Е. Гідденса, Н. Фуко, Н. Лумана, Й. Бредбері. Вагомий вклад у формування соціологічної теорії ризику зробили російські дослідники А. Альгін, В. Зубков, С. Нікітін, К. Феофанов, В. Петровський, Н. Смакотіна, М. Задорожнюк та ін. Окремим аспектам феномену ризику було присвячено праці українських дослідників: В. Андрущенко, Л. Бевзенко, Е. Головаха, М. Михальченко, Б. Поляруш, А. Стегній, А. Толстоухов, а також представлено в розвідках, що досліджують систему «суспільство – природа – культура» (М. Кисельов, С. Кримський, В. Крисаченко, М. Попович, М. Савостьянова, Л. Сидоренко), де звертається увага на проблеми ризиків створюваних сучасною наукою.

У своїх дослідженнях І.А. Євдокимова відзначає, що незважаючи на появу останнім часом публікацій, присвячених темі ризику, пострадянське суспільство як суспільство ризику вивчено явно недостатньо і теорія ризику сьогодні практично відсутня, можна говорити лише про сукупність дослідницьких напрямів. Говорячи про труднощі розвитку ризикології в пострадянському просторі, важливо відзначити, що вони пов'язані не тільки з проблемами пізнавального характеру, але і з проблемами соціокультурного характеру. Істотними перешкодами на шляху розвитку ризикології в пострадянському просторі і визнання сучасних ризиків є особливості культурного середовища, в якому «ризик індивідуальний чи колективний завжди існує зі знаком «плюс», оскільки асоціюється з досягненням позитивних соціальних змін. Значну роль відіграє опір існуючих економічних, політичних та інших інститутів, для яких визнання ризиків означає зміну принципів власної діяльності, а також низький рівень довіри в суспільстві до науки і державі. Незважаючи на всі перешкоди і західна і вітчизняна соціологія знаходиться на етапі осмислення ризику, тому що самозбереження і виживання і західного і пострадянського суспільства сьогодні значною мірою залежить від їх здатності до рефлексії процесів виробництва ризиків» [7, 59].

Сьогодні теорія соціального ризику переживає етап свого активного становлення – у спеціальній літературі існує значна кількість авторських визначень соціального ризику. Інтенсивність залучення соціальних аспектів до сфери інтересів ризикології, окрім загальнонаукових тенденцій суспільного розвитку, певною мірою була спричинена надзвичайно важкими наслідками природних і техногенних катастроф, які мали місце в останні роки XX ст. При цьому необхідно зазначити, що інтенсивність таких процесів в сучасних умовах зростає, що призводить до підвищення рівнів ризику та посилення їхнього шкідливого впливу.

Істотним кроком на шляху з'ясування сутності ризику стала теорія, викладена німецьким соціологом Н. Луманом [17]. Останній звертається до онтологічних основ вивчення ризику, ставлячи під сумнів раціональну природу діяльності людини та логічну соціологічну концепцію «суспільства ризику» заклав У. Бек, який розглянув її через призму таких явищ як війна,

тероризм, економічна глобалізація, неолібералізм, держава та суверенітет. До таких ризиків вчений відносить: 1) екологічний кризи; 2) глобальні фінансові кризи; 3) терористичні загрози, які є похідними від транснаціональних терористичних мереж [17, 28–30].

Британський соціолог Ентоні Гідденс [5, 57] уважає ризик однією з чотирьох атрибутивних рис «високої сучасності» (або «пізньої сучасності»), відмежовуючись при цьому від теорії модернізації і постмодерну. Водночас атрибутивність ризику в умовах «високої сучасності» визначається принциповою некерованістю низки ситуацій і процесів, що загрожують не окремим індивідам і невеликим спільнотам, а людству загалом. Атрибутами сучасної соціальної дійсності він вважає універсалізм, глобалізацію, інституціоналізацію, а також посилення ризику внаслідок ненавмисної побічної дії деяких факторів, тих чи інших людських дій

Неможливо сказати, що та чи інша людина або завжди схильна до ризику, або уникає його. Одні і ті ж люди в одних ситуаціях ризикують, а в інших – навпаки. Більшість невизначених подій – непрогнозовані, непередбачувані і неконтрольовані, тому навіть добротні рішення можуть призвести до втрат. Неможливо повністю «звільнитися» від ризику – уникаючи однієї ризикової ситуації, можна потрапити в іншу. Навіть абсолютна бездіяльність призводить до ризику упущених можливостей.

Невизначеність виступає ознакою, або середовищем, появи ризику, тому зростання невизначеності може спричинити ще більший ризик. Суб'єктивно повна невизначеність означає абсолютний ризик, тобто надію на волю випадку.

У сучасній науковій думці виокремлюють два великих напрями інтерпретації ризику як соціального феномену: реалістичний та соціокультурний підхід. Перший з них розглядає ризик як об'єктивний факт, який можливо пізнати і оцінити незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. Цей підхід притаманний когнітивним наукам і застосовується інженерними дисциплінами, економікою, статистикою, психологією, епідеміологією та деякими іншими прикладними науками. На противагу цьому, в соціокультурному напрямі головна увага приділяється саме соціальному і культурному контекстам, у межах яких ризик сприймається і стає предметом суспільного обговорення. При цьому в другому напрямі умовно виокремлюють три підходи – культурно-символічний, розвинений М. Дуглас і її колегами, теорію «суспільства ризику» У. Бека і Е. Гіденса та «калькулятивної раціональності» М. Фуко.

Культурно-символічна концепція репрезентована доробками Мері Дуглас, Аароном Вілдавські та ін. Вони зосередили свої дослідницькі зусилля на визначенні ризику як соціокультурного факту, що відрізняється від природного катаклізму у випадку небезпеки нанесення шкоди суб'єкту чи об'єкту реалізації ризику або недостатньої захищеності від небезпеки. Ризик-тривожність та ризик-толерантність є культурними орієнтаціями, що впливають на рівень ризикогенності в суспільстві.

Теорія «суспільства ризику», фундаторами якої є Ульрік Бек, Ентоні Гідденс та ін. Даний підхід концентрується на макросоціальних змінах, породжених виробництвом ризиків при переході до високої модернізації. У. Бек у своїй модернізаційній теорії обґрунтовує процес переходу до ери ризику як об'єктивної необхідності. Е. Гідденс вважає «високу» сучасність добою універсалізації, глобалізації та інституціоналізації ризику. Відправна теза теорії «суспільства ризику» У. Бека полягає в тому, що сучасні ризики не можливо зрозуміти за допомогою якоїсь однієї системи знання, тому що вона не в змозі оцінити реальні, сукупні небезпеки для життєдіяльності людей. В явищі ризику відбувається синтез реального й віртуального: «Ризики не вичерпуються вже наслідками, що настали, і нанесеним збитком. У них знаходить вираження істотний компонент майбутнього... В якомусь дуже важливому змісті вони (ризики) реальні й одночасно нереальні. З одного боку, велика кількість загроз і руйнувань вже реальні: забруднені й умираючі води, ліси, що гинуть, невідомі раніше хвороби тощо. З іншого боку, соціально спрямована вага аргументів ризику припадає на загрози, що очікуються в майбутньому» [1, 38–39].

До важливих викликів сучасної цивілізації варто віднести комунікативні технології та штучний інтелект, які здебільшого приводять до виникнення нових форм маніпуляції суспільної свідомості. Бурхливий розвиток інформаційних технологій створив широкі можливості для людини в отриманні знань, а завдяки цьому вона набула знань та можливостей користуватись відповідними інтелектуальними схемами (замінники людського інтелекту), а також і їх розробляти. До таких інтелектуальних схем ми відносимо, в першу чергу, індивідуалізовані розробки, як приклад, «генетична атомна бомба», спеціальні посіви пташиного грипу, котрі було виготовлено в окремих лабораторіях окремими людьми, а фактор їх враження носить глобальний характер. Також, у цьому плані, не треба забувати про певні комунікативні акції, які мають місце в сучасному світі і викликають відповідні події, реакція на які носить ще глобальніший характер, ніж події, викликані природними катаклізмами. Реакція на такі комунікативні акції пояснюється реалізацією он-лайнових технологій, відповідно до яких подія, що стається в одній частині світу, протягом декількох хвилин, а то і відразу, стає відомою у всьому глобалізованому світі. Завдяки цьому людина стає активним суб'єктом глобального суспільства ризику.

Сучасні ризики не піддаються безпосередньому сприйняттю людей і тому наука багатьма авторами розглядається сьогодні як засіб розширення людського сприйняття. Однак часто наукове знання, пропоноване людям, які не мають необхідної підготовки, виявляється незрозумілим. Фактично в більшості випадків наука настільки спеціалізована, що є дуже обмежені можливості навіть для міждисциплінарного обговорення ризиків. Ці проблеми комунікації значно загострюються коли мова йде про комунікації з приводу ризиків між наукою і громадськістю. Тому сьогодні багато визнають важливість так званих «посередників» у формуванні усвідомлення ризиків.

Наукове знання і результати повинні бути представлені таким чином, щоб люди, які не належать до наукового співтовариства, могли їх зрозуміти. У якості «посередників» можуть виступити не тільки самі експерти, а й соціальні рухи, бізнес-організації, державні службовці, ЗМІ та ін.

Важливою проблемою в розвитку глобального суспільства ризику є герменевтика, яка приводить окремі держави до усвідомлення потреби обговорення загроз та небезпек, з якими стикається суспільство. Саме шляхом обговорення відповідних загроз та небезпек формується система відносин між людьми, як суб'єктами глобального суспільства ризику. Лише у стані постійного дискурсу про ймовірні ризики формується відповідна політична доктрина глобального суспільства ризику. Але, поняття ризику не вичерпується ймовірністю негативних наслідків, воно містить у собі ймовірність і сприятливого результату [4, 23–25].

Ризик та його межі з соціально-філософської точки зору визначаються системою цінностей, що склалася в індивіда чи в суспільстві: людина боїться втратити те, що важливо для неї. В попередні історичні епохи превалювали різні підходи щодо трактування ризиків існування суспільства та людини. Це було пов'язано з особливостями життєвого укладу епохи: релігійними уявленнями, культурними цінностями та ідеалами, державним устроєм, характером взаємовідносин між членами суспільства тощо. Те, що було ціннісною, ідейною домінантою в різні історичні періоди, складало предмет ризику – загальне благо, гідність та честь, зумовленість людського існування, можливість самореалізації особистості, законність, ризик технологічного застою, соціальне експериментування тощо.

Сучасні наукові дослідження характеризуються різноманітністю підходів щодо питання класифікації ризиків [8, 19–20]: − за типами суспільства, для яких характерні ризики. У рамках формаційного підходу виокремлюють первісно-суспільні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні ризики; в межах теорії модернізації – традиційні та сучасні ризики; в рамках «концепції хвиль» – доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні ризики; − за сферами суспільної життєдіяльності − економічні, політичні, культурні (духовні), правові, національні (етнічні), екологічні, техногенні та соціальні ризики; − за суб'єктно-об'єктними характеристиками – індивідуальні, групові, колективні, суспільні та цивілізаційні ризики; − за соціальною обумовленістю – інституціоналізовані та неінституціоналізовані ризики; − за ступенем свободи суб'єкта та об'єкта ризику – добровільні та недобровільні ризики; − за реакцією суб'єкта – діяльнісні та бездіяльнісні ризики; − за наявністю (відсутністю) аналогів рішень – ординарні та неординарні ризики; − за ступенемобґрунтування – обґрунтовані (виправдані) та необґрунтовані (невиправдані) ризики; − за видами наслідків – матеріальні та нематеріальні, фізичні та моральні ризики; − за можливістю компенсації – ризики з компенсацією та без компенсації; − за ступенем індивідуального та соціального допущення – припустимі, критичні та катастрофічні ризики; − за

передбачуваністю (прогнозуванням) – ризики, що піддаються достеменному високоточному прогнозуванню, ризики середнього й низького ступенів прогнозування; − за часом появи – актуальні та відстроченні ризики; − за масштабами прояву – локальні та глобальні ризики; − за можливістю страхування – страхові та нестрахові ризики.

Терміни «ризик» і «небезпека» часто використовуються як синоніми для вказівки на можливість збитку. Тим не менш, представники багатьох наукових областей розмежовують небезпеку і ризик. При цьому для одних (теорія прийняття рішень) базовими є поняття «ризик», а для інших (технічні дисципліни, екологія, військові науки) – «небезпеку».

Тенденція відтворення ризику в нашому суспільстві теж набуває все більших масштабів. Факторами, які свідчать про загрози існування самого суспільства, є негативні демографічні процеси, рівень злочинності, суїциду, алкоголізм, наркоманія. Але це – наслідки, причина – у втраті звичної соціально-політичної системи норм і цінностей.

Отже, ризик, з одного боку, – категорія об'єктивна, оскільки в самій реальності присутні ті елементи, котрі вносять невизначеність у наші дії, але зміст ризикованої поведінки – суб'єктивний. З іншого погляду, під ризиком варто розуміти прояв соціальної поведінки суб'єкта, яка здійснюється в умовах невизначеності її результатів.

В суспільних системах специфіка ризику проявляється у його тісному взаємозв'язку із подіями природного, економічного, політичного, екологічного та ін. характеру, які, впливаючи на соціальний стан суспільства, знаходять відображення у зміні соціальних показників окремого індивіда чи спільноти в цілому. Іманентність ризику у суспільстві зумовлюється також наявністю значної кількості суб'єктів суспільного життя, вчинки яких базуються на суб'єктивних оцінках подій.

Аналізуючи наявні в науковій літературі визначення до розуміння ризику, можна виділити три аспекти розгляду даного феномена: а) ризик як небезпека, погроза; б) ризик як імовірність певних можливостей, тобто ризик трактується як ситуація вибору; в) ризик як спосіб зняття стану, ситуації невизначеності шляхом реалізації наявних можливостей у реальність. У реальному соціальному житті всі три аспекти ризику, як правило, переплітаються в єдине ціле, тому що будь-який вибір припускає зняття невизначеності, але, у той же час, він може таїти в собі певну загрозу або небезпеку, оскільки з ним пов'язані якісь очікування, варіативність здійснення яких і являє собою ситуацію ризику [11, 82].

Отже, надати єдине і логічно несуперечливе визначення поняття «ризик» надати проблематично через ряд причин: а) кожна історична епоха має власний, неповторний набір внутрішніх парадигмальних ідей; б) явища суспільного життя унікальні, їх якісні характеристики та аксіологічні модуси неоднакові; в) можливо говорити про багатовекторність інтерпретацій ризику залежно від світоглядних настанов, ідеології, політичного і суспільного статусу суб'єкта історичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

2. Бехман Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко, В. В. Каганчук, С. В. Месяц. – М. : Логос, 2010. – 248 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел] – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

4. Войтович Р.В. Глобальне суспільство ризику як нова форма соціальної організації: теоретико-методологічний аналіз / Р. В. Войтович // Право та управління. – 2010. – № 1. – С. 20–28.

5. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность [Текст] / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 56–70.

6. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004. – 116 с.

7. Євдокимова І. Соціальний ризик техногенного характеру / Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / Відп. ред. В.В. Дурдинець, Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привало. – К. : Стилос, 2001. – С. 23–70.

8. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с

9. Моисеев Н. Н. Универсум. Информация. Общество / Н. Моисеев. – М. : Устойчивый мир. – 2001. – 200 с.

10. Общество риска и человек: онтологический и ценностный аспекты / Саратов. Межрегион. Ин-т Общественных наук; ред. В. Б. Устьянцев. − Саратов : Наука, − 2006. − 289 с.

11. Порфирьев Б. Н. Риск и безопасность: определение понятий [Текст] / Б. Порфирьев // Риск в социальном пространстве. – М. : Ин-т социологии РАН, 2001. – С. 82–98.

12. Седов И.А. Формализация финансового управления рисками предприятия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cis2000.ru/publish/books/book_71/intro.shtml.

13. Толстоухов А. Глобальный социальный контекст и контуры эко-будущего / А. Толстоухов // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 49–63.

14. Чоловська Н. Суспільство ризику в контексті викликів техногенної цивілізації / Н. Чоловська // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Філософія. – 2010. – Вип. 13. – С. 68–75.

15. Яницкий О.Н. Является ли постсоветское общество “обществом риска”? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.sociology.ru/centr/2000ianic.html.

16. Lidskog R. In science we trust? On relation between scientific knowledge, risk consciousness and public trust / / Journal of the Scandinavian sociological association. – 1996. – Vol.39, №1. – P. 31-57.

17. Luhman N. Risk: a sociological theory. / N. Luhman. − New York: Aldine de Gruyter, 1993. – 236 p.

18. Lupton D. Risk [Text] / D. Lupton. – London: Routledge, 1999. – 181 p.

19. Frank H. Knight. The Meaning of Risk and Uncertainty. In: F. Knight. Risk, Uncertainty, and Profit. Boston: Houghton Mifflin Co, 1921, p.210–235.

РЕЗЮМЕ

Н.Н. Зленко. Эволюция научных взглядов на формирование понятия «риск».

В статье проанализированы сущность понятия «риск», рассмотрены основные подходы и концепции рисков: Ф. Найта, В. Бека, Э. Гидденса, Н. Лумана.

Ключевые слова: *риск, неопределенность, случайность, ценность*

SUMMARY

N. Zlenko. Evolution of Scientific Views on the “Risk” Notion Formation.

The notion “risk” is analyzed in the article, the main approaches and risks conception are considered (F. Night, U. Back, E. Giddens, N. Luman).

Key words: *risk, social risk, ambiguity, chance, value.*

УДК:[316.452–022.5+316.454.3]–029:1(045)

О.С. Поліщук
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

КОЛЕКТИВНА ДІЯ ЧИСЛЕННИХ СОЦІАЛЬНИХ УТВОРЕНЬ ТА ЇХ ПАРАДОКСИ

Проаналізовано колективну дію численних груп з точки зору їх розміру. Розглянуто суспільство як складну соціальну систему, що сформована з численних груп. Зазначено, що людина є активним суб’єктом таких утворень і її стійкість залежить від неї. Доведено, що ефективною є колективна дія малих соціальних груп, які складаються з двох осіб. З’ясовано – коли до складу малої соціальної групи (2 чоловіки) входить третя особа, колективна дія такої групи послаблюється. Розкрито колективну дію великих соціальних груп. Висвітлено фактори, що впливають на ефективність колективної дії великих соціальних утворень. Показані мотиви людської діяльності у колективній дії груп соціальної системи.

Ключові слова: *людина, колективна дія, соціальна група, суспільство, соціальна спільнота.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Людина є цікавою і унікальною істотою, існування якої залежить від її співіснування з подібними собі. Фактично утворюється суспільство людей, яке в силу зовнішніх факторів, спровокованих внутрішніми потребами людини, не може існувати без соціальних утворень. Це зумовлено біологічною взаємозалежністю людей, певними видами та перевагами їх співробітництва у процесі розподілу праці, а також винятковою здатністю встановлювати взаємини через існуючі види комунікації. У зв'язку з цим утворюється спільна діяльність людей, що в свою чергу породжує складну систему соціальних зв'язків. Така система у практичній своїй діяльності згуртовує індивідів у єдине соціальне ціле – соціальну спільноту і вже через неї – у соціальну систему.

Отже, суспільство, на думку А.Пилипенко, можна визначити як сукупність усіх форм і способів взаємодії і об'єднання людей. В такому широкому значенні суспільство включає в себе все, що відрізняє цю систему від природно-космічних явищ, воно дає можливість розглядати створену людиною реальність як особливу форму руху матерії. Суспільство як система взаємодії людей має певні внутрішні суперечності – між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю [5, 64–72].

Звідси стає зрозуміло, що саме соціальна філософія має розглянути колективну дію численних і нечисленних соціальних утворень, адже саме вона вивчає закони, згідно з якими в суспільстві складаються стійкі великі групи людей, стосунки між цими групами, їх зв'язки і роль у ньому. Оскільки людина є основою таких утворень і виступає представником соціальних груп або спільності, тобто демонструється система соціальних зв'язків, то науковці у сфері соціальної філософії мають розглянути колективну дію таких утворень з філософської точки зору. Адже саме соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні і форми його організації, спрямованість та смисл людської історії, духовні основи суспільства.

Мета статті: розглянути ефективність колективної дії соціальних утворень у досягненні мети.

Завдання статті: продемонструвати, як розмір групи впливає на організацію людей у досягненні поставленої мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання поданої проблеми. До цієї теми в методологічних межах зверталися такі дослідники, як Т.Парсонс [4, 359–420], С.Ліпсет і Р.Бендікс [15], П.Блау і О.Данкен [8, 163–205], Р.Ходж [13, 535–547] та інші. У своїх працях вони висвітлили об'єктивні соціальні позиції і структуру ресурсів, здатних визначити логіку колективних дій людей, які входять до складу соціальної групи. Також чималу увагу колективній дії соціальних груп

приділяли послідовники марксизму, розглядаючи соціальний клас як основну структурну одиницю соціально-політичної системи суспільства. З іншої точки зору до проблем колективної дії підходили Р.Дарендорф [10], Дж.Локвуд [16], Е.Гіденс [12], Ф.Паркін [18, 44–73], Н.Пулантзас [19, 101–111]. Вони розглядають колективну дію соціальних груп з погляду діяльності людини та інституту. Такі дослідники, як Р.Еріксон [11], М.Д.Р.Еванс і Д .Келлі [14, 157–178] та Г.Маршалл [17] звертали особливу увагу на форми соціальних відносин в межах соціальної групи, класу. Особливої уваги заслуговують праці Т.Гоббса та Д.Юма, які порушили питання спільних дій людей у межах соціальних груп.

З вищенаведеного стає зрозумілим, що в полі зору науковців перебували наступні проблеми: методологія, суспільні відносини тощо. Однак залишалося невивченим питання щодо розміру груп та їх колективної дії. Адже відомо, що колективна дія соціальних утворень не завжди відіграє вирішальну роль у соціально-політичній системі. Це залежить від ряду факторів.

Виклад основного матеріалу. В понятті «суспільство», зазначає А.Пилипенко, необхідно виділяти два аспекти, два виміри – індивідуальний і соціальний. Суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є врешті-решт результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує відносно самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною і природою (виникає система норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів) [5, 64–72].

Суспільство як система взаємозв'язків і взаємодій індивідів має певну структуру, а структура суспільства має кілька аспектів. Насамперед, це «соціальна структура суспільства», тобто сукупність «мікросоціумів» – соціальних груп, спільнот, які є суб'єктами суспільного життя. Крім того, це є система основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична і духовно-культурна) і відповідних суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

Суб'єктами суспільного життя є самі люди, саме вони творять історію. Кожна людина включена в певну соціальну спільноту чи групу (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, а й соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів і цілей індивідуального та суспільного розвитку. Сукупність різноманітних соціальних спільнот, зв'язків між ними становить соціальну структуру суспільства.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Іншими словами, це – внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти, що базуються на антропологічній основі.

Відомий дослідник, філософ Е.Дюркгейм вважав, що соціальні структури «існують реально поза індивідами, які постійно до них пристосовуються. Це речі, що мають своє особисте існування. Індивід знаходить їх цілковито готовими і не може зробити так, щоб їх не було, або щоб вони були іншими, ніж вони є. Безперечно, індивід відіграє певну роль в їх виникненні. Проте, щоб існував соціальний факт, потрібно, щоб, в крайньому разі, декілька індивідів об'єднали свої дії і щоб ця комбінація породила будь-який новий результат. А оскільки цей синтез має місце поза кожного з нас (тому що він утворюється з множини свідомостей), то він обов'язково має наслідком закріплення, встановлення поза нами певних способів дій, суджень, які не залежать від кожної окремо взятої волі» [2, 405]. Соціальні явища Е.Дюркгейм вважав зовнішніми щодо індивіда. «Вони (соціальні явища), не будучи матеріальними, існують певним чином, вони мають постійний спосіб існування і особливу природу, незалежну від індивідуального свавілля; вони виникають з необхідних відносин».

Вихідним для розуміння соціальної структури суспільства є поняття соціальної групи, спільності. Відомо, що соціальні групи – це відносно сталі спільності людей, що історично склалися і різняться роллю та місцем у системі соціальних зв'язків певного історичного суспільства. Соціальна спільність – це реально існуюча, емпірично фіксована сукупність індивідів, що відрізняється відносною цілісністю й виступає самостійним суб'єктом соціальної дії, поведінки. Слід відрізняти соціальні групи від випадкових несталих об'єднань людей, наприклад, пасажирів транспорту, які їдуть в одному вагоні чи автобусі, або тих, хто перебуває у певний момент на одній вулиці чи в одному місті. Ці угруповання визначаються як агрегація – деяка кількість людей, що зібралися у певному фізичному просторі і не здійснюють свідомих взаємодій. Соціальні групи згуртовуються на основі об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей. Тобто для того, щоб сукупність людей визнавалася групою, потрібні взаємодія між її членами та наявність сподівань, що їх поділяє кожний член групи відносно інших її членів. Соціальна група характеризується також наявністю загальних соціально вагомих ознак. Вони поділяються за ознакою належності до них індивіда та за характером взаємовідносин між їх членами.

Здавна відомо, що такі соціальні спільноти, як рід, плем'я, сім'я тощо забезпечували людям засоби до існування, репродукцію людини, спільну протидію силам природи, іншим племенам тощо. Все це допомогло людству не лише вціліти, а й закласти базис подальшого прогресу, розвитку цивілізації. Це говорить про те, що соціальні спільноти виникли під впливом

об'єктивної необхідності людини в ході історичного розвитку (зміни умов праці, розвиток науки і техніки тощо).

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено: 1) спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності); 2) спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією); 3) груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, що є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, які належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

В.Ільїн у праці «Соціальна стратифікація» розглядає таку класифікацію соціальних груп: «… З точки зору групового зв'язку – формальні і неформальні. По-перше, переважає безособистісний, по-друге, – особистісний зв'язок… Виділяють короткотривалі групи (натовп, черга), спорадичні групи, що знову створюються час від часу (болільники однієї команди), постійні групи. З точки зору розміру, виділяють малі і великі групи. Малою вважається група, в якій всі члени можуть перебувати в безпосередніх, особистісних або формальних відносинах, не користуючись допомогою посередників. За характером членства... групи з автоматичним і добровільним членством».

З цього напрошується висновок, що соціальні спільноти різняться один від одного великим різноманіттям видів і форм: за кількісним складом вони змінюються від союзу двох людей (діади) до таких, що налічують десятки мільйонів; за тривалістю існування – від таких, що тривають недовго, до таких, що існують протягом століть (етноси); за щільністю зв'язків між індивідами – від різного ступеня згуртованих колективів (протестантська секта) до вельми розпливчастих, аморфних організацій (клуб любителів певного стилю музики). Функціональні спільноти спрямовують свою колективну дію на досягнення групової мети. Ця може мислитись досить широко – від призначення, що має виконувати, наприклад, військовий колектив, до необхідності певної кількості людей проживати на спільній території (соціально-територіальна спільнота). Соціальні спільноти можуть виникати спонтанно (мимовільно) чи інституалізовано (організовано), бути формальними чи неформальними. Враховуючи також, що індивід є членом одразу кількох спільнот, їх класифікація досить важлива і певною мірою умовна. Але як будь-яка систематизація (класифікація) покликана сприяти

глибшому розумінню сутності об'єкта чи явища. За сукупністю ознак можна виділити два широких підкласи спільнот – масові і групові.

Масова соціальна спільнота, на думку Р.Мертона, – сукупність індивідів, яких об'єднують певні спільні погляди, схильності, смаки тощо [3, 58]. Наприклад, широкі рухи ядерної загрози, аудиторії засобів, каналів масової інформації, споживачі модних, престижних товарів, члени любительських клубів, прихильники естрадних «зірок», вболівальники спортивних команд тощо. Масові соціальні спільноти мають в основному статистичний характер. Значною мірою вони є неструктиризованими, аморфними утвореннями ситуативного походження, функціонують на основі і в межах конкретної діяльності, неможливі поза цією діяльністю. Тому вони не досить стійкі, їм значною мірою властива гетерогенність (різнорідність) складу.

У сучасному світі масові соціальні спільноти можуть серйозно впливати на життя суспільства. Згадаймо, наприклад, відомий рух панків у європейських країнах, різні акції «зелених», спрямовані на захист навколишнього середовища. Сучасні засоби комунікації створюють умови для швидкого формування масових спільнот. Тому суспільство повинно вивчати ці процеси і скеровувати їх у конструктивне русло, уникаючи можливої соціальної дестабілізації.

Групова соціальна спільнота (соціальна група), за визначенням С.Слаква, – сукупність індивідів, яка існує реально, фіксується емпірично, характеризується відносною цілісністю, є самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії, поведінки [6, 15].

У суспільстві існує значна кількість типів, видів груп: залежно від чисельного складу розрізняють соціальні групи малі й великі; від характеру зв'язку всередині групи, його міцності, форм здійснення – первинні і вторинні; від природи особистостей індивідів, які входять до групи, – демографічні, етнічні, регіональні та ін.

Американський дослідник Р.Мертон визначає соціальну групу як сукупність людей, які певним чином взаємодіють між собою, усвідомлюють свою незалежність до даної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших. У цьому визначенні акцент робиться на три основні риси, властиві соціальній групі, як спільності: взаємодія між членами групи, почуття належності до даної групи й усвідомлення спільності, єдності з цією групою. Такими рисами може володіти безліч соціальних груп у суспільстві, але з різним ступенем міцності зв'язків, їх формами тощо, що певним чином впливає на виконання групою своєї соціальної ролі та взаємини між її членами [3, 58].

Первинна соціальна група – невелика група людей, між якими існують прямі контакти, що відображають різні аспекти їх особистостей [5, 33–45].

Поняття «первинна група» вперше застосував Ч.Кулі стосовно сім'ї. Пізніше цей термін почав застосовуватися для будь-якої групи, де існують особисті стосунки. З цієї точки зору двоє друзів або невелика бригада, члени

якої не лише працюють, але й відпочивають разом, ходять один до одного в гості – все це первинні групи. Важливу роль у ній відіграють сталі емоційні стосунки, які визначають сутність даної групи. До таких соціальних груп можна віднести сім'ю, закохані пари, групи друзів, невеликі виробничі колективи.

Вторинна соціальна група – група людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки і їх взаємодія зумовлена прагненням досягнути певної мети [7, 33–45]. Прикладом таких груп є університети, великі підприємства, професійні спілки, політичні партії, урядові організації, військові частини тощо.

Безпосередні контакти у вторинних групах обмежені. Їх члени взаємодіють один з одним переважно у відповідності до їх статусів та соціальних ролей.

Отже, у малих соціальних групах колективна дія чітко викристалізовується, оскільки видно дію кожного члена такої групи. На противагу первинним і вторинним існують великі групи. Колективна дія таких груп є парадоксальною і проблематичною. У великій групі важко встановити безпосередні контакти і неможливо створити умови для тісного особистісного контакту всіх членів. Основне значення у таких групах надається не особистісним якостям людей, а їх умінню виконувати певні функції. Головним для цих груп є те, що люди мають необхідну кваліфікацію і справляються з роботою, завдяки чому організація може функціонувати. Особистість кожної людини майже нічого не значить для такої групи. У первинній групі, навпаки, її члени є унікальними, ні одного з них не можна замінити іншими. Таким чином, емоційні чинники мають важливе значення для існування і функціонування первинної групи.

Крім соціальних груп, у суспільстві існують ще й соціальні скупчення. До них належать зібрання в одному місті невідомих один одному індивідів, що виникає одночасно. Наприклад, пасажири у тролейбусі, натовп на вулиці, покупці у магазині, черга за квитками тощо. Такі скупчення також мають колективну дію, але вона є короткочасною. Оскільки індивіди, які входять до складу такого скупчення, можуть легко увійти і так само вийти з нього, а це свідчить, що у таких соціальних утвореннях колективна дія утворюється на матеріальній вигоді особи, при досягненні якої вона з легкістю покидає скупчення. Але це не означає, що у соціально-політичному бутті людини скупчення є мало важливими, навпаки, вони є необхідними, оскільки становлять вихідну позицію. Крім цього, усвідомлення людьми своїх спільних рис може мотивувати їх до взаємодії.

Варто також зазначити, що на поведінку членів групи впливає і її розмір. Мала група налічує від двох до кількох десятків осіб. Найменша мала група, як зазначалося, діада, складається з двох осіб. Вона є неміцною, руйнується із вибуттям одного члена. Для ефективної колективної дії такої групи члени діади повинні підтримувати стійкі стосунки між собою. В іншому випадку діада розпадається, а колективна дія перестає існувати.

Отже, щоб існувала колективна дія діади, вимагається позитивної, тіснішої, упорядкованішої взаємодії між її членами, ніж група будь-якого іншого типу. Водночас у ній сприятливіші умови для глибшого емоційного задоволення, ніж у будь-якій іншій групі.

Коли до групи з двох осіб приєднується третя, створюється тріада, у якій, зазвичай, складаються непрості стосунки. Рано чи пізно відбувається зближення між двома членами групами і відмежування третього. Третій член групи відіграватиме одну з трьох ролей: байдужого посередника; опуртоніста, який використовує інших у власних інтересах; тактика за принципом «поділяй і владарюй». Наприклад, перша дитина у сім'ї може зміцнити узи між батьками, ставши об'єктом їх любові, а це в свою чергу призведе до раціоналізації колективної дії. З іншого боку, поява дитини може спричинити ревнощі, конфлікти, тобто сприятиме роз'єднанню батьків – послаблення колективної дії і зведення її нанівець.

У цьому контексті, зазначає Р.Мертон, варто звернути увагу на те, що групи з парним числом учасників відрізняються від груп з непарним числом. У групах з парним числом осіб колективна дія буде ефективнішою. Адже у колективній дії парних груп помітніше виявляються розбіжності, суперечності, тому вони менш стійкі. Однак групи з парною кількістю учасників можуть розпадатися на фракції з рівною їх кількістю. У групі з непарною кількістю учасників одна з сторін завжди матиме кількісну перевагу [3, 41].

Деякі дослідники вважають оптимальною колективну дію групи, що складається з п'яти осіб. У таких групах, як правило, відсутні вищезазначені проблеми, їх учасники не страждають від хиткості стосунків і напруження, властивих діадам і тріадам. У групах із п'яти осіб, колективна дія буде ефективнішою, оскільки кожен із членів групи краще розуміє свою роль у досягненні поставленої мети. Крім того, у таких групах «дисиденти» отримують підтримку з боку деяких учасників, їм не загрожує повний розрив з групою. Якщо до групи входять більше п'яти осіб, окремі з них можуть відчути себе в ізоляції. Вивчення колективної дії малих груп допомагає у вирішенні проблем, з якими стикаються сучасні організації і установи.

Що ж стосується великої соціальної групи, то єдиного, точного визначення не існує. Однак, коли іде мова про таку групу – стає зрозуміло, що мається на увазі соціальні об'єднання, де всі її учасники не можуть знати один одного особисто і контакти між ними не можуть здійснюватися безпосередньо. До великих соціальних груп належать класи, етнічні, релігійні спільноти, до складу яких входить велика кількість осіб, що проживає на значній території.

Колективна дія великих соціальних груп має свої специфічні проблеми, вирішувати яких належить суспільству. Так, члени великих груп часто страждають через низький моральний дух, що панує у групі, а це в свою чергу призводить до послаблення колективної дії. Одна колективна дія такого соціального утворення буде ефективною за умови усвідомлення усіма

членами групи спільної мети і вигоди, а також за умови ефективної координації колективної дії, мається на увазі електорат цієї групи. З приводу єдності великих соціальних груп Е.Гуссерль у своїй праці «Криза європейського людства і філософія» висловив цікаву думку, з якою важко не погодитися: «Європа – не географічне поняття, а, передовсім «духовна Європа», духовна єдність» [1, 94]. З цього випливає, що колективна дія великих соціальних груп у першу чергу має базуватися на вірі у спільну вигоду, тобто на духовній єдності людей, які входять до складу подібних соціальних утворень.

Висновок. Отже, вищевикладене свідчить про те, що незалежно від того, велика чи мала соціальна група, колективна дія залежить від учасників або, кажучи іншими словами, від дії суб'єктів цих соціальних утворень, якими є люди. Ми бачимо, що малі соціальні групи, що складаються лише з двох суб'єктів, є ефективними, оскільки вони утворені не лише на базі матеріальних відносин, а й на основі духовної єдності. Ті соціальні групи, що складаються з трьох і більше суб'єктів, характеризуються меншою стійкість, а їх колективна дія є менш ефективною. Тому, зважаючи на різни фактори впливу, яких зазнають люди, колективна дія соціальних груп прямо залежить від електорату такої групи та тієї духовної єдності, яка панує в ній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуссерль Е. Криза Європейського людства і філософія / Е. Гусерль // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К. : Ваклер, 1994. – С.61–94.

2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. О. Дюркгейм. – М., 1991. – 574 с.

3. Мертон Роберт. К теории референтно-группового поведения / Пер. с англ. В. Ф. Чесноковой // Референтная группа и социальная структура / Под ред. С. А. Белановского. – М. : Институт молодежи, 1991. – С.3–105, 58

4. Парсонс Т. Аналитический поход к теории социальной стратификации / Т.Парсонс // Парсонс Т. О структуре социального действий. – М., 2000. – С. 359–420; 573–647.

5. Пилипенко А. М. Суспільство як система соціального буття / А.М. Пилипенко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2005. – №47. – С.64–72.

6. Слаква С. П. Психология малой группы / С. П. Слаква. – М. : ЭКЗАМЕН, 2004. – 160 с.

7. Шкаратан О. И. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет / Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 33–45

8. Blau P.M., Dunkan O.D. The American Occupational Structure. – N.Y., 1967. – 524 p.

9. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste. – L.; N.Y., 1986. – 240 p.

10. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in the Industrial Society. – L., 1959. – 318 p.

11. Erikson R., Goldthorpe J.H. The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies. – Oxford: Clarendon Press, 1992ю – 360 p.

12. Giddens A. The Glass Structure of the Advanced Societies. – L., 1976. – 366 p.

13. Hadge R.W. Class Indentification in the United States / Hadge R.W., Treiman D.W. // American Journal of Sociology. 1968. – №73. – P.535–547.

14. Kelley J., Evans M.D.R. Class and Class Conflict in Six Western Nations / Kelley J., Evans M.D.R. // American Sociological Review. –1995. – Vol.60. – P. 157–178.

15. Lipset S.V., Bendix R. Social Mobility in Industrial Society. – Berkeley, 1959. – 280 p.

16. Lockwood D. The Blackcoated Worker. – 1989. – 278 p.

17. Marshall G. Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies. – L., 1997. – 236 p.

18. Parkin F. Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique. – L., 1979. – 217 p. Poulantzas N. On Social Classes // Classes, Power, and Conflict: Classical and Contemporary Debates / Ed. By. A.Giddens, D.Held. – L., 1982. – P. 101–111.

19. Wright E. Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis. – Cambridge, 1997. – 284 p.

РЕЗЮМЕ

А. С. Полищук. Коллективное действие численных социальных созданий та их парадоксы

Проанализировано коллективное действие численных объединений с точки зрения их размера. Рассмотрено общество как сложную социальную систему, которая состоит из численных объединений. Отмечено, что человек является активным субъектом таких образований и их стойкость зависит от него. Доведено, что эффективным является коллективное действие малых социальных групп, которые состоят из двух лиц. Доведено – когда в состав малой социальной группы (2 человека) входит третье лицо, коллективное действие такой группы ослабевает. Раскрыто коллективное действие больших социальных групп. Высветлено факторы, которые влияют на эффективность коллективного действия больших социальных образований. Показано мотивы деятельности человека в коллективном действии групп социальной системы.

Ключевые слова: *человек, коллективное действие, социальная группа, общество, социальное сообщество.*

SUMMARY

O. Polishchuk. Collective Activity of Numerous Social Organizations and their Paradoxes.

Collective activity of numerous groups from the point of view of their size has been analyzed. The society as a complex social system, which is formed of the numerous groups has been studied. It is mentioned that a person is an active subject of such organizations and their stability depends on him. It is proved that collective activity of small groups, which consist of two people, is effective. It is clarified when the third person joins small social group (of two people), then collective activity of such group weakens. Collective activity of big social groups has been revealed. The factors influencing the effectiveness of collective activity of big social organizations have been explained. The motives of human action in collective activity of the groups of the social system have been shown.

Key words: *person, collective activity, social group, society, social community.*

УДК 37.015.2:165

Б. В. Прокопенко
Сумской государственный педагогический
университет имени А. С. Макаренко

НОВЫЕ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ МЕГАНАУКИ ПОД ВЛИЯНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ КОНВЕРГЕНТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье делается попытка анализа мировоззренческих ориентиров науки по стадиям её развития. Выявляются новые мировоззренческие ориентиры меганауки как современного этапа развития общества. Суть их состоит в следующем: создание единой научной картины мира, изменение мировоззренческих ориентаций, происходящее под влиянием изучения наукой сложных человекоразмерных систем и NBICS-технологий.

Ключевые слова: *наука, технонаука, меганаука, конвергенция, конвергенция технологий, конвергентные технологии, технологическая конвергенция, NBICS-конвергенция.*

Актуальность исследования. Развитие науки в современных условиях характеризуется тем, что все чаще ставятся вопросы о целях, задачах и мировоззренческих ориентирах ее развития. С решением этих вопросов открываются новые тенденции интенсификации научных исследований. Наука сегодня активно влияет на развитие всех сфер социума, становится одним из важнейших детерминирующих факторов развития общества. Поэтому изучение и оценка последствий этого влияния, особенно конвергенции новейших технологий, на развитие современной науки и ее мировоззренческие ориентации, становится важнейшей задачей.

Цель исследования. Изучить развитие мировоззренческих ориентиров меганауки под влиянием конвергентных технологий.

«Наука – это человеческая деятельность по получению истинных знаний о мире, по достижению понимания мира, законов его развития и по использованию этих знаний и понимания для миростроительства» [7, 20]. Наука возникает на определенном историческом этапе развития человечества. Большинство исследователей считают, что этот период связан с отделением эмпирического уровня познания от теоретического. С этого времени наука прошла в своем развитии ряд исторически этапов, каждый из которых характеризовался определенной мировоззренческой ориентацией. Рассмотрим суть каждого из них.

В процессе возникновения открытий, **классическая наука** стала рассматриваться как профессиональная деятельность, включающая не только систематизацию научного знания, выработку единой методологии, но и формированием научного общества, т.е. категория людей, занимающаяся исследованиями по общей тематике, а также организаций, объединяющих данную категорию людей, которые обеспечивают связь общества и науки.

К XVIII в. во многих цивилизованных европейских государствах были созданы университеты и академии. По мере накопления объема научной информации потребовалось изменение форм ее представления. К началу XVIII в. оформилось углубление специализации научной деятельности. Новые формы организации науки порождали и новые формы научных коммуникаций. Возникла необходимость в специальной подготовке ученых, что впоследствии оказало влияние на процессы дифференциации науки и становления конкретных научных дисциплин. Наука утвердилась как установленная профессия, требующая специфического образования, имеющая свою структуру и организацию. В конце XVIII – начале XIX в. наука стала включать в себя четыре основных блока научных дисциплин: математику, естествознание, технические и социально-гуманитарные науки, что завершило путь формирования науки в собственном смысле этого слова.

На данном этапе развития наука характеризуется, прежде всего, преемственностью (сохранением положительного содержания старых знаний в новых), дифференциацией (выделением все новых научных дисциплин), принципом интерсубъективности (классическая наука должна быть достоверной и иметь общую значимость и универсальность научного познания, т.е. быть интерсубъективной) и проникновением субъективных изменений в контекст науки. В первую очередь через процесс познания был внесен принцип дополнительности. Все внимание сосредоточено строго на исследуемом объекте, не вынося его за окружение его деятельности (в отношении «субъект – средства – объект» выделяется объект в качестве главного компонента).

Развитие **неклассической науки** вносит существенные отклонения от классических ее канонов: открытие Ш. Кулоном (1736-1806) закона притяжения электрических зарядов с противоположными знаками, введение

английским химиком и физиком М. Фарадеем (1791-1867) понятия электромагнитного поля, создание английским ученым Дж. Максвеллом (1831-1879) математической теории электромагнитного поля, становление квантовой механики в конце XIX – начале XX веков явно показало зависимость физической реальности от наблюдений. Это привело к переформулировке классического принципа автономности объекта от средств познания и введению принципа дополнительности в качестве основного методологического средства.

Из особенностей неклассической науки можно выделить такие:

1. Сближение объекта и субъекта познания, зависимость знания от применяемых субъектом методов и средств его получения (в отношении «субъект – средства – объект» внимание акцентируется на объекте и средствах).
2. Формирование нового вероятностного детерминизма, основанного на всеобщей причинности, а не только на механической причинности.
3. Противоречие рассматривается как существенная характеристика объектов материального мира (например, противоречие квантовой и волновой структуры элементарных частиц).
4. Признание относительности истины.
5. Природа представлялась как сложное динамическое и иерархическое единство саморегулирующихся систем.

Постнеклассический этап развития науки наступает в последней трети XX века как результат четвертой научной революции. Объектами исследования становятся сложные системные образования, которые характеризуются уже не только саморегуляцией (с такими объектами имела дело и неклассическая наука), но и с саморазвитием. Идеалом **постнеклассической науки** является междисциплинарный подход синергетики, объединяющий строгие математические и физические модели постижения действительности с наукой об обществе. Мир предстает как неравновесная, динамическая, сложнорегулируемая система, отсюда возникают ориентации, подчиненные идее становления и нестационарности развития. Социальная реальность предстает как во многом зависимая от деятельности человечества. Это нацеливает на учет феномена обратной связи и особой роли активности субъекта в познании. Сам субъект познания мыслится как коллектив, состоящий из специалистов разных дисциплинарных областей (учитываются ценностно-целевые установки). Картина мира строится на основе идей эволюции и исторического развития природы и человека.

Следующая стадия развития науки – **технонаука** – это не только органичный симбиоз науки и технологии (гибрид онаученной технологии и технологизированной науки). **Технонаука** – это новая форма организации науки, интегрирующая в себе многие аспекты как естествознания и техники, так и гуманитарного познания. В постиндустриальном, знаниевом обществе существенно расширяются контуры взаимодействия науки, технологии,

общественных потребностей, бизнеса и кардинально изменяются, «оборачиваются» их взаимосвязи: разработка новой технологии начинается тогда и постольку, когда и поскольку на нее имеется спрос.

Взаимоотношения науки и техники в таком симбиозе внутренне противоречивы. С одной стороны, наука выступает как генератор новых технологий и именно в силу устойчивого спроса на них пользуется поддержкой, подчас весьма щедрой. С другой стороны, производство новых технологий определяет спрос на науку ограниченного типа, так что многие ее потенции остаются нереализованными. От науки не требуется ни объяснения, ни понимания вещей – достаточно того, что она позволяет эффективно их изменять. Это предполагает понимание познавательной деятельности (включая научную) как деятельности в некотором смысле вторичной, подчинённой по отношению к практическому преобразованию, изменению и окружающего мира, и самого человека. Тем самым открывается возможность для переосмысления, точнее даже – оборачивания – сложившегося ранее соотношения науки и технологии. Если традиционно оно понималось как технологическое приложение, применение кем-то и когда-то выработанного научного знания, то теперь оказывается, что сама деятельность по получению такого знания «встраивается» в процессы создания и совершенствования тех или иных технологий.

С наступлением эры технонауки кардинально меняются нормы, идеалы научного познания и сам научный этос. Если в фундаментальном знании отбор конкурирующих исследовательских программ осуществляется научной элитой, то в системах технонауки отбор исследовательских разработок осуществляется бизнес-элитой, причем ведущими критериями отбора являются соответствие научной идеи требованиям технологичности и комфортности потребления. Данная ситуация приводит к деформациям в научном этосе. С другой стороны, в технонаучном контуре существенно увеличиваются обратные связи: потребители, общество в целом вместе с бизнес-элитой получают возможность реально влиять на выбор приоритетов научно-технологического развития.

Ускоряющийся прогресс в сфере информационно-вычислительных технологий создает предпосылки для перехода технонауки к ее качественно новому этапу своего развития – меганауку. Если ранее науку можно было рассматривать как как единство двух когнитивных практик «Эксперимента» и «Теории», то сегодня не иначе, как когнитивную индустрию, прогрессирующую как синергетический симбиоз трех когнитивных практик – «Эксперимент – Теория – Компьютинг» [4, 3]. Сегодня **меганаука** – общепринятое название комплексного научного направления, посвященного решению реально существующих проблем устойчивого развития цивилизации [6]. Это междисциплинарная наука, дающая целостное представление о существенных, необходимых и закономерных связях в пространственном диапазоне от кварков до квазаров и черных дыр.

Меганаука характеризуется интенсивным применением научных знаний практически во всех областях социальной жизни, изменением самого характера научной деятельности, связанным с революцией в средствах хранения и получения знаний; использованием принципов универсального эволюционизма, идей и методов синергетики; потребностью решения исследовательских и практических проблем с позиций трансдисциплинарности.

На современном этапе под конвергенцией понимают синтез, взаимное проникновение, диалектическую взаимосвязь, взаимообусловленность и получение в результате этого нового качественного состояния. Больше того, для нее характерное наличие синергического эффекта, который приводит к переходу науки в свое новое качество – меганауку, причем в основе конвергенции как трансдисциплинарного феномена на этом этапе является взаимопроникновение наук и технологий, что взаимоусиливает синергическое взаимодействие элементов «нано», «био», «инфо», «когно», «социо» как компонентов целостного конвергентного коеволюционного метапроцесса. Влияние феномена конвергенции в меганауке можно рассматривать по таким направлениям:

1. Конвергенция Hi-Tech и Hi-Hume-технологий – технологии Hi-Hume являются результатом конвергенции социальных технологий, нацеленных на управление людьми, информационных технологий, направленных на обработку информации, а также новейших достижений в области психологии, нейрофизиологии, этологии и других наук. Как справедливо отмечает Е. Жукова, «появление Hi-Hume стало возможным только после того, как появились и получили распространение современные информационные и телекоммуникационные технологии, позволившие обрабатывать огромные массивы информации и транслировать на большие территории нужные информационные потоки с заданной длительностью и в необходимых количествах» [2, 281].

Складывается своеобразный механизм взаимодействия фундаментальной науки, технологической сферы и бизнеса. Этот механизм состоит в том, что идеи Hi-Tech генерируются фундаментальным знанием, а отбор исследовательских программ осуществляется не научной элитой, а бизнес-элитой. Цель исследовательских разработок заключается не в установлении научной истины, а в создании продукта, отвечающего возможностям технологического развития социума, что ускоряет процессы формирования технонауки, коммерциализации науки и деформации научного этоса [1, 67].

Развитие Hi-Tech стимулирует и направляет научные исследования – особенно прикладного характера. Наукоемкие технологии экспериментов, например, БАК (Большой адронный коллайдер) создают новые возможности для открытия и овладения законами природы [5, 83].

2. Конвергенция фундаментальных и прикладных наук – деление науки на фундаментальную и прикладную во многом является условным,

трудно указать границу раздела между ними. Это деление скорее определяется, во-первых, непосредственными целями научного исследования. В области фундаментальной науки целью исследования является получение новых знаний, в области прикладной – решение конкретных проблем техники и промышленности. Во-вторых, деление науки на фундаментальную и прикладную в значительной степени связано с особенностями финансирования, планирования и контролирования научных работ. Фундаментальная наука в нашей стране сосредоточивается в академических институтах и университетах, прикладная – в исследовательских учреждениях отраслей промышленности и отраслевых лабораториях и институтах высших учебных заведений.

3. Конвергенция естественных, гуманитарных и технических наук. Стремление свести всю сложность единого, целостного мира природы к нескольким простым элементам настроило исследователей на подробнейшую детализацию изучаемой реальности. Изобретение таких приборов, как телескоп и микроскоп, гигантски расширило познавательные возможности и количество доступных изучению объектов природы. Поэтому рост научного знания сопровождался его непрерывной дифференциацией, т.е. разделением, дроблением на все более мелкие разделы и подразделы. В физике образовалось целое семейство наук: механика, оптика, электродинамика, статистическая механика, термодинамика, гидродинамика и пр. Интенсивно делилась и химия: сначала на органическую и неорганическую, затем – на физическую и аналитическую, потом возникла химия углеводородов и т.д.

Необходимость и преимущества такой объектной специализации наук самоочевидны. Процесс этот продолжается и по сей день, правда, уже не такими стремительными темпами, как в XIX в. Только недавно оформившаяся в качестве самостоятельной науки генетика уже предстает в разных видах: эволюционная, молекулярная, популяционная и т.д.; в химии появились такие направления как квантовая химия, плазмохимия, радиационная химия, химия высоких энергий и пр. Количество самоопределяющихся в качестве самостоятельных научных дисциплин непрерывно растет.

Но при этом уже в рамках классического естествознания стала постепенно утверждаться идея принципиального единства всех явлений природы, а следовательно, и отображающих их научных дисциплин. Оказалось, что объяснение химических явлений невозможно без привлечения физики, объекты геологии требовали уже как физических, так и химических средств анализа. Та же ситуация сложилась и с объяснением жизнедеятельности живых организмов, ведь даже простейший из них представляет собой и термодинамическую систему, и химическую машину одновременно.

Поэтому начали возникать «смежные» естественно-научные дисциплины типа физической химии, химической физики, биохимии, биогеохимии, химической термодинамики и т.д. Границы, проведенные

оформившимися разделами и подразделами науки, становились прозрачными и условными. К настоящему времени основные науки настолько сильно конвергировали друг с другом, что можно говорить о единой науке о природе – *натуралистике*.

Гуманитарное знание в условиях нестабильных общественных отношений нередко оказывается на позициях антисциентизма. Как правило, часть современных гуманитариев, предпринимает усилия синтезировать достижения науки с религиозными верованиями, ненаучным знанием. В результате иллюзорные идеи начинают развиваться за счет достижений гуманитарных наук. На современном этапе объект изучения можно исследовать, только используя весь потенциал *гуманитаристики* – конвергированных социально-гуманитарных наук.

Наглядным примером конвергенции технических наук являются NBIC-науки и NBIC-технологии (которые представляют собой слияние различных наук и технологий в единую научно-технологическую область знания). При этом новым концептуальным моментом стало недавнее добавление к аббревиатуре NBIC буквы «S» (социо-).

4. Конвергенция основных элементов меганауки: натуралистики (естествознания), гуманитаристики (гуманитарных наук) и компьютивистики.

5. Процесс глобализации – процесс всемирной экономической, политической, культурной и религиозной интеграции и унификации.

В эпоху глобализации изменяются организационные формы поддержки и развития научных исследований в различных странах мира. Наряду с традиционными формами бюджетного и контрактного финансирования фундаментальных, прикладных исследований и разработок всё большее значение приобретают конкурсное финансирование через различного рода международные и национальные научные фонды.

Вследствие деятельности таких фондов решается ещё одна важная задача – осуществление независимой международной экспертизы проводимых исследований, поскольку финансирование производится только на конкурсной основе, а в качестве экспертов выступают ведущие исследователи в данной области науки. Это приводит к тому, что:

- происходит конкуренция и отбор наиболее перспективных направлений исследований и их исполнителей;
- научный потенциал концентрируется в определенных регионах (странах) с высоким уровнем развития науки;
- стал возможен запуск и осуществление межнациональных научно-исследовательских проектов (мегапроектов), самым известным из которых является Большой адронный коллайдер.

Глобализацию можно рассматривать как следствие научно-технической революции, и, в равной степени, современную научно-техническую революцию как следствие глобализации. Несомненно, что именно успехи современной науки, позволившие развить новейшие

информационные технологии, создали ту инфотехносреду, которая и определила направления, темпы и возможности глобализации. Не вызывает сомнения и тот факт, что глобализация определила важнейшие задачи современной науки: это и борьба с болезнями, и продление человеческой жизни, и повышение качества медикаментов и продовольствия, и увеличение урожайности, и проникновение в тайны человеческого мозга и наследственности, и чистота окружающей среды, и поиск альтернативных способов добывания энергии, и освоение космического пространства, и защита от космических опасностей.

Наряду с этим следует констатировать следующее. Отличительной характеристикой современной науки является все растущая научная неопределенность. В конце двадцатого века стало ясно, что хаотические состояния являются преобладающими в развитии систем самой разной природы, в том числе и социальных, хаос, катастрофы и кризисы являются типичными в поведении большинства изучаемых науками объектов, а мир хаотичен гораздо более чем упорядочен. В результате непредсказуемость и неопределенность оказываются не только принципиальными нормами динамики и развития, но и нормами познания.

Это породило такие основные тенденции развития современной науки. Первая – тенденция гуманизации знания. Гуманитарные науки пытаются собственными средствами найти ответы на те вопросы, перед которыми пасуют науки естественные и точные, и делают это достаточно успешно. Философская антропология, например, дает не менее значимые представления о человеке, чем биология и медицина. В этом направлении работают Б. Юдин и В. Луков, которые обосновывают гуманитарную экспертизу как исследовательский проект. «Современная этическая оценка науки должна разделять фундаментальные открытия, которые непредсказуемо влияют на общество и практическое использование фундаментальных разработок в технике и технологиях, воздействие которых нужно предполагать заранее. В первом случае этическая ответственность ученого вряд ли может быть объектом общественного рассмотрения, оставаясь при этом составной частью профессиональной научной этики. Во втором случае общественность должна систематически давать оценку использованию техники и технологий. Даже если прогнозы окажутся ошибочными, то сам факт подчиненности и зависимости практического использования научных достижений в определенных целях положительно скажется на общественном развитии» [9].

Гуманитарная экспертиза включает в себя следующее: «а) моральную нагруженность современных технологий; б) понимание того, что технологии способны трансформировать сущность и формы существования человека; в) необходимость включения в предмет моральной заботы (помимо личности человека) его жизнь как глобального целого; г) необходимость осмысленного учета отдаленных последствий действий человека» [8, 202].

Вторая тенденция негативная, это появление и бурный рост паранаук, псевдонаук, квазинаук и даже лженаук. Немало этому способствовали и вполне понятные эсхатологические настроения на рубеже тысячелетий. Пользуясь тем, что строгое научное знание оказывается в силу своей чрезвычайной сложности недоступным для большинства людей, лжеученые придумывают ложные доктрины, мистические и эзотерические учения, которые многими непрофессионалами принимаются на веру.

Если обратиться к нравственным ориентирам, то объединяющееся человечество начинает ставить перед собой задачи, стоящие вне этики, по ту сторону добра и зла. И наука старается не только угадать, но и опередить потребности социума, не задумываясь о последствиях. Технологии и мода определяют состояние современной науки, наука старается удовлетворить не потребности человечества, а потребности производства. При этом обнаруживается такая особенность сегодняшнего положения науки в обществе как своего рода лингвистические двойные стандарты, двоякий язык, который ученые используют для общения с неспециалистами: один дискурс у науки существует для внутреннего использования, другой – для широкой общественности.

Эта ситуация настоятельно требует философско-методологического осмысления. При этом некоторые факты настолько революционизируют условия бытия человека, что прежние философские представления оказываются недостаточными для их осмысления. Таковы, в частности, новые результаты в области науки и новейших технологий, видимой частью которых являются конвергентные технологии.

В этом плане заслуживает внимания точка зрения И. Касавина, согласно которому мир меганауки, с одной стороны, и мир повседневности, с другой, «противопоставляются друг другу как автономные, а то и враждебные сферы сознания и бытия. Вместе с тем жизненный мир человека в контексте техногенной цивилизации и постнеклассического типа рациональности получает более глубокое философское понимание на пути выхода за пределы простых дихотомических противопоставлений миру науки и техники» [3, 165].

Таким образом, следствием влияния процессов конвергенции в социуме меганауке стали присущи такие особенности:

1) в результате новейших достижений науки и техники стало возможным изучение нашей реальности на недостижимых ранее уровнях существования материи (от наномира до мегамира);

2) резко увеличившийся научный потенциал (особенно благодаря информационным технологиям и компьютингу, которые позволяют обрабатывать огромные массивы данных);

3) мотивацией для развития науки становится не получение знаний, а экономический эффект, в результате чего происходит смещение акцента с фундаментальных исследований на прикладные, которые имеют гораздо более высокую прибыльность;

4) недостаточная гуманизация меганауки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Горохов В. Г. Роль фундаментальных исследований в развитии новейших технологий / В. Г. Горохов // Вопросы философии.– 2009.– № 3.– С. 67-76.

2. Жукова Е. А. High-Tech: феномен, функции, формы./ Е.А. Жукова // – Томск: Изд-во Томского гос. пед. ун-та. – 2007. – 376 с.

3. Касавин И. Т. Где живет повседневность? / И. Т. Касавин // Знание в связях социальности. Екатеринбург. – 2003. – С. 165.

4. Лукьянец В. С. Индустрия научных знаний: NBICS-технологическое расширение окна в будущее / В. С. Лукьянец // Материалы Всеукраинской конференции «Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта», 18–19 октября 2012г., г. Сумы – Изд-во СумГПУ им. А. С. Макаренко. – 2012. – 259 с.

5. Мамчур Е. А. Фундаментальная наука и современная технология / Е. А. Мамчур // Вопросы философии. – 2011. – № 3. – С. 80–90.

6. Международная академия маганауки. История меганауки [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.megascience.ru/ruindex.html

7. Сулакшин С. С. Проблема научности в гуманитаристике / С. С. Сулакшин // Гуманитарные и естественные науки: проблемы синтеза. Материалы Всеросс. науч. конф., 3 апреля 2012 г., Москва [текст + электронный ресурс] / Центр пробл. анализа и гос.-упр. проект. – М.: Научный эксперт, 2012. – 720 с. + электронный ресурс (с. 721–1427). – С. 19–31.

8. Тищенко П. Д. Философские основания гуманитарной экспертизы / П. Д. Тищенко // Знание, понимание, умение. – 2008. –№3.– С. 198–205.

9. Юдин Б. Г. Гуманитарная экспертиза. К обоснованию исследовательского проекта / Б. Г. Юдин, Вал. А. Луков // М. – 2006. – 38 с.

РЕЗЮМЕ

Б. В. Прокопенко. Нові світоглядні орієнтири меганауки під впливом сучасних конвергентних технологій.

У статті робиться спроба аналізу світоглядних орієнтирів науки за стадіями її розвитку. Виявляються нові світоглядні орієнтири меганауки як сучасного етапу розвитку суспільства. Суть їх полягає в наступному: створення єдиної наукової картини світу, зміна світоглядних орієнтацій, що відбувається під впливом вивчення наукою складних людиновимірних систем і NBICS-технологій.

Ключові слова: *наука, технонаука, меганаука, конвергенція, конвергенція технологій, конвергентні технології, технологічна конвергенція, NBICS-конвергенція.*

SUMMARY

B. V. Prokopenko. New world view reference-points of megascience are under influence of modern of convergence technologies.

In the article given it a shoot analysis of world view reference-points of science on the stages of development. The new world view reference-points of megascience come to light as the modern stage of development of society. Essence of them consists of the following: creation of scientific picture of the world, change of world view orientations, what be going on under influence of study science of the difficult humankind systems and NBICS- technologies.

Keywords: *science, techscience, megascience, convergence, convergence of technologies, convergence technologies, technological convergence, NBICS-convergence.*

УДК 14:001.8:159.9

М. М. Орищенко
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

КРИЗИС В ПСИХОЛОГИИ (ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ)

В статье предпринята попытка комплексного философского анализа кризисного состояния психологической науки. Рассмотрены и обобщены достижения исследователей данной проблемы. Сделана попытка проанализировать динамику и направленность роста научного знания в психологии.

Ключевые слова: *кризис, психология, парадигма, рост научного знания.*

Вопросы будущего психологической науки и перспектив ее развития тем больше занимают научное сообщество, чем дольше стоит на повестке дня вопрос о причинах ее современного состояния. Все большая атомизация психологических школ и растущий разрыв между научной теорией и практикой в психологии, вероятно, нуждается в глубоком историческом и философском анализе роста научного знания в рамках психологической науки. «Все увеличивающийся разрыв практики и теории в этой области психологии (психология личности) грозит самыми плачевными последствиями для всей психологической науки» [8, 114].

Целью данной статьи является рассмотрение современного состояния психологии сквозь призму современных концепций философии науки. Предпринимается попытка проанализировать динамику и направленность роста научного знания в психологической науке.

Наиболее пристальное внимание к процессам развития науки и психологии в том числе, связано, прежде всего, с зарождением позитивизма в философии науки. В связи с данной проблематикой, среди прочих стоит выделить работы К. Поппера, И. Лакатоса, Т. Куна и П. Фейерабенда.

Проблемами современной психологической науки, в том числе проблемой кризиса, занимаются: Р. Фаулер, З. Кох, Э. Хилгард, Д. Кранц, В. А. Мазилов, Е. Д. Хомская, Н. И. Чуприкова и др.

Сегодняшняя психологическая наука отличается отнюдь не отсутствием объединяющей все направления глобальной теории. «Современная психология страдает (об этом в первую очередь свидетельствует кризис) от взаимного непонимания психологов, принадлежащих различным направлениям и школам, а также от отсутствия содержательной конструктивной коммуникации» [5, 24]. На чем же базируется данное «непонимание»? Т. Кун указывает на зависимость роста научного знания и зависимость круга поставленных научным сообществом проблем от социального и исторического контекста, а также личности ученого (психологический аспект). «Формообразующим ингредиентом убеждений, которых придерживается данное научное сообщество в данное время, всегда являются личные и исторические факторы - элемент по видимости случайный и произвольный» [3, 21]. Таким образом, возникая в разных исторических и социально-культурных обстоятельствах, различные психологические теории и школы в своих научных исследованиях по-разному подходили к предмету и методологии.

В своей концепции Кун широко использует термин «нормальная наука». «Термин «нормальная наука» означает исследование, прочно опирающееся на одно или несколько прошлых научных достижений – достижений, которые в течение некоторого времени признаются определенным научным сообществом как основа для его дальнейшей практической деятельности» [3, 28]. Вместе с термином «нормальная наука» Кун активно использует понятие «парадигма». Производство ряда научных открытий «было в достаточной мере беспрецедентным, чтобы привлечь на длительное время группу сторонников из конкурирующих направлений научных исследований. В то же время они были достаточно открытыми, чтобы новые поколения ученых могли в их рамках найти для себя нерешенные проблемы любого вида. Достижения, обладающие двумя этими характеристиками, я буду называть далее «парадигмами», термином, тесно связанным с понятием «нормальной науки» [3, 28].

Другими словами «нормальная наука» базируется на парадигме, как наборе научных проблем (которые кажутся наиболее важными в рамках данного научного сообщества) и способов их решения (методологии). Можно ли выделить такую парадигму в психологической науке? Очевидно, что свой «донаучный период» психология провела в лоне философии. Появление же первой собственно психологической парадигмы стоит связывать с деятельностью В. Вундта. Систематизировав работы своих предшественников и опираясь на естественнонаучные методы исследования, Вундт сумел объединить и выделить психологию в самостоятельную науку. Безусловно, данная парадигма была довольно шаткой и в основном опиралась на достижения и методологию смежных дисциплин. Данная

парадигма делала упор на исследование физиологии нервных процессов, опуская проблемы могущие пошатнуть шаткое равновесие, возникшее с ее появлением. Такое равновесие, продлившееся до конца XIX века можно считать периодом «нормальной науки» в психологии.

Кризис парадигмы, сложившийся в рамках психологии Вундта, вероятно следует связывать с ее неспособностью объяснить и объективно исследовать феномен сознания. С точки зрения Куна, это обусловлено тем, что «учёные в русле нормальной науки не ставят себе цели создания новых теорий, обычно к тому же они нетерпимы и к созданию таких теорий другими» [3, 50]. Связано это с самой структурой научной школы и особенностями коммуникации в ней. Как отмечает Р. Коллинз, научная школа – это «сеть личностных отношений, из которых наиболее важную роль играют отношения между учителями и их учениками» [2, 114]. Поэтому переход к новой теории может расцениваться как предательство. Исследования направлены на разработку тех явлений и теорий, существование которых парадигма заведомо предполагает. «Но если Кун рассматривает этот феномен как «нормальный», то К. Попперу он представляется «опасным» для науки и даже для нашей цивилизации в целом. «Нормальная деятельность» в науке в понимании Куна кажется его критикам скучной, неинтересной, не отражающей сути научного творчества, а потому очень трудно признать такой род деятельности естественным, нормальным, главным в истории науки. Возражения вызывает трактовка труда ученого в период нормальной науки как механической или даже алгоритмизированной деятельности» [6, 282-283]. Следует отметить, что рассматривая позиции разных ученых на этот счет, можно, отчасти, согласится и с позицией сторонников и точкой зрения противников «нормальной науки» по Куну. Нормальная наука обеспечивает экстенсивное развитие парадигмы, расширяет область ее применения и в этом плане является, безусловно, прогрессивной на определенном этапе развития науки. При этом видится, что именно сама научная практика в период существования «нормальной науки» постепенно подводит научное сообщество к точке, в которой для части этого научного сообщества становится очевидной невозможность дальнейшего экстенсивного пути. Кроме того, в результате расширения области применения парадигмы появляется ряд так называемых «белых пятен», т.е. вырисовывается круг проблем, решение которых затруднительно или вовсе невозможно в рамках существующей парадигмы. Количество таких проблем и степень их важности для развития науки в целом к концу периода «нормальной науки» больше не позволяет отмахнуться от них как несущественных. Часть научного сообщества начинает исследовать эти новые проблемы, являвшиеся terra incognita для господствующей парадигмы, подбирая методом проб и ошибок новые методы исследования. Так формируется кризис – предтеча научной революции. Но пока революция не случилась, парадигма пытается отстоять свои позиции, пытаясь решить новые проблемы старыми методами, а также опираясь на авторитет

виднейших ученых сообщества, определяющих всей своей научной деятельностью сложившуюся парадигму.

Другими словами, согласно Куну кризис парадигмы заключается в неспособности ответить на актуальные научные проблемы средствами старой методологии. Так ли обстоит дело в современной психологической науке? Безусловно, ограничившись узким кругом актуальных для своего направления проблем, изолированные психологические школы оказываются неспособны ответить на вопросы, задаваемые и с разным успехом решаемые в рамках других психологических направлений.

Возникшие и развивающиеся в психологии в начале XX века теории пытались ответить на вопросы, которые не ставила парадигма ранней психологии. Этот период принято называть кризисом в психологии. М. Вертгеймер, К. Коффка, К. Левин, Дж. Уотсон, З. Фрейд, В. Дильтей, Э. Шпрангер и др. своими экспериментами меняли понимание предмета и методов психологического исследования. Пытаясь преодолеть механистический атомизм, антиисторизм, субъективизм, интеллектуализм старой психологической парадигмы они положили начало целому ряду течений и школ в психологии: психоанализу, бихевиоризму, гештальтпсихологии, французской социологической школе, «понимающей» психологии [1, 5]. Но главным разрушителем парадигмы стал, пожалуй, З. Фрейд и его психоанализ. Психоанализ предложил совершенно новую методологию исследования в психологии. «Различия в методе – между измерением и свободной ассоциацией, между научным наблюдением и клиническим вмешательством, между статистическим анализом и герменевтической интерпретацией, между объективностью и субъективностью – предопределили то, что психология и психоанализ создали радикально различные знания» [11, 449].

В «дореволюционный период» парадигма пытается отстоять свои позиции, решая новые проблемы старыми методами, опираясь на авторитет виднейших ученых сообщества. Однако рано или поздно данная область науки переживает период научной революции. Т. Кун видит революцию следующим образом: «Когда специалист не может больше избежать аномалий, разрушающих существующую традицию научной практики, – начинаются нетрадиционные исследования, которые, в конце концов, приводят всю данную отрасль науки к новой системе предписаний (commitments), к новому базису для практики научных исследований» [3, 22-23].

Итоговый триумф новых психологических школ определил новый облик психологической науки на все XX столетие. Но была ли создана новая парадигма? Ряд западных историков психологии видят такой парадигмой психоанализ. Однако дальнейшее развитие и процесс институализации этих новых теорий не дает нам возможности прийти к такому однозначному выводу. Пройдя ряд трансформаций почти все из «революционных» теорий существуют и сегодня (психоанализ, бихевиоризм, гуманистическая психология и др.). При этом Е. Д. Хомская указывает, что «в отечественной

психотерапии ни одна из концепций личности не может претендовать на статус общепризнанной» [8, 114]. Что же помешало одной из школ взять верх и стать парадигмой? Дело, вероятно, состоит в том, что ни одно из перечисленных направлений не смогло полно и обоснованно ответить ни на один из поставленных ими же вопросов. Ни одна из школ не представила экспериментов, доказывающих свои положения, а значит возникают сомнения в самом процессе их верификации и дальнейшей иституализации.

Какой же мы видим психологию в начале XXI века? Как развивалась психологическая наука в XX веке? Каждая из психологических школ дает свое видение человека, роли сознательного, бессознательного и психической жизни в целом. В. А. Мазилов отмечает: «Как любая наука, призванная адекватно объяснять свой предмет, психология претендует на создание теории психического. И, будучи честной перед собой, она признает: модели, которые она продуцирует, пока весьма далеки от того, чтобы дать непротиворечивую картину психической жизни человека во всей ее полноте и сложности. Если оказывается, что наука ее упрощает, подвергает редукции, сводит к каким-то частным проявлениям, то именно это обстоятельство и заставляет говорить о наличии кризиса в психологии» [5, 24].

Ряд как отечественных, так и зарубежных психологов и историков психологии усматривают методологическую природу кризиса психологической науки. Е. Д Хомская считает, что «обсуждение методологических проблем современной психологии весьма актуально, так как наличие методологических трудностей в различных отраслях психологии — уже случившийся факт, осознание которого полезно и для общей оценки состояния современной психологии, и для прогноза ее будущего развития» [8, 112]. В отклике на статью Е. Д. Хомской Н. И. Чуприкова, соглашаясь в целом с поставленным диагнозом, отмечает наличие «очередного методологического кризиса, возникшего в отечественной психологии» [10, 126]. «С тем, что в современной психологии существуют «острые теоретические и методологические трудности и противоречия», был согласен и В. В. Давыдов. Об этом же писали в последние годы К. А. Абульханова, А. В. Брушлинский, В. П. Зинченко, О. К. Тихомиров и мн. др. Кризис в психологии зафиксирован и зарубежными авторами» [5, 24]. Но только ли в методологии лежит причина современного кризиса?

Вероятно, кризисное состояние психологической дисциплины сегодня, берет свои истоки в начале XX века. Зародившиеся тогда и дошедшие с некоторыми изменениями до наших дней психологические школы по-разному смотрят на саму природу человека, то есть по-разному видят предмет своего исследования. «Одновременно сосуществуют разные «философии человека», предлагающие разные техники воздействия на личность пациента и по-разному объясняющие их результаты» [8, 114]. Очевидно также, что за XX столетие каждое из направлений выработало свой «язык», таким образом, каждое из направлений по-разному трактует даже ключевые понятия своей дисциплины, что затрудняет диалог. «Сторонники

различных теорий подобны, вероятно, членам различных культурных и языковых сообществ» [3, 267]. «Представители разных парадигм не используют одну и ту же методологию, а зачастую – одни и те же данные. Они говорят на разных языках, используя свой собственный категориальный аппарат» [7, 116]. Е. Д. Хомская указывает на то, что в современной психологической науке «сосуществуют явно противоречивые теоретические концепции личности, интерпретирующие практические результаты с диаметрально противоположных позиций» [8, 114].

Отсутствие в полипарадигмальных науках общепринятых критериев значимости достижений и признания, а также невозможность быть в курсе достижений всех «школ» научной мысли ввиду ограниченности способностей, обусловливают концентрацию внимания ученых в первую очередь на происходящем внутри своих научных школ и сетей [2, 129].

Пришедший на смену логическому позитивизму постпозитивизм определил своим критерием парадигмальности, т.е. научности принцип фальсификации. Выдвинутый основателем постпозитивизма К. Поппером принцип фальсификации понимается как принципиальная опровержимость любой теории как основной критерий ее научности. Выше дано определение парадигмы одного из последователей К. Поппера, Т. С. Куна. Суммируя все вышесказанное, следует отметить, что парадигма по Куну – это, безусловно, порождение науки, а значит должна поддаваться фальсификации. Но фальсифицируемы ли парадигмы сложившиеся в рамках современной психологии?

Если исходить из принципов попперовского фальсификационизма, то процесс фальсификации как современных, так и предшествующих им психологических теорий довольно затруднителен, поскольку сама постановка фальсифицирующего эксперимента невозможна. Последователь К. Поппера Имре Лакатос, развивая взгляды основателя постпозитивизма, указывал, что в самой структуре психоаналитической теории заложена ее нефальсифицируемость, но при этом указывал, что при определенных обстоятельствах теория З. Фрейда и его последователей может пройти проверку на научность. При этом Лакатос смягчает строгость принципа попперовского фальсификационизма. Лакатос указывает на недостаточность одного лишь эксперимента для опровержения теории, для ее фальсификации необходимо существование альтернативной гипотезы. Кроме того, Лакатос еще больше усложняет процесс фальсификации. В его теории научно-исследовательских программ, жесткое ядро программы окружено защитным поясом. Философ указывает, что в интересах защиты жесткого ядра программы защитный пояс может быть полностью изменен. Другими словами, фальсификации поддаются только утверждения, составляющие защитный пояс программы. Таким образом, жесткое ядро теории может защищаться на протяжении значительного промежутка времени ценой даже полной замены защитного пояса, хотя сама программа может быть ложной. При этом программа не отрицается полностью даже тогда, когда появляется

более успешная альтернатива. Несколько программ могут сосуществовать, поочередно занимая лидирующие позиции в рамках научной дисциплины. В данном утверждении содержится главное различие в видении процесса роста научного знания Лакатосом и Куном.

Кун, будучи сторонником кумулятивизма, не предполагал параллельного сосуществования нескольких парадигм в рамках одной дисциплины. Временное сосуществование парадигм по Куну обусловлено конкуренцией в рамках кризисного периода в развитии дисциплины и неизбежно заканчивается победой одной из соперничающих парадигм.

Следует заметить, что понятие «научно-исследовательская программа», широко используемое в работах Лакатоса, похоже по значению на куновскую парадигму. На сходство данных понятий в своих статьях указывал и сам Кун. «Я неоднократно подчеркивал, например, что важные научные решения, обычно описываемые как выбор между теориями, более точно выразимы как выбор между «формами научной работы», между «традициями» или между «парадигмами». Утверждение Лакатоса, что единицей выбора является «научно-исследовательская программа», на мой взгляд, говорит то же самое» [4, 349]. Сходными являются и взгляды ученых на необходимость демаркации науки и метафизического знания.

Пол Фейерабенд, сформировавший свои взгляды в полемике с К. Поппером и его последователями, выступает с жесткой критикой фальсификационизма. Философ указывает на отсутствие объективных методологических правил, которые могли бы быть приняты всем научным сообществом. Соглашаясь с замечаниями П. Фейерабенда, следует все же указать на важность демаркации, которая обусловлена, прежде всего, объективной необходимостью отделить науку от не науки. Отсутствие сколько-нибудь четкого разделения лишает научное сообщество критериев, по которым можно определить научную перспективу теории или гипотезы. При этом, безусловно, стоит вопрос о поиске и максимальной степени объективности и универсальности такого метода. Следует также говорить о той тонкой грани, которая порой отделяет научное знание от ненаучного или метафизического.

Фейерабенд, отмечая замкнутость и ограниченность парадигмы, так описывает деятельность ученого в ее рамках: «Его воображение ограничено, и даже язык не является его собственным» [9, 39]. Таким образом, ученый становится заложником парадигмы. Дабы быть принятым в научное сообщество, он должен использовать принятую в рамках парадигмы методологию и изучать круг заранее очерченных проблем.

Таким образом, проведя анализ исторической динамики и текущего состояния психологической науки, мы констатируем сложную и многофакторную структуру сложившегося кризиса. Кризис, очевидно, носит не только методологический характер. Текущее состояние психологической науки обусловлено ее развитием на протяжении всего XX века. Процесс атомизации психологических школ обусловил сложность

межпарадигмального диалога внутри психологической науки. Очевидно, что слабая коммуникация не могла спровоцировать по настоящему серьезной конкуренции между течениями. Анализ теорий роста научного знания, которые возникли и развивались в рамках философии науки, подводит нас к выводу, что именно конкуренция между парадигмами детерминирует прогресс науки. Таким образом, опуская дискуссию о научности ряда психологических направлений можно предположить что, решением кризиса может стать более глубокий диалог между течениями и выработка единой платформы для развития психологии на новом этапе.

ЛИТЕРАТУРА

1. История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. – 2-е изд. / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 364 с.

2. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Рэндалл Коллинз; [пер. с англ. Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм]. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. – 1280 с.

3. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун; [пер. с англ. И. З. Налетова]. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.

4. Лакатос И. Методология исследовательских программ / Имре Лакатос; [пер. с англ. В. Н. Поруса, А. Л. Никифорова]. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380, [4] с.

5. Мазилов В. А. Методологические проблемы психологии в начале XXI века / Владимир Александрович Мазилов // Психологический журнал. – 2006. – №1. – С. 23-35.

6. Микулинский С. Р. Чем интересна книга Т. Куна «Структура научных революций» / С. Р. Микулинский, Л. А. Маркова // Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – С. 274-292.

7. Олейник А. Н. Научная коммуникация на стыке парадигм / А. Н. Олейник // Общественные науки и современность. – 2008. – №2. – С. 116-128.

8. Хомская Е. Д. О методологических проблемах современной психологии // Вопросы психологии, – 1997. – №3. – С. 112-125.

9. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания / Пол Фейерабенд; [пер. с англ. А. Л. Никифорова]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Хранитель, 2007. – 413, [3] с.

10. Чуприкова Н. И. Какой должна быть сегодня научная психология? // Вопросы психологии, 1997. – №3. – С. 126-127.

11. Hollway W. Family Figures in 20th Century British «Psy» Discourses // Theory & Psychology, 2006. – Vol. 16 (4). – P. 443-464.

РЕЗЮМЕ

М.М. Орищенко. Криза в психології (філософський аналіз).

У статті зроблено комплексний філософський аналіз кризового стану психологічної науки. Розглянуті і узагальнені досягнення дослідників даного

питання. Зроблено спробу проаналізувати динаміку і спрямованість росту наукового знання в психологічній науці.

Ключові слова: *криза, психологія, парадигма, зростання наукового знання.*

SUMMARY

M.M. Oryshchenko. The Crisis in Psychology (Philosophical Analysis).

In the article a comprehensive philosophical analysis of the crisis in the science of psychology is taken. Research achievements of the issue were reviewed and summarized. An attempt to analyze the dynamics and direction of growth of scientific theory in psychology was also made.

Key words: *crisis, psychology, paradigm, the growth of scientific knowledge.*

УДК 1:159.964.26

А. В. Вертель
Сумской государственный педагогический
университет имени А. С. Макаренко

ЖАК ЛАКАН: ОТ ФАНТАЗМОВ ВООБРАЖАЕМОГО К ПОИСКУ СОЗНАНИЯ

В статье анализируется комплекс вопросов, связанных с пониманием и интерпретацией проблемы сознания в структурном психоанализе Ж. Лакана. Изложены основные положения психоаналитической философии сознания, показана динамика развития психоаналитических идей в системе Реальное – Воображаемое – Символическое.

Ключевые слова*: Реальное, Воображаемое, Символическое, субъект, фантазм, стадия зеркала.*

Актуальность темы исследования определяется несколькими позициями: во-первых, важностью критического исследования проблемы сознания в философии вообще и в структурном психоанализе в частности; во-вторых, необходимостью адекватного включения психоаналитических идей в общую картину философских представлений о человеческой природе; в-третьих, всевозрастающим интересом к психоанализу в современном обществе.

Целью статьи является попытка обозначить сложившийся в психоанализе Ж. Лакана подход к проблеме сознания. В настоящее время можно говорить о том, что сформировалась определенная парадигма интерпретации лакановского психоанализа. Необходимо выделить основные центры изучения его наследия во Франции это – А. Бадью, Ф. Дольто, К. Клеман, С. Леклер, Ж.-А. Миллер, М. Сафуэн; в Великобритании – М. Боуи, С. Кэй, Д. Мэйси, М. Саруп, Дж. Форрестер; в США – Ж. Айерза,

А. Джонсон, Дж. Копжек, Б. Финк; в Словении – люблянское направление психоанализа (М. Доллар, С. Жижек, А. Зупанчич, Р. Салецл).

Первые публикации в СССР о Ж. Лакане принадлежали Н. С. Автономовой. Это работы «Психоаналитическая концепция Жака Лакана» (1973), «Лакан: возрождение или конец психоанализа?» (1985), «Структуралистский психоанализ Ж. Лакана. Французская философия сегодня» (1989). В настоящее время большое теоретическое значение имеют работы российских исследователей Н. Автономовой, О. Бушмакиной, Н. Ворониной, С. Долгопольского, В. Колотаева, В. Лейбина, В. Мазина, Г. Рогоняна, В. Руднева, М. Смагина, В. Софронова, О. Сусловой, М. Титовой, А. Черноглазова, Т. Шведчиковой. В Украине наследие Ж. Лакана используется в качестве вспомогательного аналитического инструмента в гуманитаристике: в литературоведении (В. Агеева, О. Кирилова, С. Яковенко), в сфере культурологических интерпретаций кинематографа на основе постлакановских теорий К. Метца (М. Собуцкий), а также в гендерных исследованиях (И. Жеребкина).

Ж. Лакана часто называют самым знаменитым психоаналитиком после З. Фрейда. Смело можно утверждать, что лишь ему удалось вызвать такую же любовь и патологическую ненависть после З. Фрейда. «Фрейдовская теория, к которой он пришел в своих поисках, была для него хотя и важнейшей, но все же одной среди многих. Его положение в психоанализе всегда было маргинальным […] именно в силу того, что занимавшая его проблематика и сам способ проблематизации были философскими, а не психоаналитическими» [6, 10].

Если З. Фрейд относился ко всякого рода академической философии с отвращением, то Ж. Лакан придал психоанализу философское измерение, освободившись от биологизаторских приоритетов, пытаясь превратить психоанализ в строгую социальную и гуманитарную науку, опирающуюся на лингвистические и логико-математические понятия. Если проследить развитие его идей, становится ясно, что структурный психоанализ приобретает формы «философствующей дисциплины». На лакановское «перепрочтение» и фундаментальное переосмысление идей З. Фрейда, повлияли структурная антропология (К. Леви-Стросс), семиология (Ф. де Соссюр), лингвистика (Э. Бенвенист, Р. Якобсон), элементы немецкого идеализма (Г. В. Ф. Гегель в оригинальном истолковании А. Кожева), феноменология (в версии М. Хайдеггера), сюрреализм (Ж. Батай, С. Дали, Ж. Жане). Помимо сравнений с З. Фрейдом и попыток обозначить XX-й век веком Лакана, во Франции его называли «великолепным и жалким Арлекином» (Л. Альтюссер), «сознательным и забавным шарлатаном» (Н. Хомски), родоначальником новой религии (Ж. Брикмон А. и Сокал). О культе личности Ж. Лакана и его работах как о «священном писании» говорили Д. Эванс, Р. Вебстер.

У Ж. Лакана как и у З. Фрейда, движение мысли не останавливается, нет однозначности и определенности того или иного понятия, той или иной

теории. Каждое понятие определяется не чёткими дефинициями, а тонкими, порой замысловатыми отношениями с другими понятиями, историями концептуального пересмотра. Каждая теория меняется в зависимости от её отношений с другими теориями. Каждый термин зависит от точки зрения того, кто интерпретирует данный термин. Мысль Ж. Лакана подчиняется, как может показаться, бессознательной логике, которая не знает противоречий. Но при внимательном прочтении оказывается, что мысль Ж. Лакана предельно систематизирована [11, 8–9].

Патрик Серио подчеркивает: если раньше французский язык считался «языком ясности», то после вторжения психоанализа в культурную жизнь Франции и его стремительной «ассимиляции», приучили людей к тому, что они должны уделять большое внимание словам, «играть» со словами, предполагать и находить в них какой-то скрытый смысл. Многие интеллектуалы были настолько зачарованы стилем Ж. Лакана, что имитировали его языковые особенности. Стиль Ж. Лакана практически непереводим на иностранный язык, поскольку все его размышления основаны именно на непрозрачности языка [12, 13].

Основатель новоевропейской философии сознания Р. Декарт считал, что сознание является отправной точкой как в философии, так и в науке. Декарт пишет «Я есмь, я существую – это очевидно […] я лишь мыслящая вещь, иначе говоря, я – ум (mens), дух (animus), интеллект, разум (ratio) […] я вещь истинная и поистине сущая» [3, 23]. Так классическое определение субъекта выражено в формуле: «cogito, ergo sum» – «мыслю, следовательно, существую». Сутью данного выражения является то, что мышление выступает как единственный атрибут души, она знает о своем психическом содержании, которое зримо изнутри. Аргумент указывает на самообнаружение субъекта в акте мышления (сознания), я мыслю и, созерцая свое же мышление, обнаруживаю себя мыслящего, стоящего за его актами и содержаниями. Ж. Лакан переосмыслил понятие картезианского субъекта, в его понимании субъект не является единством существования и мышления.

Д. Мэйси подчеркивает: «Во многом благодаря Лакану неприязнь к cogito стало одним из общих мест «структуралистских работ», неприязнь с почти карикатурным размахом, когда «картезианское» становится уничижительным термином, прилагаемым к любой философии сознания» [15, 72].

В отличие от метапсихологии З. Фрейда, который выделяет *Оно (Id)*, *Я (Ego)* и *Сверх-Я (Super-Ego)*, деление структуры субъекта у Ж. Лакана представлено триадой *Реальное – Воображаемое – Символическое*. Если в классическом психоанализе З. Фрейда *Оно* отождествляется с бессознательным, то в структурном психоанализе Ж. Лакана эта область соответствует символическому уровню. Таким образом, *Я* и *Сверх-Я* «меняются местами», *Символическое* отожествляется с социальным и культурным контекстом. Реальное выступает как нечто чуждое и враждебное

субъекту (*Оно* у З. Фрейда), но не обладающее символическими функциями. *Воображаемое* можно представить как фрейдовское *Я* [10, 336].

Своеобразным манифестом психоанализа Ж. Лакана является доклад на Римском Конгрессе, прочитанный в Институте психологии Римского Университета 26 и 27 сентября 1953 года. В основе концепции Ж. Лакана находятся два тезиса.

1. Бессознательное структурировано как язык.

2. Бессознательное – это речь «Другого».

Опираясь на эти тезисы, он утверждал, что только лингвистический анализ языка и его механизмов может адекватно раскрыть структуру бессознательных и соответственно сознательных процессов. С точки зрения Ж. Лакана, чистое доязыковое бессознательное нам не дано, о нем можно рассуждать только на основании рассказа другого человека. Таким образом, бессознательное – это речь «Другого». Данное понятие не однозначно, чаще всего оно связывается с отцом, законом и порядком.

Таким образом, *Реальное* – это непосредственные жизненные функции и отправления человека. Оно выступает как некоторое доязыковое бессознательное, опыт до всяких категорий. Это хаос впечатлений, состояний, влечений и чувств, в котором живет новорожденный младенец. *Реальное* ослабевает, когда под контролем взрослых, под влиянием культуры и при участии языка ребенок начнет выражать свои переживания с помощью знаковых средств, а именно с помощью жеста, осмысленных слогов, слов-наименований, слов-понятий и культурных (социально конвенциональных) образов поведения.

На уровне *Воображаемого* создаются все иллюзорно-синтезирующие, центрирующие и идентифицирующие *Я* представления. Таким образом, этот уровень является не центром регуляции и неким воплощением принципа реальности, а выступает как «функция заблуждения». *Я* (moi)[1], которое конструируется воображением, в отличие от je – субъекта лингвистического высказывания, не «действительное», а «страдательное», вторичное по отношению к трансцендирующей его сфере символического. Исходя из этого, противостояние *Воображаемого* и *Символического*, по сути, есть противопоставление (сознания и бессознательного [1, 220–221].

Для обозначения взаимоотношений в триаде *Реальное – Воображаемое – Символическое* Ж. Лакан использует топологические объекты, типа узлов, ленты Мёбиуса, бутылки Клейна, колец Борромео. В математике кольца Борромео представляют собой три топологические окружности, которые объединены в соединение Брунниана так, что удаление одного кольца неминуемо приводит к разъединению двух других, но конструкция остается неизменной при деформации без разрыва. Настаивая на том, что кольца Борромео – это больше чем метафора, Ж. Лакан «навлек на себя» критику.

[1] Во французском языке однозначного эквивалента «самости» нет, это значение передается местоимениями moi – «я, мне, меня» или soi – «сам, себя, себе», в зависимости от грамматической конструкции предложения.

Так А. Сокал и Ж. Брикмон утверждают, что аналогии между топологией и психоанализом не оправдываются никаким обоснованием. Это относится и к применяемым Ж. Лаканом математическим выражениям («пространству», «ограниченному», «закрытому») [14, 33].

Одним из фундаментальных понятий, которые были введены Ж. Лаканом, является «стадия зеркала». В возрасте от полугода до полутора лет у ребенка возникает первая самоидентификация; именно в это время он начинает узнавать свое отражение в зеркале. Ж. Лакан пишет: «Важно […] понять происходящее на стадии зеркала как идентификацию во всей полноте того смысла, который несет этот термин в психоанализе, т.е. как трансформацию, происходящую с субъектом при ассимиляции им своего образа [8, 509]. Разработка и введение в психоаналитический язык этой стадии развития позволили Ж. Лакану пересмотреть и существенно дополнить представления классического психоанализа о сознании и бессознательном.

Воображаемое – это регистр психики, который образуется в «стадии зеркала». Так в работе «Стадия зеркала и ее роль в формировании функции Я в том виде, в котором она предстает нам в психоаналитическом опыте» Ж. Лакан сформулировал основные положения данной стадии. «Стадия зеркала […] представляет собой драму, чей внутренний импульс устремляет ее от несостоятельности к опережению – драму, которая фабрикует для субъекта, попавшегося на приманку пространственной идентификации, череду фантазмов, открывающуюся расчлененным образом тела, а завершающуюся формой его целостности, которую мы назовем ортопедической, и облачения, наконец, в ту броню отчуждающей идентичности, чья жесткая структура и предопределит собой все дальнейшее его умственное развитие» [8, 512].

Соотношение и взаимодействие реальности и фантазии – одна из ключевых проблем развития человека. В сознании личности существуют существенные ментальные построения, которые находятся на границе реальности и во многом формируют эту реальность. В современном психоанализе они носят название фантазмов. Следует отметить, что слово «фантазм» – это неологизм, который активно используется во французской психоаналитической и постструктуралистской литературе. Как и многие психоаналитические понятия, этот термин определяется через весьма сложную и неоднозначную связь с другими понятиями такого же рода [5, 95]. В работе Ж. Делёза «Логика смысла» тридцатая серия носит название «Фантазм», в которой он выделяет основные характеристики фантазма. 1. Фантазм представляет собой результат действий и страданий, то есть чистое событие. 2. Это позиция фантазма по отношению к *Эго*, т. е. ситуация *Эго* в самом фантазме. 3. Фантазм выражается в игре грамматических трансформаций [4, 275–280]. Р. Барт в работе «Сад, Фурье, Лойола» описывает ситуацию фантазма на примере творчества И. Лойолы. У основателя ордена иезуитов *Я* представляется то расширяющимся то

постепенно сужающимся, которое воображается фантазматическими способами, таким образом, это *Я* нельзя представить личностью, с нарративной точки зрения. По мнению Р. Барта, И. Лойола постулировал девиз расплывчатого присутствия субъекта в образе, чем одновременно характеризуется и фантазм, и игнатианское созерцание [2, 86–87]. Таким образом, термин фантазм в психоанализе Ж. Лакана, а позже в работах постструктуралистов выступает как продукт воображения, благодаря которому *Я* избегает принудительного действия реальности. В психоанализе под реальностью понимается не только внешняя по отношению к сознанию предметно-вещественная реальность, но и внутренняя психическая реальность, представляемая в качестве устойчивого и независимого ядра сопротивления, которое действительно реально на фоне других психических феноменов.

Таким образом, на этой стадии, по Ж. Лакану, ребенок устанавливает связи между своим организмом и реальностью через усвоение образа своего тела. Этот процесс становится началом отчуждения субъекта от себя самого, т.е. субъект познает себя не изнутри, а через внешний образ. Произнеся «Это Я» ребенок показывает не на себя, а обращается в сторону зеркального двойника. В данном случае этот двойник является другим (со строчной буквы).

Воображаемое это не что иное, как психические представления, которые связаны с жизненными функциями и потребностями. Психические представления, опосредованные речью и в корне преобразованные этим опосредованием, выступают как *Символическое.*

В данном случае интересной является критика стадии зеркала П. Слотердайком. В работе «Пузыри», которая является первым томом трилогии «Сферы», Экскурс 9 главы 7 данной работы носит название «Где начинает ошибаться Лакан». В этом экскурсе П. Слотердайк критикует стадию зеркала Ж. Лакана как некий универсальный механизм, через который формируется *Я*. В частности он пишет: «По своей интенции и тональности эпатирующая теорема Лакана о стадии зеркала есть не что иное, как пародия на гностическое учение об освобождении посредством самопознания; в соответствии с проблематической моделью первородный грех заменяется здесь первородным обманом, причем так и не становится ясным, как лучше поступать с этим обманом – консервировать его или преодолевать» [13, 553].

Что же следует из «стадии зеркала»? По мнению Ж. Лакана формирование психики осуществляется через переход от «стадии зеркала» к «эдипиальной стадии», что соответствует преображению воображаемого в символическое. Отказываясь от воображаемой конфлюенции с матерью, ребенок допускает в эти отношения отца (третье лицо), понимая, что его отношение к матери опосредовано отношением ее к отцу. Любые отношения между ребенком и матерью отмечены в той или иной мере стилем *Воображаемого*. Чтобы отношения приобрели символическое наполнение,

необходимо посредство третьего персонажа, который играл бы по отношению к субъекту роль трансцендентального элемента, благодаря чему тот мог бы поддерживать объект на определенном расстоянии. [9, 31]. Таким образом, вместо воображаемого отождествления с матерью возникает закон, который это запрещает. Ж. Лакан назвал его Имя-Отца. Вместо воображаемого обладания объектом происходит разрыв с ним, невозможность его достижения и обладания. Реальная потребность, как и воображаемое стремление к идентификации с Другим, подчиняются ограничивающему и оформляющему влиянию Закона. Потребности и желания сбрасывают свою материальную и идеальную вещественность, перевоплощаясь в материальную расчлененность потока речи, социальной единицей которой выступает «запрос».

Ж. Лакан в работе «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа» пишет: «то, чем пользуется Фрейд, начиная с 1920 г., – это дополнительные понятия, необходимые в то время для того, чтобы сохранить принцип децентрации субъекта в неприкосновенности» [7, 19]. Неправильное толкование мысли З. Фрейда, как считал Лакан, привело к появлению нового направления в рамках психоанализа – Эго-психологии (Э. Гартман, Э. Глоувер, М. Малер, Р. Спитц, А. Фрейд, Э. Эриксон). В основе этого направления лежит идея об автономном *Эго*. В отличие от классического психоанализа З. Фрейда и структурного психоанализа Ж. Лакана, представители данного направления считают, что *Я* играет более важную и независимую роль. При изучении *Я* особое внимание уделяется вопросам развития и адаптации личности, ее автономии и свободы, а также особенностям функционирования *Я*, взаимодействию *Я* и влечений.

Смещение вектора исследований в сторону сознания вызвало резкую критику Ж. Лакана. Так Ж. Лакан с присущим ему пафосом заявляет: «Господин Гартман, этот херувим психоанализа, принес нам благую весть, которая позволит нам, наконец, спать спокойно, – весть о существовании *автономного эго.* То самое *эго,* которое с момента фрейдовского открытия всегда рассматривалось как источник конфликтов, которое даже будучи определено как связанная с реальностью функция не переставало считаться чем-то таким, чье покорение протекает подобно покорению реальности, драматично, – неожиданно возвращается нам в качестве некоей центральной данности» [7, 19].

В работе «Имена-Отца» Ж. Лакан делает окончательные выводы в отношении роли сознания. Любое последовательное и связное представление о собственном «*Я»* обязательно предполагает четкое представление о воображаемой функции собственного «*Я»*, как единстве отчужденного от себя субъекта. Собственное «*Я»* – это то, в чем субъект не может признать себя, не отказавшись от себя отчужденным. Он не может, следовательно, обрести себя, не упразднив прежде *alter ego* собственного «*Я»* [9, 28].

Из вышеизложенного можно сделать следующие выводы.

В концепции Ж. Лакана фрейдистская теория была существенным образом трансформирована в соответствии с манифестацией приоритета языкового сознания. Если в классическом психоанализе З. Фрейда, человеческое сознание представляет собой сознание биологического существа, то Ж. Лакан это сознание дебиологизирует, считая, что только язык конституирует человека как субъекта. Биология, как полагает Ж. Лакан, преломляется для нас через язык, поэтому не имеет смысла говорить о каком-то теле, предшествующем языку. Бессознательное имеет отношение не к биологической потребности, а к культуре и социализации. Поэтому оно не хаотично, как считал З. Фрейд, а упорядочено и структурировано как язык.

Структура субъективности по Ж. Лакану не может быть сведена к единому *«Я»*. Теория расщепленного субъекта Ж. Лакана противостоит теории *«автономного Эго»*. Сознание в понимании Ж. Лакана – это чистой воды иллюзия, потому что субъективность в его теории не имеет фиксированных характеристик. По мнению Ж. Лакана, человек никогда не тождественен ни одному из своих атрибутов, исходя из этого, его *«Я»*, в конечном счете, никогда не будет идентифицировано, потому-то оно всегда находится в поисках самого себя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Автономова Н. С. Познание и перевод. Опыты философии языка / Наталия Автономова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 704 с. – (Humanitas).

2. Барт Р. Сад, Фурье, Лойола / Ролан Барт; [пер. с фр. Б. М. Скуратова]. – М. : Праксис, 2007. – 256 с. – (Серия «Культурная политика).

3. Декарт Р. Размышления о первой философии, в коих доказывается существование Бога и различие между человеческой душой и телом / Рене Декарт // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1994. – Т. 2. – С. 3 – 72.

4. Делёз Ж. Логика смысла / Жиль Делёз; [пер. с фр. Я. И. Свирского]. – М.: Академический проект, 2011. – 472 с. – (Философские технологии).

5. Драгунская Л. С. Фантазмы и контрфантазмы в европейской культуре / Людмила Драгунская // Человек. – 2011. – № 5 . – С. 95–107.

6. Дьяков А. В. Жак Лакан. Фигура философа / Александр Дьяков. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 560 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).

7. Лакан Ж. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа. Семинары. Книга 2 (1954 / 55) / Жак Лакан; [пер. с фр. А. К. Черноглазова]. – М. : Издательство «Гносис», Издательство «Логос», 1999. – 520 с.

8. Лакан Ж. Стадия зеркала и ее роль в формировании функции Я в том виде, в котором она предстает нам в психоаналитическом опыте / Жак Лакан // «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа. – М. : Издательство «Гносис», Издательство «Логос». – С. 508–516.

9. Лакан Ж. Имена-Отца / Жак Лакан; [пер. с фр. А. К. Черноглазова]. – М. : Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2006. – 160 с.

10. Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия / Валерий Лейбин. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.

11. Мазин В. А. Введение в Лакана / Виктор Мазин. – М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2004. – 208 с.

12. Серио П. Как читают тексты во Франции / Патрик Серио // Французская школа анализа дискурса. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – С. 12–53.

13. Слотердайк П. Пузыри. Сферы. Микросферология. Т. 1. / Петер Слотердайк; [пер. с нем. К. В. Лощевского] – СПб. : Наука, 2005. – 688 с.

14. Сокал А. Интеллектуальные уловки. Критика современной философии постмодерна / А. Сокал, Ж. Брикмон; [пер. с англ. А. Косиковой, Д. Карлечкина]. – М. : «Дом интеллектуальной книги», 2002. – 248 с.

15. Macey D. On the subject of Lacan // A Elliott and S. Frosh (eds.). Psychoanalysis in Contexts. – London and New York: Routledge, 1995. – Pp. 72 – 86.

РЕЗЮМЕ

А. В. Вертель. Жак Лакан: від фантазмів уявного до пошуку свідомості.

Стаття присвячена філософському аналізу комплексу питань, пов'язаних з розумінням та інтерпретацією проблеми свідомості в структурному психоаналізі Ж. Лакана. Викладені основні положення психоаналітичної філософії свідомості, показана динаміка розвитку психоаналітичних ідей в системі Реальне – Уявне – Символічне.

***Ключові слова**: Реальне, Уявне, Символічне, суб'єкт, фантазм, стадія дзеркала.*

SUMMARY

A. V. Vertel'. Jacques Lacan: From Phantasms of the Imaginary to the Search of Consciousness.

The article deals with the philosophical analysis of questions related to understanding and interpretation of the problem of consciousness in structural psychoanalysis of J. Lacan. Basic provisions of the psychoanalytic philosophy of consciousness are stated and dynamics of development of psychoanalytic ideas in the system of the Real – the Imaginary – the Symbolic is shown.

***Key words:** the Real, the Imaginary, the Symbolic, phantasm, mirror stage.*

УДК 316. 285

І. Ю. Клевец
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ПОСТНЕКЛАСИЧНЕ ОСМИЛЕННЯ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

У статті проаналізовано методологічні аспекти використання принципів постнекласичної раціональності в концепціях осмислення сучасного соціального конфлікту. Визначені три групи концепцій – концепції терціаризованого та складноорганізованого конфлікту, суб'єктивно-діяльнісний підхід, синергетичний підхід, де здійснено аналіз методологічних особливостей використання принципів постнекласичної раціональності в осмисленні сучасного соціального конфлікту.

Ключові слова: *сучасний соціальний конфлікт, постнекласична раціональність, концепція терціаризованого конфлікту, концепція складноорганізованого конфлікту, суб'єктивно-діяльнісний підхід, синергетичний підхід.*

В епоху постнекласичної науки відбувається стрімкий розвиток передових галузей науки: фізики – завдяки винайденню напівпровідників розвиваються мікроелектроніка та наноелектроніка; в біології – молекулярна біологія та генетика, в хімії – еволюційна хімія, синергетика. В процесі розвитку цих галузей постнекласичної науки формуються та удосконалюються методологічні і пізнавальні принципи дослідження. Поступово вони використовуються не тільки для інтерпретації явищ та об'єктів живої і неживої природи, але екстраполюються на осмислення процесів соціального походження [11, 66–67].

Використання методологічних принципів та переконань постнекласичної науки в осмисленні сучасного соціального конфлікту має свою специфічну історію. Можна відзначити низку дослідників, які працюють у даному напрямі, до них варто віднести – А. Аккорнеро, Л. Бевзенко, Р. Дарендорфа, В. Казакова, Л. Нікольська, Є. Степанова, Ю. Хабермаса, О. Чумакова, Д. Юрошевича, В. Якімцева, та інших. Проте більшість авторів, які аналізують сучасний соціальний конфлікт беруть за основу декілька принципів постнекласичної методології, на основі яких базується дослідження сучасного соціального конфлікту. Часто така дослідницька позиція нівелює значення ряду інших методологічних принципів постнекласичної науки. Тому вважаємо актуальним здійснення цілісного філософського осмислення сучасного соціального конфлікту на основі методологічних принципів постнекласичної методології. Ця мета є стратегічною, а її досягнення можливе шляхом вирішення низки конкретних завдань. У цій науковій статті нашим завданням є аналіз та класифікація найбільш цілісних, ґрунтовних концепцій сучасного соціального конфлікту на основі принципів постнекласичної методології. Здійснивши такий аналіз

ми сформуємо теоретико-методологічну основу для конструювання авторської концептуальної інтерпретаційної моделі особливостей розвитку сучасного соціального конфлікту.

Для початку необхідно визначити сутність методологічних принципів постнекласичної раціональності. До основних принципів більшість дослідників відносять такі:

1. Принцип контекстуальності, що визначає необхідність дослідження будь-якого явища в контексті реальних умов його існування. Крім того, в фокусі контекстуальності розглядається не тільки явище, що досліджується, а й сам дослідник, що є частиною цього контексту. Тому принцип контекстуальності виступає базовою складовою в кожній пізнавальній практиці.

2. Антропний принцип визначає, що сучасна наука зорієнтована на дослідження об'єктів, що є складними комплексами природного та соціального походження та здатні до саморозвитку. При цьому людина розглядається як центральна, невід'ємна частина таких об'єктів. З гносеологічної точки зору антропний принцип виявляється в людиновимірності, яка визначає ключове місце суб'єкта (його світогляд, досвід, переконання) пізнання серед об'єктів та методів, засобів у процесі пізнання.

3. Інтерсуб'єктивність знань та процесу пізнання. Інтерсуб'єктивність знань у даному контексті розуміється як спільний результат суб'єктів пізнання, що об'єднані єдиним досвідом пізнання. Завдяки інтерсуб'єктивності відбувається доповнення власного досвіду через прийняття досвіду іншого суб'єкта, що, з однієї сторони, призводить до розмивання традиційного розуміння авторства знання, з іншої сторони, нівелює прояви крайнього релятивізму.

4. Принцип діалогічності дозволяє досліднику вступати в комунікативний простір наукового співтовариства, що займається дослідженням певних проблем. Завдяки формуванню наукового діалогу можливе встановлення інтерсуб'єктивності.

5. Принцип рефлексії передбачає фокусування всіх аспектів дослідження в межах рефлексивної уваги науковця. В класичному розумінні рефлексія це процес спостереження свідомості за собою. В контексті наукового дослідження рефлексія розуміється як усвідомлений контроль свідомості над самим процесом пізнання та тим, що відбувається навколо нього. До суб'єкта дослідження, що позиціонує себе як науковця, який працює в межах постнекласичної раціональності, висуваються посилені вимоги до свідомого безперервного аналізу. Даний процес пізнання включає як моделювання об'єкта, вибір теоретично-методологічної бази, дослідницької стратегії, так і методи презентації отриманої дослідницької інформації. А також усвідомлення залежності пізнавального процесу та методу отримання знань від загального контексту дослідження – починаючи від деталей поетапної, повсякденної роботи, соціокультурних факторів

процесу пізнання і завершуючи соціокультурними та індивідуальними особливостями, що притаманні особистості самого дослідника [2, 51–53].

Окрім загальних принципів постнекласичної раціональності, що визначені нами вище, особливого значення набувають методологічні принципи синергетики – нелінійність, відкритість та стохастичність (нестійкість). Нелінійність можна визначити як поведінку системи в ситуації нестабільності, точках біфуркації, в якій з великої кількості варіантів еволюції через детектор відбувається вибір атрактора – майбутнього шляху розвитку системи. Відкритість – це властивість системи зберігати рівновагу розвитку за рахунок обміну енергією між системою та зовнішнім середовищем, встановлення нестійкої рівноваги внутрішніх ієрархічних рівнів організації [4, 117–118]. Стохастичність стану, траєкторії, програми системи проявляється коли відносно невеликі відхилення стабільного стану системи починають наростати. Відповідно до І. Пригожина, архетипом, символом стохастичності можна вважати перевернутий маятник, який в найвищій точці може почати рух наліво чи право під впливом відносно невеликого зовнішнього впливу. Подібний нестійкий стан системи називають точками біфуркації в яких система стає відкритою, здатною сприймати інформацію з інших рівнів ієрархії та зовнішніх впливів. В точці біфуркації відбувається вибір майбутнього шляху розвитку системи, тому в системі синергетичних принципів інформаційний вплив стає реальним інструментом регулювання соціального розвитку [3].

Окрім розглянутих методологічних принципів постнекласичної науки на окрему увагу та аналіз заслуговує концепт складності. Концепт складності досліджували багато авторів: В. Аршинов, І. Добронравова, М. Гелл-Манн, Є. Князева, С. Курдюмов, Н. Кочубей, К. Майнцер, Е. Морено, Г. Ніколіс, І. Пригожина, Г. Хакен. Ми обмежимось загальною характеристикою концепту складності. Складність, по-перше, це властивість досліджуваних об’єктів, по-друге, характеристика сучасної науки, по-третє, властивість мислення людини. Проблема складності – фундаментальна проблема постнекласичної науки, сутність якої полягає у відповіді на питання, що ми можемо, а чого не можемо знати про складні системи, чому відбувається ускладнення одних систем і деградація та розпад інших.

Найбільш системну відповідь на ці питання подав Г. Хакен у своїй монографії «Інформація та самоорганізація». Вихідним поняттям в поглядах автора є інформація, при цьому важливим виступає не її кількість, а функціональність. В замкнутих стабільних системах інформація не може виникати та зберігатися, на відміну від відкритих нестабільних систем, що здатні в точках біфуркації на основі інформації до самоорганізації та утворення нових специфічних просторово-часових структур. Отже, для Г. Хакена складність це здатність системи до самоорганізації, тобто здатність системи в точках біфуркації змінюватись, адаптуватися до впливу зовнішнього середовища, використовуючи інформацію. Дослідник аналізує здатність систем до самоорганізації як на рівні фізичного світу, так і живої

природи та найбільш складноорганізованого рівня соціальних систем. В свою чергу кожен з них описується на рівні трьох внутрішніх рівнів організації – мікроскопічному, мезоскопічному та макроскопічному. Наприклад, для біологічних систем на макроскопічному рівні досліджується її поведінка, на мезоскопічному функціонування її органів, а на мікроскопічному – ДНК. Саме макроскопічному рівню Г. Хакен приділяє найбільше уваги, оскільки на ньому проявляються глобальні властивості систем [6, 130–138].

На основі аналізу сучасних концепцій осмислення соціального конфлікту, можливо сформувати три групи, що найбільш цілісно та адекватно спиралися в своїх дослідженнях на методологічні принципи постнекласичної раціональності. До першої групи необхідно віднести концепції складноорганізованого конфлікту (Л. Нікольська, В. Якімцев [12]) та терціаризованого конфлікту (А. Аккорнеро [1], В. Казаков, Д. Юрошевич [10]), в яких центральними аспектами дослідження стали проблеми відкритості та складності сучасного соціального конфлікту. До другої групи належить концепція суб'єктивно-діяльнісного підходу в осмисленні соціального конфлікту, автором якого є Є. Степанов, російський конфліктолог, доктор філософських наук, професор, президент Міжнародної асоціації конфліктологія [9]. До третьої групи ми відносимо концепції, в яких автори при дослідженні соціальних конфліктів спираються на методологічні принципи синергетика (А. Свєтлов [8], А. Бушмєльов [4], І. Редько [7], В. Бранський [5]).

Найбільш актуальною в дослідженнях сучасного соціального конфлікту є проблема складності. Російські дослідники В. Якімцев та Л. Нікольська розробили концепцію «складноорганізованого конфлікту», в якій складність соціальних конфліктів розглядається як прояв складноорганізованого суспільства в якому конфлікти, тобто учасники, їх інтереси взаємно переплітаються та накладаються. Більшість сучасних пострадянських російське, українське та інші суспільства перебувають на стадії високоактивної трансформації, при цьому нестабільність такого суспільства близька до стану динамічного хаосу. Особливістю постсоціалістичних трансформацій, які ми з вами спостерігаємо є те, що трансформаційні процеси відбуваються в усіх без виключення сферах суспільного життя (правовій, політичній, економічній, соціальній і т. ін.). В економічній сфері відбувається зворотній перехід від «квазісоціалізму» до капіталізму, цей процес супроводжується тривалим прийняттям і реалізацією принципів ринкової економіки. Формування політичного плюралізму детермінує появу нових політичних суб'єктів, що є носіями протилежних поглядів та інтересів. Значна кількість інформаційних каналів формують різні рівні усвідомлення мети, завдань та методів соціальної трансформації. Подібні процеси активізують соціальні відносини між соціальними суб'єктами в різних сферах суспільного життя, котрі нерідко стають суперечливими, антагоністичними. На думку німецького дослідника Р. Райсіга, трансформацію варто розглядати як таку, що детермінується значною

кількістю факторів, процесуальну, відкриту, самоорганізуючу еволюцію, під час якої утворюються специфічні нові елементи. Її перебіг не може бути запрограмованим, завжди є конфліктним, амбівалентним, а за специфічними результатами є сумою непередбачуваних змін. У подібній ситуації аналіз окремих, не взаємопов'язаних моноконфліктів є малопродуктивним. Тому одним з пріоритетних завдань є потреба розробки відповідної методологічної бази дослідження процесів взаємного впливу та переплетення різних соціальних конфліктів, що утворюють так званий «складноорганізований» конфлікт. Вони мають власну логіку розвитку та потребують більш досконаліших діагностичних та технологічних методів та процедур, що допоможуть спрямувати перебіг такого соціального конфлікту в конструктивне русло урегулювання. Неврахування особливостей виникнення та розвитку «складноорганізованого» конфлікту, відсутність відповідних пізнавальних методів та управлінських засобів, на думку В. Якімцева та Л. Нікольської знижують очікуваний ефект від реалізації демократичних перетворень [12, 77–82].

Якщо автори концепції «складноорганізованого» конфлікту визначили загальні механізми формування поліконфліктів на основі проблеми складності, то А. Аккорнеро, В. Казаков, Д. Юрошевич в концепції «терціаризованого» конфлікту, розкривають сутність та конкретні механізми становлення складноорганізованого конфлікту на більш широкій методологічній базі. Виходячи з принципу контекстуальності, дослідники визначають сутність терціаризації сучасного соціального конфлікту, враховуючи суспільні умови розвитку. Терціаризація конфлікту визначена об'єктивними, закономірними факторами суспільного розвитку. Якщо в попередніх періодах суспільного розвитку суперечності, конфлікти відбувалося в основному в сфері економіки, що зачіпало інтереси виробника та робітника, то сучасні конфліктні ситуації проявляються в усіх сферах соціальної системи. Тому сучасний, терціаризований конфлікт зачіпає інтереси не лише двох основних учасників, а й інтереси опосередкованих агентів. Так, наприклад, конфлікт між робітниками та власником зачіпають інтереси не тільки споживачів, а й маркетологів, рекламних агентів та інших учасників сфери послуг. Таким чином, терціаризаційна, поліконфліктна інтерпретаційна модель розглядає сучасний соціальний конфлікт як відкриту систему, до якої можуть приєднуватися нові суб'єкти взаємодії. В сучасному терціаризованому конфлікті змінюється значення третьої сторони. В попередній «традиційній» моделі приєднання третьої сторони до конфлікту потребувало від учасників певних свідомих зусиль, що створювало перевагу для одного з учасників. У межах терціаризованого конфлікту третя сторона з'являється самостійно як учасник, котрий відкрито декларує власні інтереси, що не співпадають з інтересами інших учасників. Нерідко подібне включення до конфліктної взаємодії незалежних суб'єктів призводить до затягування, переходу конфлікту до латентної фази, коли предмет конфлікту залишається

актуальним, але відбувається згортання активних дій суб'єктами взаємодії [10, 483–488].

Крізь призму антропного принципу Д. Юрошевич та В. Казаков виділяють такі характерні риси терціаризованого сучасного соціального конфлікту:

1. В терціаризованому конфлікті актуалізується інформаційне та комунікативне забезпечення. В межах конфлікту розгортаються інформаційні, психологічні «війни». Кожна зі сторін, використовуючи засоби масової інформації та інші комунікативні канали, формує позитивний публічний образ про себе в соціальному середовищі, що є гарантом успішності конфліктного протистояння.

2. Для того, щоб привернути увагу суспільства або спровокувати опонента на певні дії, суб'єкти конфліктної взаємодії активніше використовують демонстративні дії. Безпосереднім наслідком розгортання демонстративних дій виступає формування реакції суспільства на конфлікт, соціальний резонанс або реакція конфліктного опонента. Опосередкованим наслідком таких дій – розширення соціального та географічного простору в розвитку соціального конфлікту.

3. В терціаризованому конфлікті послаблюється фронтальність конфліктної взаємодії, не формується чіткої лінії дотику опонентів через розмитість, наявність строкатої структури учасників конфлікту. Дії конфліктних сторін одночасно спрямовані на супротивника, третю сторону, публіку, суспільство. Таким чином, формується ефект подвійності дій учасників конфлікту, коли певна дія одночасно впливає на всіх учасників конфлікту. Ця особливість сучасного конфлікту потребує перегляду класичного розуміння конфліктної взаємодії, тому що в терціаризованому конфлікті апріорі слабкий опонент може «виграти» завдяки формуванню соціального резонансу на свою користь.

4. В сучасному терціаризованому конфлікті відбувається переоцінка наслідків, втрат та здобутків, що отримує конфліктна сторона в результаті відносного виграшу. Відносно основних, безпосередніх наслідків соціального конфлікту поряд з матеріальними досить важливими визнаються соціальні наслідки – соціальний резонанс, набуття публічності, визнання, престижності, отримання економічних чи політичних привілеїв. Щодо опосередкованих наслідків, варто відмітити розширення спектру таких наслідків. До них можливо віднести наслідки соціального (поширення соціальної мобільності, безробіття, девіацій), екологічного (радіоактивне забруднення територій, знищення природного ареалу існування біоценозів при збройних конфліктів) спрямування. Поглибленого дослідження потребують також проблеми формування та розвитку психологічного здоров'я населення, що приймає участь в тривалих, затяжних збройних конфліктах [10, 488–491].

В межах суб'єктивно-діяльнісного підходу найбільше уваги приділено визначенню методологічної ролі суб'єкта в осмислення соціального

конфлікту. В цьому контексті суб'єктивно-діяльнісний підхід привносить низку методологічних інновацій:

– по-перше: суб'єктивно-діяльнісний підхід актуалізує методологічну позицію, що орієнтує дослідника на аналіз соціальної реальності як діалектично суперечливого процесу суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відносин. Тому з позицій цього підходу можливо проаналізувати кореляцію об'єктивних та суб'єктивних факторів конфліктної взаємодії;

– по-друге, суб'єктивно-діяльнісний підхід має значний інтерпретаційний потенціал поняття «діяльність» в розкритті сутності суспільного буття, зокрема, в конфліктологічному сенсі. Інтерпретаційний потенціал поняття «діяльність» можливий оскільки діяльність пронизує всю систему суспільних відносин, виступаючи способом їх функціонування та розвитку;

– по-третє, в межах суб'єктивно-діяльнісного підходу відбувається розвиток методологічних основ соціальної діалектики. Відновлюється суб'єктивність соціальних протиріч, що дає змогу осмислювати їх як реальну боротьбу соціальних суб'єктів, які відносно незалежні та самостійні у своєму самовизначенні, інтересах, цілях. Починаючи з виявлення соціальних потреб, цілей, особистісних рис, стереотипів поведінки, інтересів, що виступають основою для трансформації протиріччя в конфліктне зіткнення;

– по-четверте, формується методологічна можливість розглядати соціальний конфлікт як стадію розвитку соціальних протиріч на якій відбувається реальне вирішення суперечливої проблеми суб'єктами взаємодії. При цьому трансформація протиріччя в соціальний конфлікт передбачає цілісне усвідомлення конфліктної проблеми (визначення власних інтересів та реальних можливостей в даній ситуації) і перехід до стадії активних дій. У такому контексті розкривається роль свідомості та духовного світу людини у формуванні та розвитку соціальних конфліктів. На основі такої методологічної позиції можливо збагатити гіперболізований об'єктивістський підхід визначення детермінацій соціальної поведінки, специфічною формою якої виступає соціальний конфлікт [9].

Найбільш цілісне синергетичне осмислення сучасного соціального конфлікту розкрите в концепціях В. Свєтлова, А. Бушмєльова, І. Редько, В. Бранського. Характерною позицією для всіх дослідників є визначення ролі та місця конфлікту в соціальній системі. Вони визначають, що конфлікт формується в ситуації нестабільності, точці біфуркації, коли система не може зберігати свою якісну цілісність, виконувати необхідні функції, підтримувати системну стабільність розвитку в певному напрямку з відповідним набором характеристик. Конфлікт на такому етапі розвитку соціальної системи розглядається як перехідна форма нестабільності, відносного хаосу від одного стабільного стану до іншого. При цьому автори використовують відмінні погляди в інтерпретації конкретного механізму формування та розвитку соціального конфлікту. Так, в основі концепції В. Свєтлова знаходиться зворотній зв'язок в системі, що відіграє фундаментальну роль в

її розвитку. Позитивний зворотній зв'язок дозволяє зберігати системну цілісність та інтеграцію елементів системи. Негативний зворотній зв'язок, навпаки, детермінує диференціацію елементів системи та формування нового якісного стану системи. Вони діалектично взаємодіють, утворюють своєрідну цілісність, не можуть існувати відокремлено. В. Свєтлов вважає, що конфлікт це форма саморегуляції систем, без якого жодна система не здатна досягти нового якісного стану, напряму чи рівня розвитку без переходу від одного стабільного стану до іншого, який можливий через конфлікт [8, 24].

Іншої інтерпретаційної позиції притримується В. Бранський, який визначає, що основним фактором самоорганізації системи виступає «соціальний відбір». Головними критеріями відбору є «тезаурус», «детектор» та «селектор». Тезаурус є сукупністю потенційно можливих дисипативних структур, що актуальні для даної системи в ситуації біфуркації. Під детектором розуміється певний механізм вибору з тезауруса певної дисипативної структури, атрактора. В соціальних системах цей вибір реалізується відповідно до іманентних характеристик системи в результати конкурентної взаємодії між елементами системи. Однією з форм такої конкурентної взаємодії підсистем виступає соціальний конфлікт, що сприяє вибору атрактора – шлях майбутнього потенційного розвитку системи. Можливо через зміну структурної ієрархії та формування нового якісного стану системи [5, 112–115].

Підсумовуючи методологічний аналіз концепцій «терціаризованого» та «складноорганізованого» конфлікту, суб'єктивно-діяльнісного та синергетичного підходів, необхідно зазначити, що найбільш активно в даних концепціях застосовувалися антропний принцип, активна роль суб'єкта, концепт складності та сукупність синергетичних принципів постнекласичної раціональності. З однієї сторони, методологічне застосування зазначених принципів постнекласичної раціональності сприяли осмисленню багатьох особливостей розвитку сучасного соціального конфлікту. З іншої сторони, методологічне використання принципів постнекласичної раціональності в межах даних концепцій не формує цілісне постнекласичне осмислення сучасного соціального конфлікту. Враховуючи ці аспекти виникає теоретико-методологічна потреба формування поліконфліктної інтерпретаційної моделі сучасного соціального конфлікту, що створює методологічну можливість системно проаналізувати особливості та тенденції розвитку сучасного соціального конфлікту на основі принципів постнекласичної раціональності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аккорнеро А. «Терциаризация» индустриального конфликта / А. Аккорнеро // Рабочий класс и современный мир. – 1987. – № 3. – С. 120–129.

2. Бевзенко Л. Д. Социокультурное изменение постнекласической рефлексивности / Л. Д. Бевзенко // Totallogy – XXI. Постнекласичні дослідження. – 2010. – С. 51–76.

3. Буданов В. Г. Синергетика: история, принципы, современность / В. Г. Буданов. – Электронный ресурс. – Режим доступа:
http://spkurdyumov.narod.ru/SinBud.htm

4. Бушмелев А. А. Конфликт как фактор самоорганизации общества: дис. канд. филос. наук: 09.00.11. / Бушмелев Антон Аркадьевич. – Йошкар-Ола, 2004. – 223 с.

5. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики / В. П. Бранский // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112–129.

6. Кочубей Н. Синергетические концепты и нелинейные контексты / Н. Кочубей. – Сумы: Университетская книга. – 2009. – 236 с.

7. Редько О. Я. Аксіологія конфлікту: соціологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 22.00.01. «Теорія й історія соціології / О. Я. Редько. – Харків, 1997. – 18 с.

8. Светлов В. Аналитика конфликта / В. Свєтлов – СПб: «Росток». – 2001. – 512 с.

9. Степанов Е. И. Конфликтология. Хрестоматия. Составители В.Н. Рябцев и М.А. Шитив / Е. И. Степанов. – Ростов-на-Дону. – 2001. – Электронный ресурс. – Режим доступа:
http://www.mursaliev.narod.ru/kniga/Konflict.htm

10. Юрошевич Д. Терціаризація сучасних соціальних конфліктів / Д. Юрошевич, В. Казаков // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 5. – К., 2002. – С. 483–496.

11. Цикін В. Філософія освіти: постнекласичний підхід: Монографія / В. Цикін, О. Наумкіна. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка. – 2009. – 232 с. (російською мовою).

12. Якимец В. Н. Сложносоставные конфликты – атрибут постсоциалистической трансформации / В. Н. Якимец, Л. И. Никольская // Социологические исследования. – № 8. – 2005. – С. 77–85.

РЕЗЮМЕ

И. Ю. Клевец. Постнекласическое осмысление современного социального конфликта.

В статье проанализированы особенности методологического применения принципов постнекласической рациональности в концепциях осмысления современного конфликта. Выделены три группы концепций – концепции терциаризованого и сложноорганизационного конфликта, субектив-но-деятельносный поход, синергетический поход, в которых осуществлен анализ методологических особенностей использования принципов постнекласической рациональности в осмыслении современного конфликта.

Ключевые слова: *современный социальный конфликт, постнекласическая рациональност, концепции терциаризованого и сложноорганизационного конфликта, субектив-но-деятельносный поход, синергетический поход.*

SUMMARY

I.U. Klevets. Postnonclassical of Understanding Modern Social Conflict.

The article is devoted to methodological aspects of using the principles of Postnonclassical rationality in the concepts of understanding modern social conflict. The author defined three groups of concepts, among them concept of three personalized and difficult organized conflict, subjective and activity approach, synergistic approach. These approaches represent analysis of methodological features of using principles of Postnonclassical rationality in understanding modern social conflict.

Key words: *modern social conflict, Postnonclassical rationality, concept of three personalized conflict, concept of difficult organized conflict, subjective and activity approach, synergistic approach.*

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

УДК 101.1+001.12

С. В. Сумченко
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ПРОБЛЕМА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ТЕХНОЛОГІЧНОГО КРИТЕРІЮ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

У статті з'ясовано сутність технологічного критерію суспільного прогресу згідно з яким прогресивність сучасного соціуму визначається ефективністю високих наукомістких технологій (Hi-Tech). Висвітлено зміст нано-, біо-, інформаційно-комунікаційних технологій як системоутворюючих чинників експансії Hi-Tech. Показана неоднозначність та суперечливість сучасної моделі прогресу соціуму за технологічним критерієм.

Ключові слова: *суспільний прогрес, високі наукомісткі технології* (*High Tech), нанотехнології, біотехнології, інформаційно-комунікаційні технології, NBIC-конвергенція.*

Суспільство ніколи не перебуває у стані спокою, всі його сфери життєдіяльності знаходяться в постійному розвиткові, для якого характерна нелінійність. Сучасні проблеми соціуму та перспективи його розвитку неможливо усвідомити в повній мірі, не проаналізувавши сутність та основні критерії суспільного прогресу. Модель прогресу сучасної цивілізації є

неоднозначною та сповненою протиріч. Соціальні аналітики сучасності усвідомлюють той факт, що людство підійшло до межі прогресу в його традиційній техногенній формі. У зв'язку з цим особливої *актуальності* набувають дослідження критеріїв прогресивності сучасного розвитку.

Сучасний етап розвитку соціально-філософської та наукової думки характеризується наявністю певної кількості праць, у яких висвітлюються різні аспекти сутності суспільного прогресу, його критеріїв. Дослідженням цієї проблеми займалися Д. Антонов, У. Бек, Д. Белл, А. Бутенко, Г. Гегель, Ж. Кондорсе, В. Ломовицька, В. Лук'янець, К. Маркс, Л. Ніколаєва, Д. Романишин, І. Франко, О. Чернова та інші. Проте не всі питання, що мають відношення до порушеної проблеми, розроблені докладно. До числа недостатньо вивчених можна віднести питання аналізу критеріїв прогресу суспільства на сучасному етапі його цивілізаційного поступу взагалі та технологічного критерію прогресу зокрема. *Метою* статті є філософське осмислення технологічного критерію суспільного прогресу.

Поняття прогресу (від латинського progressus – рух уперед) є широко відомим у філософській та науковій літературі. Розробка ідеї прогресу тісно пов'язана з усвідомленням процесів розвитку соціуму. Поняття «прогрес» виражає певний його напрям. У філософському сенсі прогрес – це закономірний ряд послідовних змін від нижчого до вищого, від більш простого до складнішого, досконалішого. Прогрес – напрям розвитку у процесі становлення якісно нової системи, що забезпечує вищий ступінь цілісності, стійкості і вищий потенціал для подальшого розвитку.

Найбільш прийнятне, на наш погляд, визначення суспільного прогресу дане в Російській соціологічній енциклопедії: «суспільний прогрес – тип розвитку соціальної сфери, процес змін, що відбуваються в ній, за яких вона або окремі її елементи, окремі соціальні явища переходять на більш високий – відповідно до об'єктивних критеріїв – щабель, стадію зрілості або відбувається кількісне наростання властивих відповідним соціальним явищам позитивних характеристик» [8, 418]. Суспільний прогрес як об'єктивний історичний процес навряд чи в повній мірі може бути усвідомлений людиною. Однак існують критерії прогресивного розвитку, що виробляються соціальними аналітиками свідомо.

Основними критеріями прогресу сучасного суспільства, на наш погляд, є: технологічний, критерій знання, економічний, гуманістичний, культурний. Проаналізуємо *технологічний критерій* згідно з яким прогресивність соціуму визначається ефективністю сучасних високих наукомістких технологій.

Високі наукомісткі технології (Hi-Tech) ґрунтуються на фундаментальних теоріях, що розкривають закономірності мікро-, макро- і мегасвіту, матеріалізовані в сучасних технологіях, використання яких сприяє прогресу соціуму у всіх сферах, чинить значний вплив на соціокультурний простір у всій його тотальності. При цьому ці технології є універсальними, багатофункціональними, багатоцільовими, такими, що мають широку сферу

застосування. Вони забезпечують більш оптимальне співвідношення витрат і результатів в порівнянні з попередніми технологіями.

Hi-Tech відрізняються від інших технологій за такими показниками:

1) висока наукомісткість – показник, що відображає ступінь зв'язку технології з розвитком фундаментальної науки, науковими розробками;

2) швидкі темпи впровадження, значне зменшення часового інтервалу між науковим відкриттям і його впровадженням в технологію;

3) високий ступінь впливу на соціокультурну дійсність, здатність викликати процеси самоорганізації соціокультурних систем, що призводить до швидких системних змін останніх;

4) потреба в тому, щоб продукти наукомістких технологій ставали ланкою іншого процесу виробництва високих технологій.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що високі наукомісткі технології мають значні евристичні можливості та інноваційний потенціал. Результатом їх впливу на соціокультурну реальність і людину у всій повноті її вимірів є поява нової якості буття людства, можливими наслідками чого може бути або духовне єднання людства, або виникнення нових форм домінування. Виникає новий тип суспільства, що характеризуватиметься пріоритетним значенням теоретичного знання і фундаментальної науки.

Для багатьох наукомістких технологій характерна відсутність чіткої визначеності в досягненні бажаного результату. Можна стверджувати, що більшість Hi-Tech являють собою синтез науки, мистецтва і технологічного знання, оскільки часто вони унікальні. Високі наукомісткі технології не просто здатні до саморегуляції, вони включають технології, різні стадії яких складаються з технологій, що самоорганізуються, тому і не можна точно спрогнозувати, що стане їх результатом. Постає необхідність появи нових методів оцінки ефективності даних технологій.

Системоутворюючими чинниками експансії Hi-Tech є нанотехнології, біотехнології, інформаційно-комунікаційні технології. З'ясуємо змістовні характеристики даних понять. *Нанотехнології* – міждисциплінарна область науки, в якій вивчаються закономірності фізико-хімічних процесів в просторових областях нанометрових розмірів з метою управління окремими атомами, молекулами, молекулярними системами при створенні нових молекул, наноструктур, нанопристроїв і матеріалів із спеціальними фізичними, хімічними і біологічними властивостями. Перехід від «мікро» до «нано» – якісний перехід від маніпуляції речовиною до маніпуляції окремими атомами. Нанотехнології – це якісно нова трансдисциплінарна і транстехнологічна сфера креативно-конструктивної діяльності людства.

Біотехнологія є технологією, яка використовує живі організми або субстанції, виділені з цих організмів, для виготовлення або модифікації продукту, поліпшення рослин або тварин або створення мікроорганізмів для специфічних цілей. Один з головних напрямів біотехнології – генна інженерія – розділ біотехнології, пов'язаний із цілеспрямованим

конструюванням нових комбінацій генетичного матеріалу, здатного розмножуватися в клітині і синтезувати певний продукт. Головними мега-проектами сфери трансформації генів є «Геном людини» і «Протеом людини». Отримані при розшифровці генома людини знання та інформація використовується сьогодні в різних сферах діяльності.

Саме в галузі біотехнологічних досліджень особливо гостро виявилася некоректність елімінації аксіологічних, етичних і гуманістичних цінностей з системи наукового знання. «Біоетика, як особлива галузь сучасного знання, набуває особливого евристичного сенсу, якщо вона розглядається не тільки як професійна етика медиків і біологів, але, в першу чергу, як особливий світогляд, певний історичний етап розвитку європейської культури, коли розуміння феномена життя отримує нову просторово-часову розмірність і внутрішні перспективи для свого розвитку» [7, 124]. Таке розуміння біоетики дає змогу включити в сферу морального не тільки відносини між людьми, але і взаємодію людини з тваринами і рослинами, навколишнім середовищем, з собою, зі своєю тілесністю та духовністю. Провідними принципами біоетики є такі: принцип поваги людської гідності; принцип благодіяння і неушкодження; принцип визнання автономії особистості; принцип справедливості.

Інформаційно-комунікаційні технології – це сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збору, обробки, зберігання, поширення, відображення та використання інформації на користь її користувачів. Інформаційне середовище дає глобальне вирішення проблеми доступу до знання, отриманого в будь-який момент часу в будь-якому місці. Проблема інформатизації є не чисто технічною, але в значній мірі соціокультурною [2, 291].

Нанотехнології, інформаційні технології та біотехнології об’єднуються у моделюванні штучного інтелекту, з метою відтворення метапроцедур створення людським розумом оригінальних програм власної творчої діяльності. А. Тьюрінг у зв’язку з цим стверджує: «Ми можемо сподіватися, що машини врешті-решт успішно змагатимуться з людьми у всіх чисто інтелектуальних областях» [12, 284].

Відбувається процес синергії вказаних надтехнологій і досліджень людського мозку. Це викликає до життя явище NBIC-конвергенції (за першими буквами областей: N – нано; B – біо; I – інфо; C – когно), яке становить ядро сучасних технологій, котре швидко розвивається. Процес злиття нанотехнологій, біотехнологій, комп’ютерних технологій і досліджень людського мозку відбувається внаслідок обміну методами і результатами, а також реалізації проектів, які об’єднують елементи цих технологій. Конвергенція надтехнологій – сучасна детермінанта розвитку суспільства [13, 122], а конвергенція наук та технологій – новий етап науково-технічного розвитку [6, 3].

Необхідно зазначити, що зміст прогресу суспільства за технологічним критерієм критикується деякими дослідниками, які виявляють проблеми та

протиріччя техногенного розвитку. Безумовно, в тенденціях розвитку сучасного людства проглядаються нові умови людського буття дихотомічного значення. Так, на конкретних прикладах проілюструємо позитивний та негативний вплив сучасних технологій на людину і людство в цілому.

Технології сучасної епохи мають значний потенціал прогресивного розвитку, оскільки значно збільшиться тривалість життя, відбудеться кардинальна зміна сенсу людського життя, адже індивід буде здатний відчути себе творцем природного і соціального світу. Перспективними стають генотерапія, геномний паспорт людини, можливості омолоджування і отримання нових джерел енергії і інформації тощо. Hi-Tech надають людині ширші можливості доступу до знань і інформації, сприяють підвищенню якості, комфортності життя завдяки розвитку економіки, охорони здоров'я, удосконаленню демократичних процедур, дозволяють миттєво передавати великі об'єми інформації в планетарному масштабі і подібне. Останнє сприяє зростанню кількості корисної інформації, прискорення її обробки сприяє більш швидкому прийняттю рішень, впровадженню інновацій.

Інформаційна революція має всеосяжний вплив на життя планети, викликані нею зміни стали тією тканиною, в яку поступово вплітається життя все більшої кількості людей. З'явився такий феномен сучасності як стиснення часу і простору, долається просторово-часова кінечність людського буття і забезпечуються можливості усестороннього розвитку особистості. Просторово-часова організація соціальних зв'язків також зазнає кардинальних змін. Образно виражаючись, простір буття знаходить новий вимір, він стає об'ємним, таким, що дозволяє швидко і легко налагоджувати комунікації між різними регіонами планети.

Найважливішим технологічно найбільш розвиненим і оснащеним засобом встановлення контактів і обміну інформацією є Інтернет. Кожна людина дістає доступ до певного об'єму знань і культурних досягнень всього людства; з'являється можливість становлення мислення на планетарно-комп'ютерній основі. У просторі Інтернету світ перетворюється на єдиний контекст. Інформація є базовим структурним елементом змістовного наповнення Інтернету. На наш погляд, Інтернет виступає засобом глобалізації інформації, комунікації, діяльності і історії, це атрибут планетарних цивілізаційних процесів.

Доступ до інформації спрощується, здійснюється накопичення і розповсюдження знань, використання інформаційного ресурсу на користь людини і суспільства інтенсифікується. В даний час швидкими темпами розвиваються грід-компьютинг. Грід (англ. Grid – грати, мережа) – узгоджене, відкрите і стандартизоване комп'ютерне середовище, яке забезпечує гнучке, безпечне, скоординоване розділення обчислювальних ресурсів і ресурсів зберігання інформації, які є частиною цього середовища, в межах однієї віртуальної організації. Грід є географічно розподіленою інфраструктурою, яка об'єднує безліч ресурсів різних типів

(процесори, довготривала і оперативна пам'ять, сховища і бази даних, мережі), доступ до яких користувач може отримати з будь-якої точки [3].

Останнім часом створюються також цифрові мережі наступного покоління (Internet 2, Super-Internet та інші), в яких зв'язок між вузлами здійснюється через супутник або по оптоволоконним лініям, що прокладені уздовж телефонних або силових ліній електропередач. В недалекому майбутньому це забезпечить можливість об'єднання домашніх комп'ютерів, професійних суперкомп'ютерів, засобів зв'язку, засобів масової інформації в єдину систему, яка буде набувати рис середовища глобального інтелекту.

Втім, свобода і об'єктивність інформації може виявитися уявною внаслідок великих її об'ємів і необхідності її фільтрації. Тут зв'язок з філософією виявляється в обробці інформації. Наростаючий потік її вимагає застосування семіотичного знання. Інформацію необхідно інтегрувати, спрощувати, займатися кодуванням, що виступає як діалектичний процес взаємозв'язку думки і знаку, перетворювати її на систему символів, знаків, що дозволяє прискорити процес її передачі.

Треба звертати увагу на якість, корисність, цінність інформації, наскільки вона відповідає людським інтересам та потребам. Постає загроза формування тотального інформаційного контролю, а, значить, можливе зникнення рівності між людьми, посилення груп населення, які будуть контролювати ці процеси, що, в свою чергу,буде мати політичні наслідки.

Найважливіше питання при оцінці ролі інформаційних технологій для демократії полягає в тому, наскільки ефективно будуть використані можливості, що надаються новими каналами інформації і комунікації, щоб підсилювати базові представницькі інститути, які об'єднують громадян і державу. Існують і проблеми, пов'язані з небезпеками і ризиками електронної демократії: небезпека маніпулювання даними голосувань через відсутність достатнього їх захисту; загроза поділу суспільства на тих, хто володіє інформацією, і тих, хто нею не володіє (цифрове розділення), а це означає обмеження принципу демократії вибору; небезпека пропаганди злочинних та екстремістських угрупувань.

Нанотехнології призведуть до виникнення і розвитку нової галузі, наномедицини: комплексу технологій, що дозволяють управляти біологічними процесами на молекулярному рівні. Наномедицина – це стеження, виправлення, конструювання і контроль над біологічними системами людини на молекулярному рівні, використовуючи розроблені нанопристрої і наноструктури. Типовий медичний нанопристрій буде роботом мікронного (мкм) розміру, зібраного з наночастин. Ці частини варіюватимуться від 1 до 100 нм, і мають складати працездатну машину. Кожен тип медичного наноробота буде розроблений під необхідні умови, і, тому, можливі різні їх розміри і форми. Подібні плани і мрії утіляться в життя тоді, коли буде створений перший наноманіпулятор, повністю керований людиною або програмований комп'ютером. Поки його створення

планується на 2050 рік. Потім на базі наноманіпулятора і нанокомп'ютера можна буде зробити перший нанороботт, здатний збирати будь-які речі [8].

В. Кишинець вважає, що використання нанороботів в медичних цілях, що прогнозується вже через 10–20 років, стане початком переходу людини з еволюційно-біологічної форми Хомо Сапієнс в абсолютно нову істоту, що технологічно саморозвивається, – Нано Сапієнс [5]. Свій прогноз автор обґрунтовує тим, що розробка нанороботів (надмікроскопічних механізмів, здатних маніпулювати речовиною на рівні окремих молекул і атомів) призведе до використання їх в якості ліків і до безпрецедентного за своїми можливостями втручання у функціонування людського організму на субклітинному рівні і вище. Ці можливості призведуть до радикальної «перебудови» людського тіла і до переходу від буття людини у вигляді істоти біологічної, такої, що еволюціонує, до істоти технологічної, такої, що самоуправляється, до перенесення природного дару мислити з тілесної оболонки «людини розумної» в абсолютно нову матеріальну форму існування інтелекту – у форму, яку автор назвав Нано Сапієнс.

Необхідно в даному контексті вказати на загрозу втрати людиною статусу господаря положення. Так, наприклад, нанороботи, впроваджені в організм людини, здатні стати не тільки машинами, необхідними для лікування захворювань або продовження життя, вони можуть дозволити здійснювати стимуляцію певних відділів мозку для отримання потрібних ефектів, тобто через цілеспрямовану дію за допомогою нанороботта на певні ділянки кори головного мозку можна примушувати людину до певної поведінки. Тож, за словами В. Лепського, найважливіша проблема, котра стоїть перед філософами і ширше – перед спеціалістами соціально-гуманітарного забезпечення інноваційного розвитку у сфері, яка розглядається, – пробудити рефлексію людства для усвідомлення суперглобальних негативних наслідків неконтрольованої розробки та впровадження нано-біомедичних технологій [10, 90]. Необхідним є становлення суб'єктності людства, здатності контролювати та коректувати процеси розвитку надтехнологій.

Разом з тим, учені вказують на поки що приховані негативні наслідки впровадження надтехнологій в сферу трансформації генома людини. Чи буде «постлюдина» людиною за своїми сутнісними характеристиками? Ю. Такер у зв'язку з цим відзначає, що більше немає ніякої межі між тілом і технологією в біотехнології, що вийшла на рівень наномасштабу. Дослідник називає технології, з появою яких почала розмиватися межа між людиною і машиною: а) біоінформатика (використання штучного інтелекту в дослідженнях білків і генів); б) мікропорядки (використання ДНК-чіпа або наборів гібридних маркерів ДНК, що використовуються для аналізу генних структур зразків ДНК); в) наномедицина (введення датчиків атомного масштабу в тіло); г) системна біологія (застосування теорії систем до розуміння взаємодій генів, білків і зв'язків між ними [11, 82].

Як бачимо, ці технології спираються на ідею, що процеси тіла можуть бути перепрограмовані для досягнення потрібних результатів [1, 15–22]. Найважливіша загроза – комерціалізація біомедицини, що створює ідентичність «ученого-бізнесмена». Об'єктами комерційних операцій можуть стати гени, клітини, окремі фрагменти людського тіла, геноми націй.

Отже, є всі підстави дійти висновку: модель прогресу сучасного соціуму є неоднозначною та сповненою протиріч. Універсальним критерієм суспільного прогресу, на нашу думку, є загальне становище людини в соціальній системі, діапазон її загальнокультурного розвитку, рівень матеріальної, соціально-політичної і духовної свободи. Тому прогресивнішою вважатиметься система, яка: створює більш сприятливі умови для самореалізації людини як особистості; відкриває ширші можливості для задоволення людських життєвих потреб; забезпечує такий рівень і структуру споживання загальнокультурних благ, що відповідають природі та призначенню людини; допомагає розкрити індивідуальні обдарування; забезпечує повну духовну свободу, психологічне задоволення людини своїм життєвим статусом і життєдіяльністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева И. Ю. «Технолюди» против «постлюдей»: НБИКС-революция и будущее человека / И. Ю. Алексеева, В. И. Аршинов, В. В. Чеклецов // Вопросы философии. – 2013. – № 3. – С. 12–22.

2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. Б. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

3. Грид [Електронний ресурс]. – Режим доступу (станом на 2013 р.) : http://ru.wikipedia.org/wiki/GRID.

4. Жукова Е. А. Проблема классификации высоких технологий / Е. А. Жукова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2008. – № 1. – С. 34–46.

5. Кишинец В. М. Нано Сапиенс [Електронний ресурс] / В. М. Кишинец. – Режим доступу (станом на 2013 р.) : http://zhurnal.lib.ru/k/kishinec_w_m/nanosapiens.shtml.

6. Ковальчук М. В. Конвергенция наук и технологий – новый этап научно-технического развития / М. В. Ковальчук, О. С. Нарайкин, Е. Б. Яцишина // Вопросы философии. – 2013. – № 3. – С. 3–12.

7. Кулиниченко В. Л. Современная медицина: трансформация парадигм теории и практики (Филос.-методолг. анализ) / В. Л. Кулиниченко. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 240 с.

8. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : «НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 672 с.

9. Свидиненко Ю. Медицинские нанороботы. Перспективы развития [Електронний ресурс] / Юрий Свидиненко. – Режим доступу (станом на 2013 р.):

http://www.microbot.ru/modules/Static_Docs/data/2_Nanotechnology/Biotech/030505_svidinenko_nanomedicine/index.htm.

10. Социально-философские аспекты наномедицины: перспективы, проблемы, риски // Философские науки. – 2010. – № 1. – С. 84–101.

11. Такер Ю. Комната ожидания Дарвина / Юджин Такер // Biomediale: Современное общество и геномная культура; сост. и общ. ред. Д. Булатова. – Калининград : КФГЦСИ, ФГУИПП «Янтарный сказ», 2004. – С. 74–85.

12. Тьюринг А. Могут ли машины мыслить? / Алан Тьюринг // Информационное общество : [Сб. ст.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 221–284.

13. Цикін В. О. Філософський дискурс феномену конвергенції супертехнологій в суспільстві ризику: Монографія / В.О. Цикін. – Суми: Видавництво «Мак Ден», 2012. – 264 с. (російською мовою).

РЕЗЮМЕ

С. В. Сумченко. Проблема философского осмысления технологического критерия общественного прогресса

В статье выяснена сущность технологического критерия общественного прогресса, согласно которому, прогрессивность современного социума определяется эффективностью высоких наукоемких технологий (Hi-Tech). Освещены содержание нано-, био-, информационно-коммуникационных технологий как системообразующих факторов экспансии Hi-Tech. Показана неоднозначность и противоречивость современной модели прогресса социума по технологическому критерию.

Ключевые слова: *общественный прогресс, высокие наукоемкие технологии (High Tech), нанотехнологии, биотехнологии, информационно-коммуникационные технологии, NBIC-конвергенция.*

SUMMARY

S. V. Sumchenko. The Problem of Philosophical Understanding of the Technological Criterion of Social Progress.

The essence of technological criterion of social progress, according to which the progress of modern society depends on the efficiency of high technologies (Hi-Tech) is clarified in the paper. The content of nano-, bio-, information and communication technology as the main factors the expansion of Hi-Tech is interpretationed. The ambiguity and contradictions of the modern model of the progress of society on technological criteria is shown.

Key words: *social progress, high technologies (High Tech), nanotechnology, biotechnology, information and communication technology, NBIC-convergence.*

УДК 14: 572 + 575

Т. М. Карпенко
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ЕТИЗАЦІЯ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ В УМОВАХ ТЕХНОГЕННИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті автор аналізує зміни в ролі, яку відіграє етика в науковому дискурсі, як результаті техногенних цивілізаційних трансфорацій. На основі взаємодії етики та техно-науки відбувається процес проліферації етичних теорій. Етичні цінності набувають першорядного значення серед цінностей науки. Це дозволяє стверджувати, що однією з головних тенденцій розвитку сучасного наукового дискурсу є його етизація, яка набуває справді всеохопного (тотального) характеру.

Ключові слова: *етика науки, техно-наука, науковий дискурс, техногенні цивілізаційні трансфорації.*

Наука, технологія і техніка – важливі фактори, що змінюють соціально-економічні умови існування суспільства та окремої людини, за їх допомогою людина з вражаючою швидкістю перетворює навколишнє середовище і саму себе [1, 12]. Актуалізація етичної проблематики в контексті науки викликана певними закономірностями. В постнекласичний період розвитку науки не враховувати людський і соціокультурний (у тому числі аксіологічний) аспекти її функціонування і подальшого розвитку стає неможливим. Прогрес науки постійно породжує нові та незнайомі ситуації [напр.: 5, 74], коли традиційні концепції піддаються сумніву. Звичні, стійкі стереотипи чи життєві навички опиняються під загрозою. Швидкий розвиток науки і технології, здається, випереджає людську чуттєвість до моралі і здатність до суджень. Часто виникає драматична напруга між «гарними» і «поганими» застосуваннями нових наукових концепцій, теорій і методів; знову і знову постає проблема – хто повинен визначати, що добре, що погане? І хто має нести відповідальність за наслідки? «Коли ми потрапляємо у пастку віри – або, точніше, надії, – що техніка вирішить усі наші проблеми, ми фактично відрікаємося від дуже людського фактору – особистої відповідальності» [15, 82].

Завдяки вражаючим досягненням науки й техніки людство отримало у своє розпорядження небачені раніше потужні засоби [7, 89–90]. Розвиток технонауки, NBICS-конвергенція (за першими літерами галузей: N-нано, B-біо, I-інфо, C-когно, S-соціо, революція соціогуманітарних технологій), що відзначається новим способом мислення, дозволяє людині в процесі творчої перетворювальної діяльності створювати нові об’єкти, що не мають відповідників у природі. «У цьому полягає одночасно і сила сучасної техно-науки, і приховані багаточисельні небезпеки, як бажані, так і непередбачувані наслідки. Тому її розвиток стає органічно пов’язаним з підвищеною соціальною відповідальністю і з включенням у саме «тіло» науки етичної проблематики, яка раніше приписувалася лише використанню наукових

результатів» [3, 40]. Тому саме зараз особливого значення і ваги набуває філософська та внутрішньонаукова рефлексія моральних аспектів як власне наукової діяльності, включаючи взаємини всередині наукового співтовариства, так і взаємовідносин науки та наукового співтовариства з суспільством у цілому. Тобто йдеться про виникнення такого розділу філософії як етика науки, що було зумовлено логікою науково-технічного поступу. Саме змінам у ролі, яку відіграє етика в науковому дискурсі, як результаті техногенних цивілізаційних трансформацій автор і присвячує цю статтю.

Наука як система знання сама по собі не є етичною чи не етичною. Вона тільки може вказати, як досягти певної мети, а якої мети досягти сьогодні неможливо. Однак сам науковець має визначати доцільність і корисність своєї праці. І тут слід керуватися не тільки науковими аргументами й роздумами, а насамперед моральними засадами, пам'ятати, що не будь-яка мета виправдовує засоби її досягнення. На думку С. Б. Кримського, «набуття сучасною наукою людиновимірних параметрів характеризує не її антропологізацію, чи навіть, суб'єктивізацію, а виступає парадигмацією людської діяльності» [12, 174].

У сучасному суспільстві, як ніколи раніше, гостро постало питання етизації науки. А вчений, який має сьогодні доступ до знань, повинен бути людиною з чіткими етичними критеріями і моральними принципами. Світова спільнота відповідає на поставлені виклики низкою заходів: створенням відповідних організацій, прийняттям декларацій, постанов, кодексів, проведенням асамблей тощо.

Українське суспільство також не є байдужим до проблем етики і моралі. Вимоги до моральних обов'язків вчених сформульовані у статті 5 чинного закону України «Про науку й науково-технічну діяльність». Велику увагу проблемам етики приділяє спільнота медиків і біологів України. Крім того, Центр Досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України і громадська організація «Українська федерація вчених» винесли на обговорення проект кодексу наукової етики [9, 31–38], в якому зроблено спробу узагальнити світовий досвід та практику розв'язання етичних проблем у науці. У наукових колах циркулюють й інші проекти. У Львові, наприклад, видано переклад «Кодексу честі науковця», розробленого Етичним комітетом Польської академії наук. Значний внесок у дослідження сучасного етапу розвитку науки, перспектив та можливих наслідків науково-технологічного поступу для соціуму та людини зробили В. А. Кордюм, В. С. Лук'янець та інші. Особлива увага приділяється дослідниками проблемі етики науки, а також появі новітніх галузей етичного знання: екологічної етики, біоетики, нооетики тощо (С. В. Вєковшиніна, В. М. Запорожан, В. Ф. Чешко та інші).

Мораль і наука є різними формами суспільної свідомості. Мораль спрямована на формування цілей, прагнень і правил поведінки в житті, передбачає особистісний вибір вчинків між полюсами добра і зла. В той же

час, мораль має універсальний характер. Звичайно, мораль перебуває у багатосторонніх зв'язках з іншими формами суспільної свідомості – філософією, релігією, естетикою, правом, політикою. Однак це не применшує визначної ролі індивідуальної свідомості і відповідальності самої людини. Вищим законом, або так званим «золотим правилом» моралі є постулат, що з невеликими варіаціями входить до моральних заповідей багатьох народів і релігій: «Чини з іншими людьми так, як ти бажав би, щоб чинили з тобою».

Моральні засади дають можливість людині контролювати і внутрішньо мотивувати свої дії, самостійно обґрунтовувати і визначати лінію поведінки в різних суспільних і життєвих ситуаціях. З погляду моралі оцінюються не лише практичні дії людини, її вчинки, але й її мотиви та наміри.

Наука – це постійний діалог людини з природою, метою якого є пошук істини і здобуття нових знань (а з формуванням технонауки сюди ще додається практичне творче перетворення дійсності). Влада над природою може стати руйнівною і для природи, і для людини, що є особливо наочним на прикладі застосування сучасних високих технологій. Виникає реальна небезпека незворотних змін, що можуть поставити під загрозу саме існування планети Земля. За словами М. Ю. Савєльєва, «...сфера моралі, що традиційно обмежувалася міжособистісними стосунками, нині включає в себе не лише діяльність соціуму, але й технологічний і виробничий простір, що створюються в процесі цієї діяльності» [18, 92].

Людство давно звернуло увагу на певні діалектичні суперечності між наукою і мораллю, наукою й етикою. Зокрема, ще Арістотель застерігав: «Хто рухається вперед у науках, але відстає в моралі, той більше йде назад, ніж уперед». Отже, наука й етика повинні розвиватися узгоджено, причому етика має стати контрольним механізмом для наукової діяльності. Світ є носієм спільної еволюції людини та навколишнього природного середовища. Приймаючи ті або інші рішення, ми маємо пам'ятати, що у майбутньому вони можуть вплинути на життєдіяльність людства. Це накладає велику відповідальність на вчених як на найбільш освічених членів суспільства за наслідки, зумовлені їхніми науковими здобутками, висновками та вчинками.

В цих умовах актуальною відповіддю на ситуацію, що склалася, є зросатння в межах філософії значення такої галузі внутріншньонаукової та філосфської рефлексії як етика науки. Вона формулює свої вимоги, виходячи з високої оцінки ролі науки в житті суспільства, у збереженні та розвитку культури, обстоюванні істини і постає системою моральних норм і правил, які регулюють дії та взаємовідносини науковців, їхню моральну відповідальність перед суспільством за нехтування можливими негативними наслідками нерозумного використання результатів певних досліджень. Етика науки охоплює правила та норми професійної етики. Це не лише загальні моральні засади, а й норми, що випливають з великої соціальної ролі. В межах цієї філософської дисципліни розроблено наступні вимоги щодо професійної діяльності науковців: бездоганне виконання своїх фахових обов'язків; діяльне ставлення до світу, скероване на досягнення певних

цінностей, засад та ідеалів; повага до людини незалежно від її становища в суспільстві; обстоювання істини; побудова висновків на основі ретельно перевірених фактів, надійно встановлених законів природи; дотримання принципу «не зашкодь природі», адже не кожна мета виправдовує засоби її досягнення; використання науки на благо суспільства; відмова від ризикованих експериментів, особливо великомасштабних; уважне ставлення до конструктивної критики, тверезе сприйняття порад; проведення дискусій у такій формі, щоб вони не переростали в неприязнь або ворожість; особиста і професійна чесність; поширення знань та застережень від нерозумного використання досягнень науки й техніки; поєднання наукової сумлінності з особистою чесністю, засудження кон'юнктурщини, кар'єризму, монополії наукових шкіл; активна боротьба з псевдонаукою, особливо в часи соціального бродіння в суспільстві, коли з'являється безліч «пророків», «ясновидців», «екстрасенсів» [14, 3–9].

Кожен учений як член суспільства має виконувати не тільки вимоги професійної етики, а й дотримуватися загальних моральних норм. Особливості моралі вченого полягають у тому, що його знання, професіоналізм та вміння повинні зростати разом зі свободою його волі. А свобода волі потребує культури, гуманності, самодисципліни, скромності тощо. Свобода вченого має виявлятися в стійкості проти згубних впливів споживацької моралі, розпусти, агресивності, егоїзму тощо. Загальнолюдські гуманістичні цінності мають стояти на більш високу шабелі ніж дослідницькі, а професіоналізм вченого понинен включати високий моральний рівень як невідємну рису.

Для чіткого визначення моральної відповідальності науковців було запропоновано проект Кодексу честі вченого. Він містив такі моральні імперативи: використовувати наукові дослідження на благо людства; підтримувати міжнародний характер і деідеологізацію науки, тобто ненав'язування їй будь-якого світогляду; максимально прагнути до об'єктивності в наукових дослідженнях і розробках, протидіяти спробам спотворення наукових знань; сприяти підвищенню культури наукових дискусій, спираючись на основні засади: прагнення до об'єктивної істини як єдиної мети та повага до опонента попри його вчений ступінь, звання, соціальний статус; у разі аварій і надзвичайних ситуацій надавати допомогу державі, суспільству і потерпілим у межах своїх можливостей як ученого і громадянина; боротися проти наукової нечесності, плагіату й антинаукових поглядів, спроб обмежити свободу наукових досліджень, можливість використати їх результати для підготовки до війни та реалізації злочинних намірів [16, 22].

Звичайно, є досить позитивним той момент, що робляться спроби закріпити моральні норми в низці документів. Але кодекс етики науковця – не як декларативний документ, а як утвердження моральних засад дослідницької діяльності вирішальною мірою залежить від рівня загальної культури, духовності і моралі громадянського суспільства, такого суспільства, яке

здатне контролювати владу і застерігати її від спокус використовувати наукові дослідження на шкоду людській спільноті чи навколишньому природному середовищу.

При вивченні ціннісного і морального аспектів науки як системи діяльності увага дослідників спрямовується на науковий етос. Етос науки складається з двох кіл – внутрішнього та зовнішнього. Внутрішнє коло – це норми, цінності і правила, які регулюють поведінку вчених у межах їх власного співтовариства. До них відносяться: методологічні норми та процедури наукового пошуку; методика проведення експериментів; оцінка результатів наукової діяльності та ідеали наукового дослідження; етичні імперативи наукового співтовариства. Зовнішнє коло – співвідношення науки і вчених із застосуванням їх відкриттів у практичному повсякденному житті.

Внутрішній етос науки, сформований на основі застосування до наукової діяльності етичного оцінного поділу явищ на «добро» і «зло», включає наступні принципи: а) самоцінності істини; б) новизни наукового знання як мети і вирішальної умови успіху вченого; в) повної свободи наукової творчості; г) абсолютної рівності усіх дослідників «перед особою істини»; д) наукові істини – загальне надбання; е) вихідного критицизму і т. ін.

Зазначені вище основні принципи внутрішнього етосу науки породжують безліч менш об'ємних, але більш «технічних» вимог до діяльності вченого. Серед останніх: обов'язковість для наукових праць посилань на авторство тих або інших ідей, прозорість методів отримання кінцевих результатів, відповідальність за вірогідність наданих даних тощо. Призначення всіх цих принципів і норм – самозбереження науки і її можливостей у пошуках істини.

Друге коло наукового етосу, як ми вже зазначали, це зовнішні моральні настанови. «Науковий етос постнекласичної науки включає не тільки внутрішньонаукові цінності (такі як наприклад, націленість на пізнання істини та приріст знання), але й загальнолюдські цінності» [11, 54].

На нашу думку, найважливіше коло проблем, пов'язаних з моральною регуляцією наукової творчості, виникає в XX столітті у зв'язку з перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу і набуттям нею впливу планетарного масштабу. Особливе значення, якого набуває моральний бік науково-дослідної діяльності випливає з того несуперечливого факту, що остання позначається на інтересах людства в цілому не завжди позитивно. Тому внутрішньонаукові цінності обов'язково мають доповнюватисяі цінностями «зовнішніми», загальнолюдськими. Свобода наукової творчості також має бути зсередини детермінована необхідністю прийняття обмежень, пов'язаних з можливими негативними наслідками наукових досліджень. Якщо необхідність цих обмежень зрозуміла і прийнята добровільно, свобода наукового пошуку зберігається.

Звичайно, суспільство не може чекати, поки весь учений світ усвідомить необхідність самообмежень. Тому суспільство вводить правові обмеження на потенційно соціально небезпечні дослідження й експерименти.

Однак юридичні заборони не вирішують проблеми повністю, оскільки навряд чи вони зможуть зупинити наукових або політичних авантюристів. У якомусь сенсі етичні обмеження більш надійні, оскільки вбудовані у внутрішні психологічні механізми поведінки людей. Тому правова регуляція науково-дослідної діяльності не скасовує і навіть не зменшує необхідності регуляції моральної. Тільки особиста моральна відповідальність ученого за можливі несприятливі наслідки його експериментів, розвинене почуття морального обов'язку можуть послужити надійним гарантом запобігання трагічним соціонауковим колізіям.

Отже, об'єктом дослідження етики науки стали моральні проблеми, що стосуються не лише проведення досліджень, але й інших аспектів діяльності вченого. Сила знання, як з'ясувалось, може виявити себе і як добро, і як зло. А відрізнити одне від іншого і допомагає етика науки, яка нині прагне до *тотального* охоплення своїм впливом наукового дискурсу.

Водночас прогрес науки та технології уже створив і створюватиме в майбутньому нові ситуації, для орієнтації в яких нинішні норми не завжди придатні. Науково-технічний прогрес відкриває також нові можливості для людської діяльності, і тому індивід іноді повинен робити вибір у таких ситуаціях, які в минулому взагалі знаходилися поза людськими можливостями [10, 187]. У зв'язку з виникненням новітніх галузей науки та технологій, предмет яких вимагає нового осмислення онтологічних засад, виникли нові галузі етики – біоетика, екологічна етика, техноетика, комп'ютерна етика та інші, тобто відбувається процес *проліферації (помноження)* етичних теорій в етиці науки. Предметом їх уваги стає низка моральних проблем біомедичних, екологічних і генетичних досліджень тощо.

Біоетика є галуззю міждисциплінарних досліджень, спрямованих на осмислення, обговорення та розв'язання моральних проблем, породжених новітніми досягненнями біомедичної науки і практикою охорони здоров'я. Як відзначає С. В. Пустовіт, біоетика є особливим видом постраціонального кентаврового знання. У філософії науки це поняття означає єдність якісно різнорідних елементів наукового знання, які частіше за все протистоять одне одному. Вона поєднує не тільки різнорідні за походженням і складністю елементи, теоретичні і праксеологічні складові однієї чи то споріднених галузей, але й фрагменти, теорії, концепти, запозичені в різноманітних сферах природничого і гуманітарного знання. «Структурована своїми принципами: повага до автономії та гідності особистості, справедливості, цілісності, відповідальності тощо, вона формує новий тип постраціонального знання, яке знаходиться «ніби» в проміжку між теорією і практикою, науковим експериментом і рефлексією, інтуїцією і нормативними принципами» [17, 158].

В цілому біоетика в даний час існує і функціонує скоріше як поле проблем, що невпинно розширяється і ускладнюється, а тому, як правило, не мають простих і однозначних рішень і мають як когнітивний і технічний, так і етичний і ціннісний зміст, ніж як наукова дисципліна із строгим і

загальноприйнятим концептуальним апаратом. Існує декілька напрямів біоетики, однак найбільш розробленими є медична та екологічна біоетика. Це обумовлено тим, що саме ці два напрями безпосередньо торкаються здоров'я та життя людини й середовища її існування.

З кожним роком стає дедалі очевиднішим, що проблеми біоетики набувають вираженого міждисциплінарного характеру і тому мають охопити всі основні напрями діяльності людства. Таким чином, біоетику можна розглядати як вищий ступінь інтеграції природничих і гуманітарних наук, спрямованих на збереження довкілля для майбутніх поколінь.

Вчені також обговорюють питання про існування особливої екологічної етики. Перші ознаки майбутньої тотальної кризи у відносинах соціум – природа з'явилися на межі XIX – XX століть [2, 5]. Екологічна етика, що виникла як відповідь на виклик глобальних загроз сучасності, перш за все екологічної кризи, пропонує ціннісну переорієнтацію свідомості в дусі поваги і любові до природи, відмови від переважаючих зараз консюмеристських настанов суспільства.

Творча діяльність людини в природі є цілком виправданою. Проте етична «оглядка» на навколишнє середовище важлива для того, щоб сприймати світ як благо і піклуватися про природу як про порядкування «будинку». Екологічне мислення допомагає ставитися до природи з любов'ю та повагою, тим самим тісно стикаючись з морально-етичною сферою людини.

Оскільки останнім часом наука та техніка тісно пов'язані одна з одною у суспільній свідомості, то закономірним є виникнення ще однієї галузі етики – техноетики, яка «спрямована на вироблення критеріїв оцінки відповідального використання і розповсюдження технічних пристроїв (і технологій) ... Техноетика спирається на традиційні релігійні та культурні засади для створення норм, що регулюють відношення людини до нових технічних пристроїв, а також до наукових досліджень» [13, 37].

Окремо відстоїть комп'ютерна етика, яка, по суті, пов'язана з вирішенням прикладних проблем переважно в тих галузях, відносини в яких не регулюються законодавчо. Її ціль полягає в тому, щоб досягти практично застосовного рішення на основі деяких етичних принципів і правил узагальненого характеру, але важливе місце посідає й аналіз конкретних випадків. Найбільш яскраве своє втілення комп'ютерна етика одержала в галузі розробки моральних кодексів.Зміст окремих кодексів відрізняється один від одного, але в їхній основі лежить деякий інваріантний набір моральних установок, які умовно можуть бути зведені до наступних: не використовувати комп'ютер з метою зашкодити іншим людям; не створювати перешкод і не втручатися в роботу інших користувачів комп'ютерних мереж; не користуватися файлами, не призначеними для вільного використання; не використовувати комп'ютер для злодійства; не використовувати комп'ютер для поширення хибної інформації; не використовувати крадене програмне забезпечення; не привласнювати чужу інтелектуальну власність; не

використовувати комп'ютерне устаткування або мережні ресурси без дозволу або відповідної компенсації; думати про можливі суспільні наслідки програм, що Ви пишите або систем, що Ви розробляєте; використовувати комп'ютер із самообмеженнями, що показують Вашу ввічливість і повагу до інших людей [4, 91–94].

Спираючись на ноосферні ідеї (ноосферу можна визначити як інтегровану сферу відповідальності людини за коеволюцію соціуму і середовища його існування [8, 34]), деякі науковці наголошують на появі нової етики – нооетики. Головна вимога нооетики полягає в тому, щоб гуманістичні цілі завжди переважали над науково-дослідницькими, комерційними, споживацькими [6]. Становлення і розвиток нооетики модифікуватиме діяльність людини з урахуванням пріоритетів ноосфери, біосфери, а зрештою, і конкретної людини. Тому нооетика, як вищий щабель біоетики, органічно входить до цінностей загальнолюдської етики, стає її невід'ємною частиною.

Наука містить у собі потенціал для розробки засобів, достатніх для подолання сучасної кризи [8, 40]. Мегапроблема людства полягає в тому, щоб розробити стратегію застосування потенціалу науки в розв'язанні глобальних проблем. Це є одним із завдань сучасної філософії. При цьому різко зростає роль ціннісного фактору в розв'язанні глобальних проблем.

Ми повинні усвідомлювати обмеженість сучасної науки в порівнянні зі складною, багатовекторною взаємозалежною структурою оточуючого нас світу. У цьому зв'язку актуальним залишається обмеження масштабного застосування всіх тих технологічних і біотехнологічних проектів, віддалені наслідки яких сучасна наука ще не в змозі спрогнозувати. Наука усвідомлює необхідність комплексного підходу до проблем збереження навколишнього середовища, здійснення нових природоперетворювальних проектів з урахуванням наукового знання, накопиченого людством у всіх його галузях.

Феномен утвердження етичної духовності, моральної політики і морального світу є характерною рисою соціально-історичного прогресу у XXI столітті. Більше того, на порядок денний нашого часу знову ставиться ідея мудрості у її етичному витлумаченні. Особливістю такої мудрості є радикальна перевага людських цінностей перед будь-якими інтелектуальними спокусами і вигодами. Вона тяжіє не до логічного успіху, як такого, але до ситуацій, виграшних з погляду утвердження етично і гуманістично значущого. «З двох проблем, одна з яких передбачає швидкий успіх, але ціною відхилення від моральних критеріїв, а інша вимагає важких і більш затратних зусиль, але збільшує шанси утвердження добра і справедливості, остання завжди повинна бути найкращою» [12, 187–188].

Отже, науково-технічний прогрес, увійшовши в нову еру свого розвитку, вступив у кореляцію із загальнолюдськими та суспільними цінностями. Це породило нові види філософської рефлексії наукового знання. Виникають принципово нові галузі етичного знання. Тобто на основі взаємодії етики та техно-науки відбувається процес проліферації етичних теорій. Етичні цінності набувають першорядного значення серед цінностей

науки. Це дозволяє стверджувати, що однією з головних тенденцій розвитку сучасного наукового дискурсу є його етизація, яка набуває справді всеохопного (тотального) характеру.

Отже, етика відіграє роль чинника міждисциплінарного синтезу в науковому дискурсі в умовах техногенних цивілізаційних трансформацій. Основною особливістю цієї ролі є наскрізна етизація відповідного дискурсу та процес проліферації етичних теорій. Науково-технічний прогрес постає детермінуючим чинником досліджуваних процесів. Зміст і методологічна роль множини нових етичних теорій, що проліферується, має стати предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева И. Ю. «Технолюди» против «постлюдей»: НБИКС-революция и будущее человека / И. Ю. Алексеева, В. И. Аршинов, В. В. Чеклецов // Вопросы философии. – 2013. – № 3. – С. 12-21.

2. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму / Тетяна Василівна Гардашук. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 200 с.

3. Горохов В. Г. Наноэтика: значение научной, технической и хозяйственной этики в современном обществе / В. Г. Горохов // Вопросы философии. – 2008. – № 10. – С. 33–49.

4. Дедюлина М. А. Прикладная этика / Марина Анатольевна Дедюлина, Елена Викторовна Папченко. – Таганрог: Технологический институт ЮФУ, 2007. – 112 с.

5. Емелин В. А. Вавилонская сеть: эрозия истинности и диффузия идентичности в пространстве интернета / В. А. Емелин, А. Ш. Тхостов / Вопросы философии. – 2013. – № 1. – С. 74–84.

6. Запорожан В.Н. Путь к нооэтике / Валерий Николаевич Запорожан. – О.: Одесский гос. мед. ун-т, 2008. – 284 с.

7. Казютинский В. В. Близок ли "Век Науки" к завершению? / Вадим Васильевич Казютинский // Вопросы философии. – 2013. – № 3. – С. 80–90.

8. Карпенко В. Є. Методологічна роль гуманістично-ноосферної концепції у розв’язанні глобальних проблем сучасності: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Карпенко Віталій Євгенович. – Чернівці, 2008. – 172 с.

9. Кодекс наукової етики // Наука та наукознавство. – 2005. – № 3. – С. 31–38.

10. Кохан В. Наука як цінність та морально-етичні проблеми її сучасних досліджень / В. Кохан, А. Маковецький // Філософія та методологія гуманітарних наук: історія, концепції, можливості. Матеріали наукової конференції. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 183–188.

11. Кочубей Н. В. Становление этоса постнеклассической науки / Наталия Васильевна Кочубей // Філософські науки. – Суми, 2009. – С. 50–56.

12. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Сергій Борисович Кримський. – К. : Парапан, 2003. – 240 с.

13. Миронов А.В. Наука, техника и технологии: техноэтический аспект / Андрей Витальевич Миронов // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2006. – № 1. – С. 26–41.

14. Наумовець А. Проблеми сучасності і мораль науковця / А. Наумовець, М. Находкін. // Вісник НАН України. – 2006. – №5. – С. 3–10.

15. Нейсбит Д. Мегатренды / Джон Нейсбит; пер. с англ. М.Б. Левина – М. : АСТ: Ермак. – 2003. – 380, [4] с. – (Philosophy).

16. Ольховський В. С. Про академічну свободу і моральний вибір / Владислав Сергійович Ольховський // Вісник НАН України. – 2007. – № 5. – С. 19-23.

17. Пустовит С.В. Биоэтика как особый тип пострационального кентаврового знания / Светлана Витальевна Пустовит // Філософські науки. – Суми, 2009. – С. 157–164.

18. Савельев М. Ю. К вопросу об определении глобальной этики / М.Ю. Савельев // Практична філософія. – 2006. – № 2 (20). – С. 92–98.

РЕЗЮМЕ

Т. М. Карпенко. Этизация научного дискурса в условиях техногенных цивилизационных трансформаций.

В статье автор анализирует изменения в роли, которую играет этика в научном дискурсе, как результате техногенных цивилизационных трансформаций. На основе взаимодействия этики и техно-науки происходит процесс пролиферации этических теорий. Этические ценности приобретают первоочередное значение среди ценностей науки. Это позволяет утверждать, что одной из главных тенденций развития современного научного дискурса является его этизация, которая приобретает действительно всеохватывающий (тотальный) характер.

Ключевые слова: *этика науки, техно-наука, научный дискурс, техногенные цивилизационные трансформации.*

SUMMARY

T. M. Karpenko. Ethization of Scientific Discourse in Conditions of Techno-generated Civilizational Transformations.

In the article the author analyzes the change of role of ethics in scientific discourse caused by techno-generated civilizational transformations. On the basis of ethics and techno-science interaction there happens the process of ethic theories proliferation. Ethic values acquire prior meaning among science values. This allows to state that one of the main tendencies of modern scientific discourse development is its ethization which acquires really total character.

Key words: *ethics of science, techno-science, scientific discourse, techno-generated civilizational transformations.*

УДК 165

В. Е. Карпенко
Сумской государственный педагогический
университет имени А. С. Макаренко

ФИЛОСОФИЯ ТЕХНОИНТЕЛЛЕКТА: ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье эксплицируется потенциал терминологического анализа философии техноинтеллекта для разрешения проблемы концептуализации последнего. Как инструмент дальнейшего аналитического деления (которое может стать предметом отдельного исследования) обосновывается дихотомия «специализированный техноинтеллект» – «универсальный техноинтеллект», для которых «техноинтеллект» играет роль родового понятия.

Ключевые слова: *техноинтеллект, искусственный интеллект, специализированный техноинтеллект, универсальный техноинтеллект, философия техноинтеллекта.*

Как отмечает В. П. Капитон, иногда в философии приходится вести долгие скучные и бесплодные споры только потому, что понятия употребляются в разных смыслах. «Но еще несравненно скучнее и еще удивительно бесплоднее такие споры, в которых один автор употребляет понятие в одном контексте, а другой это же понятие «не привязывает» ни к каким традициям, никаким определенным понятиям, получая в результате возможность играть понятиями, как ему вздумается» [5, 188]. Современная философия техноинтеллекта как отдельное проблемное направление еще только находится на этапе становления, но уже (или же поэтому) характеризуется терминологической, понятийной путаницей.

Тем не менее, важность точного, полного, понятного раскрытия содержания понятий, правильного уточнения их объема, деления, адекватного приписывания им терминов здесь как никогда велика. Ведь проблема техноинтеллекта в науке XXI века охватила широкий круг исследований, в которых акцентируются прежде всего такие задачи: создание технического аналога интеллекта человека; моделирования отдельных функций и структур психики, сознания, интеллекта; разработка и эксплуатация робототехники; разработка т.н. «суперинтеллекта» (между прочим на базе Интернет); экспликация и прогнозирование влияния существующих и потенциально возможных систем техноинтеллекта на человека и общество. Сейчас философские рефлексии феномена техноинтеллекта представляют собой широкое проблемное поле, которое постоянно меняется и уточняется.

В рамках философии в контексте техноинтеллекта исследуются не только такие проблемы как перспективы самоорганизующихся компьютерных систем, этические аспекты применения технологий техноинтеллекта, человек в условиях формирующейся «электронной среды

обитания» и подобные, но и классические философские вопросы о сознании, разуме, интеллекте [10, 169]. Совокупность исследований «техноинтеллект» (как в философском, так и в научно-технологическом аспектах) актуализировала ряд обратных связей, таких как, например, обратное влияние достижений в области техноинтеллекта на, с одной стороны, развитие философского учения о сознании, или, с другой стороны, развитие психологии и неврологии.

Компьютерные социальные сети изменяют менталитет, «фактически появился новый тип социальных отношений» [15, 138]. В результате симбиоза с Интернетом возникает диффузия человеческой идентичности [4, 83]. Прогнозируют, что со временем «умная» электроника обновит не только общий способ репродуцирования человеческого бытия в мире, но и телесность Человека, его психосоматику, иммунную систему, интеллект, биосоциальную природу [9]. «Мир виртуальной реальности соединится наконец с реальным, окружающим нас миром» [3].

Все новые результаты исследований в области вычислительной техники, кибернетики, синергетики, неврологии, психологии, лингвистики, биотехнологий, нанотехнологий, в целом НБИКС-комплекса и внедрения этих результатов в общественную практику требуют дальнейших рефлексий состояния указанного проблемного направления, трансформируют прогнозы на будущее. Целостное философское осмысление техноинтеллекта возможно лишь на пересечении эпистемологии и методологии, логики, онтологии, философской антропологии, этики и эстетики, социальной философии и т.д., в их тесном переплетении.

С учетом всего вышесказанного, **целью** данной работы является экспликация потенциала терминологического анализа философии техноинтеллекта для разрешения проблемы концептуализации последнего.

Исходный пункт идеи техноинтеллекта и одновременно теоретико-методологическая база соответствующих исследований – философское учение о сознании и интеллекте человека. Вместе с тем понятие сознания является одним из самых противоречивых в философии. Существует целый ряд методологических подходов, концепций сознания, которые традиционно противопоставляются. В частности, с позиций отождествления сознания со знанием постулируется: все, что мы знаем, – это сознание. Или сознание могут отождествлять с вниманием и рассматривать как некий фильтр на пути информации, которую обрабатывает нервная система. Сознание может также толковаться как самосознание и т.д. [7, 589–591].

С. Рассел и П. Норвиг отмечают, что «проблема сознания продолжает оставаться нерешенной загадкой» [13, 1272]. Например, рядом с одним из современных приближений к консенсусу в определении сознания (речь идет об экспликации сознания как отличительной черты человека), обосновывается точка зрения о наличии сознания и у гораздо более примитивных существ. Так, доктор биологических и одновременно доктор филологических (взаимосвязь языка и сознания – это отдельная сложнейшая

проблема, что мы немного далее отчасти проиллюстрируем) наук Т. В. Черниговская считает, что «мы никогда не сможем отбиться от того, что можно сказать: это просто сложный рефлекс, так просто действует память или внимание и т.д.» [18].

Мозг потребляет 20 % всей энергии человеческого организма (у младенца так даже 50 %). Эта энергия обеспечивает функционирование около 140 млрд нейронов, у каждого из которых более 10.000 связей с другими. Даже если мы опишем, что каждая из упомянутых связей делает, мы все равно оказываемся в ситуации, когда есть масса фактов и минимум объяснений. Следует констатировать наличие в науке параллельного описания нейрофизиологических процессов и ментальных состояний, которые то ли ими вызываются, то ли сопутствуют им. Это описание никак не помогает нам ответить на вопрос, как именно поведение нейронной сети порождает субъективные состояния. Это можно проиллюстрировать на примере наличия в мозге человека т.н. «речевых зон». Если повредить речевые зоны мозга, речь исчезает. Нейрофизиологи разработали теоретическое обоснование для этого феномена. С другой стороны, наукой зафиксированы исключения, когда часть мозга вместе со всеми речевыми зонами была удалена, а речь не исчезла. Почему так произошло - неизвестно. Этот провал в объяснении не будет преодолен без серьезной смены парадигмы.

Показательно, что теоретический кризис углубился настолько, что обзор наиболее дискуссионных работ позволяет даже вспомнить разрабатываемый К. Г. Юнгом концепт синхронистичности и перетолковать его в нашем контексте: допустить гипотезу существования третьего компонента (кроме нейронной сети и сознания в современном понимании), который делает отношения между упомянутыми двумя опосредованными, а также в части случаев не причинными, но синхронными. Однако вернемся непосредственно к теме этой научной работы, поскольку здесь упомянутая гипотеза была лишь призвана проиллюстрировать проблемность сферы исследований сознания.

Выделение элементов структуры сознания, вследствие их тесной взаимосвязи, является во многом условным. Однако название «техноинтеллект» подталкивает нас к выводу, что творцы термина именно в интеллекте видели ту составляющую сознания, метафорическое (учитывая дискуссионность даже основных положений философского учения о сознании) переосмысление представлений о которой и служит основой для создания нового артефакта.

Интеллект в таком широком смысле обозначает способность мыслить [16, 127]. Мышление здесь понимается как процесс решения проблем, выражающийся в переходе от условий, задающих проблему, к получению результата. Мышление (интеллект) является незаменимым в «осуществлении» каждой из функций сознания. Понятно, что свести феномен сознания к интеллекту (хоть метафорически – техноинтеллекту,

хоть буквально – человеческому интеллекту) невозможно. С другой стороны, моделирование интеллекта логически приводит исследователей к воспроизведению (по мере возможного на определенном этапе научно-технического развития) других структурных составляющих сознания, таких как память и знания, для обеспечения функционирования интеллекта. Более того, «полноценный» интеллект - это интеллект, который служит основой актуально действующего сознания, а отсюда суператтрактором моделирования интеллекта является моделирование сознания в его целостности (суператтрактором является аттрактор, недостижимый за конечный период времени; таким образом, этот термин используем с целью подчеркнуть гипотетичность даже теоретической возможности моделирования сознания в его целостности).

Согласно А. Я. Морозу, в основе сопоставления систем компьютера и головного мозга лежат две метатеоретические метафоры (компьютерная и интеллекта). Их появлением мы обязаны установлению существенных аналогий между этими системами. Согласно первой из них, естественный интеллект уподобляется искусственному интеллекту «...(головной мозг по структурной организации и деятельности считается аналогичным компьютеру); согласно второй - функционирование компьютера осуществляется по установленным принципам деятельности мозга (компьютер будто бы наделен мозгоподобными структурами и функциями)» [8, 727].

Наряду с интеллектом, сознанием вообще в структуру психики человека входит бессознательное. Насколько возможно системное моделирование интеллекта и сознания человека без одновременного моделирования структур бессознательного остается открытым вопросом. В психологии, в частности, изучается «бессознательное мышление». Одним из возможных ответов является возложение функций бессознательного на «сознание» «умной» вещи.

Таким образом, скорее всего консенсус в определении сознания невозможен на современном этапе развития науки и философии. В этом контексте вспомним антрополого-рефлексивную «ориентацию», предложенную В. Г. Табачковским, на принципиальную взаимодополнительность всех возможных сущностных определений человека [17, 358]. По аналогии ввиду невозможности предоставить безусловное преимущество какой-либо одной концепции сознания используем эту установку в контексте нашей работы. Акцентуации мыслителями различных аспектов сознания являются взаимодополнительными относительными истинами на пути к истине абсолютной.

Учитывая такое разнообразие проблем приведенный обзор закономерно переходит в вопрос, что же именно исследователи сейчас понимают под термином «техноинтеллект». Ответим на него, рассмотрев далее терминологические проблемы соответствующей области исследований.

Исследователь, который приобщается к проблемному полю техноинтеллекта, а в составе этой проблематики к техноинтеллекту как феномену, - сталкивается, с одной стороны, с рядом противоречивых трактовок соответствующей терминологии, и, с другой стороны, с обозначением одних и тех же реалий различными терминами (техноинтеллект и искусственный интеллект; искусственный интеллект, истинный искусственный интеллект, суперинтеллект т.д.). Кроме осложнения взаимопонимания между учеными, такое терминологическое разнообразие ставит вопрос адекватности имеющихся дефиниций. Итак, достижение терминологического, а значит и понятийного, классификационного консенсуса является имманентной составляющей осмысления указанной проблематики.

Для изучаемого нами предмета первым в научном дискурсе широко распространился термин «искусственный интеллект». Как итог многолетних исследований предшественников Ю. Ю. Петрунин в четырехтомной Новой философской энциклопедии [12, 159] приводит следующую базовую классификацию аспектов термина «искусственный интеллект»: во-первых – это «научное направление, ставящее целью моделирование процессов познания и мышления, использование применяемых человеком методов решения задач для повышения производительности вычислительной техники»; во-вторых – это «различные устройства, механизмы, программы, которые по тем или иным критериям могут быть названы «интеллектуальными»; и, последнее – это «совокупность представлений о познании, разуме и человеке, делающих возможной саму постановку вопроса о моделировании интеллекта».

Но в контексте общей цели этого исследования нас сейчас интересует такое логическое противоречие: если интеллект, как отмечалось выше, это «способность мыслить», то где же она в классификации? Эта «способность» присутствует лишь как свойство «различных приборов, механизмов, программ». Проведем аналогию: мозгу присуща «способность мыслить», однако это не приводит к отождествлению мозга с интеллектом. В то же время «различные приборы, механизмы, программы» обладают специфическим свойством и сразу получают название «искусственный интеллект». То есть в классификации отсутствует различие между носителем «искусственного интеллекта» и интеллектом (метафорой интеллекта) как «способностью мыслить».

Однако были предложены и другие варианты. А. И. Швырков, рассматривая искусственный интеллект в, как он отмечает, «идеальном смысле», трактует этот термин как обозначение «некоторого *полного аналога* интеллекта человека». Одновременно актуально существующие, функционирующие разработки в этой области он классифицирует как интеллектуальные системы и ставит вопрос о рассмотрении этих систем как относительно самостоятельных по отношению к идее искусственного интеллекта [19, 151–152]. Выясним мотивированность такого

терминологического деления. Во-первых, неопределенность термина интеллект, возможность метафорического использования, вообще многозначность (например, интеллект человека, интеллект животного) безусловно делает определение искусственных интеллектуальных систем как таковых, которые не являются или являются носителями искусственного интеллекта, в определенной степени произвольным. Обратимся также к семантике слова «интеллектуальные». Общее значение слова «интеллектуальный» – «умственный, духовный, с высоко развитым *интеллектом*» [2, 233]. То есть учитывая семантическое поле слова, искусственный «полный аналог интеллекта человека» также можно будет охарактеризовать как интеллектуальную систему.

Во-вторых, вспомним Р. Пенроуза, который отмечал, что осознание и понимание является основой интеллекта человека. Но что такое понимание? Будет ли корректным, например, сказать, что компьютер со сложным программным обеспечением при соблюдении определенных технических условий сможет что-то понимать? Понятно, что нейрофизиологические процессы человека является основой осознания и понимания. Но эти процессы, как пишет Р. Пенроуз, невозможно смоделировать и описать в физических, математических или других современных естественнонаучных терминах [11]. Это «несводимые» вещи. Мы можем только «притягивать» их, «сводить»: когда происходили определенные процессы сознания, в мозгу происходило то или другое. Для многих ученых абсолютно не очевиден ответ, что является причиной чего и является ли причиной вообще. Так, современный теоретик изучения сознания Т. Нагель писал о том, что сознание - это концептуально несводимый аспект реальности [20]. Попытка свести к нейрофизиологическим механизмам приводит к провалам в объяснении [18].

Следовательно, использование интеллекта человека в неметафорическом, буквальном смысле как критерия (упомянутый «полный аналог»), очевидно, не является конструктивным из-за неоднозначности этого понятия, дискуссионности границ функционирования человеческого интеллекта и роли внешних факторов в последнем процессе и т.п. Применение термина «искусственный интеллект» в вышеупомянутом смысле по сути заставляет авторов занять однозначную позицию в решении многих «вечных» философских споров, предоставить обоснованные решения которых на современном этапе вряд ли возможно (и вполне вероятно не будет возможным и в будущем). Более того, в зависимости от позиции, которую исследователь разделяет в решении какой-либо из таких проблем, он будет говорить о своем отдельном виде искусственного интеллекта, отличном в своих свойствах от других. Поэтому признаем определение искусственного интеллекта как «полного аналога интеллекта человека» некорректным. Вместе с тем автор еще вернется к проблеме возможной продуктивности понятия «интеллектуальные системы» как аналитического инструмента в пределах соответствующей области.

Для обозначения этапа, когда искусственный интеллект будет характеризоваться самосознанием, самостоятельным целеполаганием, творческими способностями (на этапе терминологического анализа оставим без внимания саму принципиальную возможность всего этого) был предложен термин «суперинтеллект». В частности Н. Бостром определяет последний как «интеллект, *превосходящий* [курсив наш – В.К.] лучших представителей человеческого разума практически в любой области, включая научное творчество, здравый смысл и социальные навыки» [1, 313]. Сравнивая концепт суперинтеллекта с концептом искусственного интеллекта как «полного аналога интеллекта человека», следует отметить: то, что понимают под «полным аналогом», безусловно, будет «превосходить» интеллект современного человека, хотя бы по критериям объема актуализированной памяти (потому что у человека огромный объем информации хранится в сфере бессознательного), скорости многих видов мыслительных процедур и т.п. То есть детальный анализ показывает отсутствие сущностной разницы между феноменами, которые эти концепты характеризуют, фактически речь идет об одном и том же феномене. Кроме того, предлагаемый Н. Бостромом концепт «превосходства», безусловно, теоретически более взвешенный, чем «полный аналог» А. И. Швыркова, поскольку не требует тщательного воспроизведения путей интеллектуальной деятельности человека (целостное моделирование которых, как было отмечено, является проблематичным), но лишь превышения интеллектуальных результатов, достижений любыми релевантными методами (которые могут быть разработаны еще до полного раскрытия механизмов интеллекта Homo sapiens), обобщенно - выполнения всего спектра функций интеллекта в широком смысле.

В то же время, в случае необходимости выделения в пределах искусственного интеллекта двух его подвидов (современный этап и суперинтеллект), мы вновь сталкиваемся с терминологическим несоответствием. Предложенный в философском дискурсе термин «искусственные интеллектуальные системы», который можно было бы использовать для характеристики актуально функционирующих разработок в области, семантически пересекается с термином «суперинтеллект» (по аналогии с исследованным немного выше случаем), потому что суперинтеллект будет системой и интеллектуальной, и искусственной. Более того, такие современные объединения компьютерных интеллектуальных систем, как Интернет и подобные, также могут претендовать на статус суперсистем, а учитывая семантические поля исследуемых терминов – и суперинтеллекта.

То есть, в то время как понятие «суперинтеллект» с точки зрения формальной логики не вызывает возражений, замечания касаются самого терминологического обозначения соответствующего концепта. Итак, конструктивной следует считать замену этого термина другим, с более

уместной семантикой составляющих, которые бы точнее указывали на качественную, а не количественную демаркацию в предложенной дихотомии.

Здесь еще можно вспомнить конкурирующий с «суперинтеллектом» (тождественный ему по значению) термин «истинный искусственный интеллект» [14, 211]. Но в этом случае проблематичным выглядит применение категории «истины», «истинности» применительно к искусственному интеллекту. Нельзя приравнять искусственный интеллект (артефакты-носители искусственного интеллекта) к природным объектам или законам, которые следует открыть или объяснить. Сколько в современных исследованиях от человеческой субъективности, социокультурного окружения, а сколько от внутренней логики развития техно-науки? Насколько современные и прогнозируемые формы искусственного интеллекта подсказаны законами природы, а насколько антропоморфизмом и антропоцентризмом? Что может играть роль эталона (сравните: абсолютной истины)? Будущее в этом своем измерении не является предопределенным.

Также отдельно следует проанализировать применение термина «искусственный». Дело в том, как современная наука оценивает интеллектуальные возможности животных. Согласно зоопсихологии «высшие» животные могут оперировать понятиями и суждениями [6, 508]. Породы высших животных выведены искусственно. В то же время под искусственным интеллектом понимают интеллект «неживой», технический. Так что даже «искусственный» в словосочетании «искусственный интеллект» следует заменить на что-то семантически более приемлемое.

Учитывая такую неопределенность классификационной традиции (пока что в отрасли в этом случае о большем в научном плане чем традиция, как мы увидели, нет речи) предлагаем, во-первых, остановиться на использовании вместо «искусственного интеллекта» термина «**техноинтеллект**» в широком смысле, который включал бы все возможные варианты соответствующего концепта и обозначал технический характер данного вида интеллекта (безусловно, техноинтеллекта как метафоры, различая интеллект и его носителя).

Во-вторых, как инструмент дальнейшего аналитического деления (которое может стать предметом отдельного исследования) предложим дихотомию «**специализированный** техноинтеллект» – «**универсальный** техноинтеллект», для которых «техноинтеллект» играет роль родового понятия. В то время как первая составляющая дихотомии должна стать заменой термина «интеллектуальные системы», вторая будет обозначать концепт «суперинтеллекта». Дело в том, что под последним, безусловно, понимают интеллект, который включил бы все функции, ассоциированные с интеллектом в предельно общем смысле (отсюда и обозначение «универсальный»). Благодаря современным тенденциям в области технологий техноинтеллекта, можно ожидать, что с функциональным выходом на уровень (мотивированность самой идеи возможности этого «выхода», мы уже в определенной степени охарактеризовали, использовав

ранее термин суператтрактор) сознания – здесь и далее метафоры, самосознания, самостоятельного целеполагания, творческих способностей одновременно он выполнит и вышеупомянутое требование Н. Бострома по «превосходству ... человеческого разума». С другой стороны, под специализированным техноинтеллектом будем понимать свойство искусственных технических систем выполнять отдельные функции интеллекта и их совокупности, то есть специализироваться в определенных областях интеллектуальной деятельности (сейчас такой этап безусловно достигнут).

Итак, в объем понятия «носители универсального техноинтеллекта» войдут все носители техноинтеллекта, которые вышли на уровень сознания, самосознания и т.п. (хотя таких носителей нет, но соответствующий концепт в научном дискурсе бесспорно бытует). А в объем второго понятия соответствующей дихотомии войдут носители специализированного техноинтеллекта, то есть те, что не вышли на указанный «универсальный» уровень. Такая теоретическая основа призвана облегчить дальнейший философский дискурс о техноинтеллекте.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бостром Н. Сколько осталось до суперинтеллекта? / Ник Бостром // Информационное общество: Сб. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 313–338.

2. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов / А. Н. Булыко. – М. : Мартин, 2006. – 704 с.

3. Волков А. Новая всемирная сеть – «Интернет вещей» [Электронный ресурс] / Александр Волков. – Россия: Fornit, 2013. – Режим доступа: http://www.scorcher.ru/journal/art/art352.php.

4. Емелин В. А. Вавилонская сеть: эрозия истинности и диффузия идентичности в пространстве интернета / В. А. Емелин, А. Ш. Тхостов / Вопросы философии. – 2013. – № 1. – С. 74–84.

5. Капитон В. П. О культуре мышления, ответственности и о метафизике объективных законов / Владимир Павлович Капитон // Філософія. Культура. Життя. Випуск 31. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 174–188.

6. Костюк В. Н. Язык / В. Н. Костюк // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. 4. – С. 507–508.

7. Лекторский В. А. Сознание / В. А. Лекторский // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. 3. – С. 589–591.

8. Мороз О. Штучний інтелект / Олексій Якович Мороз // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 727–728.

9. Наука електронної ери: оновлення методології [відп. ред. В. С. Лук'янець]. – К. : ІФ НАНУ, 2012. – 300 с. – (Препринт).

10. Никитина Е. А. Искусственный интеллект: философия, методология, инновации / Елена Александровна Никитина // Вопросы философии. – 2006. – № 11. – С. 167–170.

11. Пенроуз Р. Новый ум короля: О компьютерах, мышлении и законах физики: монография [Електронний ресурс] / Роджер Пенроуз; пер. с англ. под общ. ред. В.О. Малышенко. – М. : УРСС, 2005. – 453 с. – Режим доступу: http://hotmix.narod.ru/books_rus/anomal/newmind.html.

12. Петрунин Ю. Ю. Искусственный интеллект / Ю. Ю. Петрунин // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. 4. – С. 159–160.

13. Рассел С. Искусственный интеллект: современный подход / Стюарт Рассел, Питер Норвиг; пер. с англ. К. А. Птицына. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2006. – 1408 с.

14. Ратнер М. Нанотехнология: простое объяснение очередной гениальной идеи / Марк Ратнер, Даниэль Ратнер; пер. с англ. А.В. Назаренко. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. – 240 с.

15. Смолян Г. Л. Рефлексивное управление в лабиринтах киберпространства / Георгий Львович Смолян // Человек. – 2012. – № 1. – С. 138-144.

16. Суворов О. В. Интеллект / О. В. Суворов // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. 2. – С. 127-128.

17. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлективності» / Віталій Георгійович Табачковський. – К.: ПАРАПАН, 2005. – 432 с.

18. Черниговская Т. Язык и сознание: что делает нас людьми? [Электронный ресурс] / Татьяна Владимировна Черниговская. – Полит.ру, Bilingua, 2012. – Режим доступа: http://www.polit.ru/lectures.

19. Швирков О. І. Проблема штучного інтелекту і людиновимірність штучних інтелектуальних систем: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Швирков Олександр Іванович. – Житомир, 2006. – 174 с.

20. Nagel T. What Is It Like to Be a Bat? [Електронний ресурс] / Thomas Nagel. – USA: The University of Texas at El Paso, 2010. – Режим доступу: http://organizations.utep.edu/Portals/1475/nagel_bat.pdf.

РЕЗЮМЕ

В. Є. Карпенко. Філософія техноінтелекту: термінологічний аналіз.

У статті есплікується потенціал термінологічного аналізу філософії техноінтелекту для розв'язання проблеми концептуалізації останнього. Як інструмент подальшого аналітичного поділу (який може стати предметом окремого дослідження) обґрунтовується дихотомія «спеціалізований техноінтелект» - «універсальний техноінтелект», для яких «техноінтелект» відіграє роль родового поняття.

Ключові слова: *техноінтелект, штучний інтелект, спеціалізований техноінтелект, універсальний техноінтелект, філософія техноінтелекту.*

SUMMARY

V. Ye. Karpenko. Philosophy of Technointelligence: Terminological Analysis.

The author explains the terminological analysis potential for philosophy conceptualization problem of technointelligence. As an instrument for further analytic division (which may become the subject of a special investigation) the dichotomy "specialized technointelligence" – "universal technointelligence" is grounded. For them "technointelligence" is a generic term.

Key words: *technointelligence, artificial intelligence, specialized technointelligence, universal technointelligence, the philosophy of technointelligence.*

УДК 165:004.8

С.С. Дєнєжніков
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

СУПЕРТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ТРАНСГУМАНІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядається проблема розвитку штучного інтелекту в трансгуманістичному дискурсі. Особливу увагу приділено ролі штучного інтелекту в еволюційному розвитку людини, зміни її інтелектуальних якостей та впливу на її соціальне буття в контексті функціонування NBICS-конвергенції.

Ключові слова: *штучний інтелект, трансгуманізм, транслюдина, постлюдина, супертехнології, NBICS- конвергенція.*

Початок XXI століття ознаменований новими, якісними зрушеннями практично у всіх сферах суспільного буття людства. Стрімкий розвиток високих технологій, тотальна інформатизація і комп'ютеризація трансформують соціальну, економічну, політичну та духовну сферу сучасного суспільства. Розвиток нанотехнології, біотехнології, нейротехнології, генної інженерії, широке розповсюдження Інтернету, мережі Grid та інше впливають не лише на соціум, а і трансформують людину, змінюючи її природні якості.

У другій половині XX століття у західній філософській думці виникла нова течія – трансгуманізм. *Трансгуманізм – інтелектуальний і культурний рух, який передбачає зміну інтелектуальних, фізичних і соціальних якостей людини за допомогою досягнень новітніх наук і технологій.*

Трансгуманізм стверджує, що людина не є завершальною ланкою еволюції і вона може вдосконалюватись до безкінечності. Трансгуманізм пропонує свою еволюційну схему розвитку людини: «людина – транслюдина – постлюдина», де транслюдина – хтось, хто активно готується стати

постлюдиною; той, хто використовує всі досягнення супертехнологій сучасності для вдосконалення своїх фізичних і розумових здібностей, і постлюдина – нащадок людини, модифікований до такої міри, що вже не є людиною в її традиційному розумінні.

З позицій трансгуманізму головним чинником посилення інтелектуальних здібностей людини в напрямі становлення транслюдини і початку формування постлюдини виступає штучний інтелект.

Проблемами штучного інтелекту займається величезна кількість вчених у самих різних галузях знань. Філософському осмисленню цієї низки проблем присвячено праці П. С. Ревко [10], Л.Н. Ясницького [11] та ін. Використання штучного інтелекту як провідної технології у зміні інтелектуальних якостей людини у трансгманістичному дискурсі обгорюється І.В. Артюховим [2], Н. Бостромом [3], Е. А. Мамчуром [8], В.В. Прайд [9] і б. ін. Феномену NBICS-конвергенції присвячено праці І.Ю Алєксєєва [1] та М.В. Ковальчука [6].

Праці перерахованих авторів присвячено в основному проблемі логіко-математичного аналізу штучного інтелекту і моделювання людської свідомості, але в них слабо висвітлено онтологічні, гносеологічні і світоглядні проблеми створення систем штучного інтелекту, їх впливу на транслюдський і постлюдський світ. А це, у свою чергу, вимагає детальнішого і комплексного аналізу супертехнологій штучного інтелекту в трансгуманістичному дискурсі.

Мета статті – показати тенденції розвитку систем штучного інтелекту і його вплив на еволюцію уявлень про сутність людини крізь призму ідей трансгуманізму та NBICS-конвергенції.

Штучний інтелект – метафоричне поняття для позначення системи створених людьми засобів, відтворюючих певні функції людського мислення. Штучний інтелект – також метафоричне позначення сфери досліджень, мета яких – створення технічних систем, здатних вирішувати завдання необчислювального характеру і виконувати дії, що вимагають переробки змістовної інформації і вважаються прерогативою людського мозку. До таких завдань належать, наприклад, завдання на доказ теорем, ігрові завдання (скажімо, при грі в шахи), завдання по перекладу з однієї мови на іншу, по створенню музики, розпізнаванню зорових образів, вирішенні складних творчих проблем науки і суспільної практики. Одним з важливих завдань штучного інтелекту є створення інтелектуальних роботів, здатних автономно здійснювати операції по досягненню цілей, поставлених людиною, і вносити корективи у свої дії [11, 24].

Сьогодні на етапі людини як періоду еволюційного розвитку останньої технології штучного інтелекту включають безліч різних підходів. Серед них:

– нейронні мережі, працюючі на принципах, схожих з роботою мозку. Вони використовуються для розпізнавання мови і рукописного тексту, для постановки діагнозів, у фінансових програмах і т. п.

– еволюційні алгоритми – припускають створення популяції програм, їх мутації, схрещування (обмін частинами програм) і тестування на виконанні цільового завдання. Програми, працюючі краще за все, виживають, і після безлічі поколінь виходить найбільш ефективна програма.

– нечітка логіка – дозволяє комп'ютеру працювати з об'єктами з реального світу і їх взаєминами. За допомогою нечіткої логіки комп'ютер може зрозуміти такі терміни як «близько», «тепліше», «майже» і т. д. Тому нечітка логіка активно використовується в побутовій техніці, такій, як кондиціонери і пральні машини [10, 46–47].

Штучний інтелект використовується в сучасних біонічних протезах, таких, як протез ноги від Ossur. Технології машинного зору і розпізнавання образів застосовуються в камерах стеження і системах безпеки. Експертні системи використовуються для пошуку корисних копалин, діагностики захворювань. Юридичні програми виносять ухвали по дрібних правопорушеннях і дають консультації зі складних законів. Технології штучного інтелекту використовуються для перекладу текстів, розпізнавання мови. Системи на основі штучного інтелекту управляють промисловими об'єктами – заводами, атомними станціями, транспортом. Найбільші фінансові організації використовують штучний інтелект для надшвидкого ухвалення ефективних рішень на фондових і валютних ринках.

Сфера штучного інтелекту стала розвиватися після виникнення комп'ютерів. Сьогодні елементи штучного інтелекту використовуються в широкому діапазоні: від побутової техніки до управління атомними станціями. Його розвиток йде паралельно з прискоренням удосконалення комп'ютерів, прогресом в галузі когнітивної науки і хай-тек. Очікується, що через декілька десятків років штучний інтелект досягне рівня людини, а потім і перевершить його [5, 86].

Штучний інтелект широко використовується в комп'ютерних іграх, щоб населити віртуальні світи персонажами з реалістичною і розумною поведінкою. Не всі комп'ютерні системи можна охарактеризувати як штучний інтелект, простіші, швидше, нагадують штучну нервову систему. Наприклад, у сучасних автомобілях безліч розумних елементів, контролюючих різні аспекти роботи машини. Складніший штучний інтелект нагадує окремі елементи інтелекту тварин. Сьогодні по рівню складності використовуваних систем ми знаходимося приблизно на рівні комах, в чомусь (у тому, що можна алгоритмізувати) – вище. За кількістю елементів і швидкості обчислень людський мозок ще попереду, але якщо діятиме закон Мура, то не довго залишилося до того часу, коли здібності штучного інтелекту порівняються з нашими [2, 59].

Багато трансгуманістів вважають, що розвиток штучного інтелекту призведе до появи транслюдини, оскільки можливості людського тіла і розуму вже значно збільшилися завдяки використанню безлічі сучасних інструментів. Очікується подальший прогрес у створенні і використанні нових глобальних систем зв'язку, а також методів модифікації тіла і

продовження життя. Будь-яка людина, яка використовує ці зростаючі можливості, зможе з якогось моменту вважатися транслюдиною.

Серед нових можливостей, що надаються супертехнологіями штучного інтелекту виступає віртуальна реальність, посилення фізичних і розумових здібностей, а також інтеграція в штучний інтелект [7, 12].

Необхідно зазначити, що штучне життя, як окремий науковий напрям теорії штучного інтелекту, зайнятий створенням обчислювальних систем і моделей, діючих на базі біологічних і еволюційних принципів, а також розробкою нових, штучно синтезованих біологічних форм, одним зі своїх головних завдань вважає створення штучних істот, здатних діяти так же ефективно, як і живі організми.

Серед розробників штучного життя не припиняються суперечки про можливість побудови інтелектуальних об'єктів, які зможуть конструювати системи складніші, ніж вони самі (не по готовому алгоритму, а самостійно, як видатні інженери роблять винаходи і відкриття). Причому дослідники штучного життя прагнуть не просто отримати поведінкову схожість штучних істот з біологічними, а досягти цього за допомогою природних, еволюційних підходів. Тим самим з'являється можливість вивчення принципів функціонування і розвитку живих істот, тобто конструювання штучного життя дозволяє отримати певну інформацію, що допомагає пізнати природне через пізнання штучної моделі.

У розробці штучного інтелекту все більше використовуються знання з психофізіології, отримані за допомогою спостереження за поведінкою тварин і людини. Відповідно до цих уявлень формування поведінкового акту здійснюється паралельною роботою функціональних систем, кожна з яких відповідає деякому поведінковому акту, сформованому при навчанні і включеному в структуру індивідуального досвіду.

Ми знаходимося на самому початку революції в штучному інтелекті і когнітивній науці. Але ми вже приблизно розуміємо, як влаштовані людська свідомість і інтелект. Сканування мозку в безлічі експериментів показало, що в будь-яких думок і почуттів є абсолютно реальне фізичне вираження. Немає підстав вважати, що людський мозок містить щось загадкове – душі, квантових ефектів або ще чого-небудь подібного там немає. Будь-яка думка – це процес послідовної активації ланцюга нейронів в людському мозку. Такий процес можна вивчати, їм можна управляти і його можна відтворювати в комп'ютерній симуляції.

Вже існують точні комп'ютерні моделі нейронів тварин і людини. Вдалося описати роботу нервової системи простих тварин, таких як кальмари. Сьогодні існують перші приклади з'єднання нейронних систем і кремнієвої електроніки в єдині системи. Деякі протези отримують команди від мозку, кохлеарні імплантанти, навпаки, передають інформацію в мозок. Подібна кіборгізація розвиватиметься [8, 86].

У міру поширення комп'ютерних технологій, робота з інформацією і комп'ютерними агентами стане займати все більшу частину людського

життя. AI-агенти пам'ятатимуть за людину, допомагатимуть їй в пошуку і обробці інформації. Подібне «посилення розуму» – один з шляхів до надрозуму. Розвиток носимих комп'ютерів, що імплантуються, приведе до того, що більшість людей стануть оточені «екзокорою», сонмом комп'ютерів, що по суті виконують частину розумової роботи і зберігають частину пам'яті свого хазяїна.

Доповнена реальність стиратиме межі між внутрішнім світом (уявою, пам'яттю) і світом реальним. Людина сприйматиме реальність вже насиченою додатковою інформацією – імена незнайомих людей, аргументи співрозмовника, зведені в єдину систему, довідкова інформація, цікаві ідеї, що підказані AI-агентами. Подальша мініатюризація мікрочіпів зробить можливим прямий інтерфейс між мозком і комп'ютером, забезпечуючи примітивне прочитування і запис думок. Поява досконалих нанотехнологій і створення субклітинних нанороботів зробить можливим прочитування і запис інформації на рівні окремого нейрона. Це дасть людині повний контроль над власним мозком [9, 104].

Сьогодні суспільство функціонує за допомогою штучних інтелектуальних систем, що управляють різними сферами життєдіяльності. Людством формується синергетична інтелектуальна мережа у вигляді системи комп'ютерів, баз знань і зв'язків, що утворюють єдине ціле. Людина вже практично не владна над силами створеного нею штучного світу, некритично підпорядкована їх потоковому навантаженню, відхилитися від їх впливу, на перший погляд, вона може тільки у приватному просторі, в сім'ї і у власному будинку. Проте і там неможливо піти від вторгнення технологій, задаючих ціннісні критерії суспільства комфорту.

Отруєні спокусливими технологічними задоволеннями і обіцянками, ми обертаємося спиною до наслідків використання технології і дивуємося при цьому, чому майбутнє стало таким непередбачуваним. Існує гіпотеза про подвійний характер людської психіки: одна частина нашої особи здійснює довгострокове планування і приймає рішення на користь майбутніх інтересів за рахунок негайного задоволення, інша частина нашої особистості вимагає негайного задоволення своїх бажань. Ці дві частини особи перебувають в постійному протиборстві [4, 26].

Інтелектуальна система індивіда дозволяє йому планувати свою діяльність на майбутнє, в деяких випадках за рахунок самообмеження, замість задоволення потреб. Техніка породжує різні дуальні ефекти: з одного боку, вона забезпечує задоволення значного числа потреб людини, з іншого, здатна привести до руйнування самої людини. Оскільки технологічний розвиток відбувається в контексті культури, складно передбачити, в яких цілях нові технології використовуватимуться і до яких соціогуманітарних наслідків це призведе.

Само собою зрозуміло, що дебати з приводу «вдосконалення» людини та її здібностей – як фізичних, так і інтелектуальних – велися задовго до появи феномену NBICS-конвергенції. З самого початку це були дебати,

пов’язані з власне медичними проблемами хвороби і відновлення здоров’я, але концентрувалися в основному навколо проблем допінгу в спорті, косметичної хірургії, а також «розумних пігулок». Ці три сфери практик «поліпшення», хоча і існують багато в чому відособлено одна від одної, проте мають деякі загальні риси. Усі вони пов’язані з медициною і присутністю лікаря, мають «дискретний» характер, слугують досить вузьким специфічним цілям. Практики першої стадії здатні мати шкідливі побічні наслідки, які, проте, можуть бути ідентифіковані і вивчені. Ефекти «вдосконалення» такого роду, як правило, ясні і задокументовані. необхідно підкреслити, що ефекти ці відносно помірні, тут немає мови про виникнення радикально нових надлюдських здібностей. Соціальний і етичний аналіз практик «поліпшення» першої стадії може здійснюватися у формі оцінки ризиків і вигод [1, 15].

Зовсім інша справа, коли NBICS-конвергенція викликає до життя нові технології. Для неї характерні такі риси. «Вдосконалення» забезпечує якісно нові здібності. Розмежувальний бар’єр між лікуванням і «поліпшенням» розмивається. Наприклад, сліпа людина з нейроінтерфейсом може набути можливості бачити додатково в інфрачервоному або ультрафіолетовому діапазоні. «Поліпшення» виявляється багатофункціональним. Так, інтерфейс «мозок-машина (комп’ютер)» може спочатку центруватися на усуненні деякого специфічного недоліку, наприклад втрати зору, але створена з цією метою технологія може, подібно до мобільного зв’язку, сама по собі набути безлічі додаткових функцій, що створюють широкий діапазон можливостей для створення і дослідження нових форм людської життєдіяльності. Траєкторії різних шляхів «удосконалення» розмиваються і переплітаються, залучаючись до конвергенції різних технологій. Тим самим відбувається делокалізація проблеми «вдосконалення», її трансформація в проблему становлення нової технокультури гібридних інтерфейсів (квазіоб’єктів).

Гостро встає питання здатності людини адаптуватися в новому середовищі, трансформованому технологіями. Важливо, що адаптивність будь-якої системи, в тому числі людини як системи, в деякому розумінні є мірою життєздатності або виживання системи [6, 5–6].

Інтелектуальна система людини включає необхідним чином планувальника, що дозволяє адаптуватися до динаміки зовнішнього середовища. Характерною рисою сучасного етапу розвитку людства є те, що, створивши штучні інтелектуальні системи, всесвітні комунікаційні мережі, людина перетворила себе на частину чогось більшого, ніж вона сама, побудувавши складний для себе, для своїх інтелектуальних можливостей світ, і тому людина не здатна ясно усвідомлювати і ефективно передбачати напрям свого власного розвитку [5, 87].

Поза сумнівом, що штучні інтелектуальні системи все активніше впливатимуть на людину в усіх сферах її життєдіяльності. З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що робототехніка і виробництво роботів упродовж найближчих десятиліть зробить істотний крок уперед.

Вже сьогодні практично буденним стає використання роботів у технологічних процесах, роботизація охоплює усе більше число виробничих галузей. Н. Бостром прогнозує, що більше половини американської робочої сили виявиться без роботи, і безробіття буде постійно рости у зв'язку з тим, що недорогі гуманоїдні роботи, зайнявши не занадто престижні вакансії, нестримно удосконалюватимуться і тіснитимуть людей на їх робочих місцях у ключових сферах діяльності.

Сфера застосування роботів розширюється, захоплюючи окрім виробництва і інші сфери людської діяльності. Звичайно, не слід чекати від кожного робота елементів інтелекту і широких можливостей. У багатьох випадках це будуть вузькоспеціалізовані і порівняно прості машини, котрі мають жорстке програмне забезпечення, що регламентує їх діяльність у вузьких межах. Н. Бостром вважає, «що сучасна технологія штучного інтелекту і технологія найближчого майбутнього швидше дозволить виконувати високоспеціалізовані види робіт, ніж роботи загального характеру» [3, 337].

Але, поза сумнівом, досягнення в галузі штучного інтелекту активно застосовуватимуться в робототехніці. Більше того, зрештою штучний інтелект припинить існувати як відособлений напрям і розчиниться в загальній матриці технічних досягнень, оскільки будь-яка нова технологія буде в тій чи іншій мірі інтелектуальною. Відповідне програмне забезпечення дозволить роботам виконувати складні функції в багатофакторному просторі обмежень. Поява потужних мікропроцесорів, а також створення якісних старанних механізмів дозволить компаніям, що роблять роботів, зробити прорив у побут людини [8, 86].

Сьогодні починається впровадження роботів у повсякденний побут людини, в якийсь момент вони стануть його невід'ємною складовою. Існує немало фірм, що пропонують «домашніх роботів», в яких закладені можливості подальшого розвитку. Роботи, що «живуть» поряд з людиною, здатні виконувати охоронні, контролюючі, ремонтні і багато інших функцій. У життєдіяльності людини з'являються штучні інтелектуальні помічники, підказувачі, виконавці рутинної роботи, які беруть на себе багато обов'язків, невідомі раніше функції в різних сферах людської діяльності. Більше того, розвиток штучного інтелектуального середовища досяг тієї стадії, коли багато повсякденних явищ за своєю суттю представляють процеси створення і навчання деяких людино-машинних систем. В зв'язку з цим, не випадково, багато хто розглядає комп'ютер як «чинник відчуження». Все людське в людині як би зводиться до машиноподібних схем. Взаємодія «людина-машина» стає зразком для комунікацій між людьми. В результаті саме людське життя придбаває комп'ютерний вимір [2, 84].

У міру розвитку нейротехнологій і когнітивних технологій все більше використовуватимуться прямі інтерфейси мозок-комп'ютер, чіпи і зовнішні програми (экзокора), доповнюючі мозок людини. В той же час, у штучному інтелекті використовуватимуться системи, створені по аналогії з

біологічними нейронними системами. Елементи людського інтелекту вбудовуватимуться у штучний інтелект. Завантажені в комп'ютер особи вільно замінюватимуть існуючі блоки своєї свідомості на штучно створені або еволюціонуючі за допомогою генетичних алгоритмів (тобто перепрограмувати себе). Люди і штучний інтелект об'єднуватимуться в єдині системи. Усе це призведе до стирання грані між людським розумом і штучним інтелектом. В якийсь момент залишаться просто «розумні істоти» [6, 10].

Гносеологічний аналіз проблеми штучного інтелекту розкриває роль таких пізнавальних знарядь, як категорії, специфічна семіотична система, логічні структури, раніше накопичене знання. Вони виявляються не за допомогою дослідження фізіологічних або психологічних механізмів пізнавального процесу, а виявляються в знанні, в його мовному вираженні. Знаряддя знання, що формуються, кінець кінцем, на основі практичної діяльності, потрібні для будь-якої системи, що виконує функції абстрактного мислення, незалежно від її конкретного матеріального субстрату і структури. Тому, щоб створити систему, що виконує функції абстрактного мислення, тобто кінець кінцем, що формує адекватні схеми зовнішніх дій в середовищах, що істотно міняються, необхідно наділити таку систему цими знаряддями.

Штучний інтелект не довго буде «замкнутий» у комп'ютерах і роботах. У міру збільшення обчислювальної потужності, штучним інтелектом будуть наділені практично усі пристрої, що створюються людиною (і штучний інтелект). А з розвитком нанотехнологій стане можливе використання штучного інтелекту в нанокомп'ютерних комплексах. Це означатиме, що кожна частинка матерії, перетворена на складну наносистему, буде розумна. Відмінність між матерією і свідомістю буде практично ліквідована.

Таким чином, технології штучного інтелекту вносять якісні зміни до структури людського буття і його подальшої еволюції на етапах транслюдини і постлюдини з позицій трансгуманізму. Штучний інтелект, когнітивна наука і створення надрозуму із зворотним позитивним зв'язком виступають як провідні детермінанти становлення транслюдини і початку формування постлюдини. Хоча ці технології активно застосовуються, вже сьогодні існує величезна кількість обмежень застосування цього роду технологій, які з плином часу та розвитком технології змінюватимуть уявлення про людину як завершальну ланку еволюції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева И.Ю. «Технолюди» против «постлюдей»: НБИКС-революция и будущее человека / И.Ю. Алексеева, В.И. Аршинов, В.В. Чеклесов // Вопросы философии.– 2013.– № 3. – С. 12–22.

2. Артюхов И. В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И. В. Артюхов – М. : издательство ЛКИ/URSS, 2008. – 320 с.

3. Бостром Н. Сколько осталось до суперинтеллекта? / Н. Бостром // Информационное общество: Сборник.– М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 313–338.

4. Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека / П.С. Гуревич // Вопросы философии.– 2009.– № 3.– С. 19–31.

5. Емелин В.А. Технологические соблазны современного общества: предел внешних расширений человека / В. Емелин, А. Тхостов // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 84–90.

6. Ковальчук М.В. Конвергенция науки и технологий – новый этап научно-технического развития / М.В. Ковальчук, О.С. Нарайкин, Е.Б. Яцишина // Вопросы философии. – 2013. – № 3. – С. 3–12.

7. Конвергенция биологических, информационных, нано- и когнитивных технологий: вызов философии (материалы «круглого стола»). Участвовали: В.А. Лекторский, Б.И. Пружинин и др. // Вопросы философии. – 2012. – № 12. – С. 3–24.

8. Мамчур Е.А. Фундаментальная наука и современные технологии / Е.А. Мамчур // Вопросы философии. – 2011. – № 3. – С. 80–89.

9. Прайд В. Феномен NBIC-конвергенции. Реальность и ожидания / В.В. Прайд, Д.А. Медведев // Философские науки. – 2008. – № 1. – С. 97–116.

10. Ревко П. С. Искусственные интеллектуальные системы и повседневная жизнь человека / П. С. Ревко.– Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2009. – 132 с.

11. Ясницкий Л. Н. Введение в искусственный интеллект. / Л. Н. Ясницкий. – 2-е изд., испр. – М. : Издательский центр «Академия», 2008.– 176 с.

РЕЗЮМЕ

С. С. Денежников. Супертехнологии искусственного интеллекта в трансгуманистическом дискурсе.

В статье рассматривается проблема развития искусственного интеллекта в трансгуманистическом дискурсе. Особое внимание уделено роли искусственного интеллекта в эволюционном развитии человека, изменения его интеллектуальных качеств и влияние на его социальное бытие в контексте функционирования NBICS-конвергенции.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, трансгуманизм, трансчеловек, постчеловек, супертехнологии.*

SUMMARY

S.S. Dyenyezhnikov. Supertechnologies of Artificial Intelligence in Transhumanism's Discourse.

The problem of development of artificial intelligence in transhumanism's discourse is examined in the article. The special attention is spared to the role of artificial intelligence in evolutional development of human, changes of his

intellectual internals and influence on his social life in the context of functioning of NBICS-convergence.

Key words: *artificial intelligence, transhumanism, transhuman, posthuman, supertechnologies, NBICS-convergence.*

165: 572.2. 004.5

О.О. Гайворонська
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

НАНОТЕХНОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА XXI СТОЛІТТЯ

У статті здійснено філософський аналіз поняття нанотехнологій. Зроблено спробу висвітлити та проаналізувати основні питання використання нанотехнологій у суспільному середовищі та визначення місця нанотехнологічної ситуації України в світовому дослідницькому просторі

Ключові слова*: нанотехнології, наночастинки,асемблери, деасамблери, реплікатори, нанодіапазон, нанофабрика.*

У третьому тисячолітті людство вступило в нову фазу свого існування, наукові відкриття останніх років сприяли створенню єдиної картини світу. В даний час одним з найбільш перспективних напрямів науки, технології та промисловості є нанотехнології, так як саме їх розвиток, за прогнозами більшості експертів, визначить вигляд XXI сторіччя. Людство стає творцем і споживачем наноінженерійних, молекулярно-біологічних, наногеномних, наномедицинських технологій. Учені все більше стали цікавитися атомно-молекулярною структурою живої і неживої природи, таким чином поглиблюючи свою науково-технологічну діяльність у наносвіт. Завдяки такому науково-технологічному захопленню людства, його майбутнє постає як буття, яке твориться ним самим, що орудує все більш могутніми наукоємними технологіями. У XXI столітті турбота про цю онтологію осмислюється як турбота людства про себе.

Як зазначає В. С. Лук'янець, «людина, що опановує все більш могутнішу хайтек-індустрією, що базується на знаннях про фундаментальні першооснови живої і неживої матерії, здатна перетворити неживу, живу і соціальну матерію в об'єкт науково-технологічної практики» [4]. Здійснюючи над нею наноінженерійні, молекулярно-біологічні, наногеномні маніпуляції, людина перетворює саму себе в нано-інженера, який не відчуває благоговіння перед буттям живої і неживої матерії. За словами В. С. Лук'янця для такого інженера людське буття – це всього лише «матеріал», який підлягає технологічним перетворенням.

Мета статті – філософське осмислення сутності нанотехнологій, перспективи досліджень в сфері нанонауки в сучасному наукоємному

середовищі та розуміння конкурентоспроможності українських спеціалістів з нанотехнологічного фаху.

У спеціалізованих наукових журналах і в засобах масової інформації зараз часто можна зустріти багато звичних термінів з префіксом «нано», це і нанофізика, нанохімія, наноелектроніка, наномедицина, наноматеріали, нанотехнологія і багато інших. Формально десяткова приставка «нано» в наноматеріалах і нанотехнологіях позначає одну мільярдну частину метра, або одну мільйонну міліметра. У грецькій мові, з іншого боку, слово «nanos» перекладається як «карлик». Тому суть різних нанонаук і нанотехнологій в тому, що створюються, вивчаються, використовуються на практиці і виробляються різні маніпуляції з дуже малими матеріальними об'єктами, розміри яких хоча б уздовж однієї з координат лежать у нанометровому діапазоні. Це існуюча зараз формальна розмірна класифікаційна ознака для визначення нанооб'єктів та нанотехнологій.

Визначення нанотехнологій пов'язане не лише з розміром, а і з принципом, що лежить в основі нанотехнологій, під час отримання нанометалів (наночастинок). Зокрема до них належать маніпулювання з окремими атомами; застосування хімічних методів, самозбирання, самоскрадання. Нанотехнології також можна визначати і класифікувати за умовами застосування їх досить широкого діапазону підходів: механічні нономашини, в основі функціонування яких лежить механічний принцип; обчислювальні чіпи, розміри яких вписуються в нанодіапазон; асамблери, деасемблери та реплікатори для конструювання молекулярних структур відповідно до законів природи. Природними аналогами цього підходу є, наприклад, реплікація клітини, ДНК та РНК [1, 4–5].

Вцілому, нанотехнологічні дослідження досить важко визначити точно, оскільки вони виникли поступово, впродовж десятків років, в результаті розвитку і злиття цілої низки наукових напрямів у фізиці та хімії XX-го століття. Можна сказати, що нанотехнологія виникла в результаті «освоєння» та практичного застосування багатьох фундаментальних досягнень науки, отриманих за довгий час і тільки зараз ставших основою нової технології [3, 9]. Завдяки досягненням нанотехнології багато фантазій та мрій людства, такі як перемога над хворобами, космічні подорожі, продовження життя, скатертина самобранка, чоботи скороходи можуть стати реальністю. Наукові дослідження та технологічні розробки, які зараз відносять до галузі нанонауки і нанотехнологій, ведуться приблизно з середини XX ст. Уже сьогодні нанотехнології застосовуються в найрізноманітніших галузях промисловості, медицині, транспорті, інформаційній і телекомунікаційній сферах, а також у царинах збереження матеріалів та енергоресурсів, удосконалення методів виявлення та подолання наслідків забруднення довкілля, тощо.

Батьком нанофізики і нанотехнологій вважається американський фізик-теоретик Р. Фейнман, який ще в 1959 році у своїй знаменитій лекції «Внизу полным-полно места: приглашение в новый мир физики» говорив, що при

переході до вивчення самих маленьких об'єктів ми стикаємося з багатьма різноманітними явищами, що створюють нові можливості [9, 4–6]. Термін «нанотехнологія» ввів у науковий обіг японський дослідник Норіо Танігуті в 1974 р.

Отже, термін «нанотехнологія» означає сукупність процесів і методів побудови нових об’єктів за допомогою маніпуляцій з окремими атомами, що дає можливість отримувати молекули з бажаними властивостями, тому область застосування нанотехнологій безмежна. Нанотехнології – це способи створення нанорозмірних структур, які надають матеріалам і пристроям корисні, а іноді просто необхідні властивості. Саме в наносвіті йдуть процеси фундаментальної важливості – здійснюються хімічні реакції, вибудовується сувора геометрія кристалів, структури білків. Нанотехнологія – це створення нових речовин, із запрограмованими людиною властивостями [5, 30].

Існує ряд публікацій, присвячених нанотехнології. Так, у працях зарубіжних авторів У. Адамса, П. Алівісатоса, Р. Вільямса, Н. Кобаясі, Ф. Оуенса, Ч. Пула-мол., М. Роко, Л. Уільяме, У. Хартманна споглядається загальний огляд і опис нанотехнологій. Можна згадати вітчизняних авторів, які видавали оглядові праці з даної тематики, – В. І. Балабанова, В. В. Лучинина, М. Рибалкін, Ю. М. Таїрова, Ю. Д. Третьякова. Усі згадані праці мають спільну рису: філософські проблеми нанотехнології вони, у кращому випадку, лише зачіпають. Однією з перших книг, у якій зроблено спробу міждисциплінарного розгляду нанотехнології із залученням фахівців, що займаються філософією, є робота, виконана колективом Казанського інституту економіки, управління та права під редакцією В. Г. Тімірясова. Сучасні публікації, що розглядають нанотехнології з філософської точки зору, є статтями в періодичних журналах. Авторами, які таким чином в даний момент роблять внесок у розвиток філософського вивчення нанотехнологій, є А. А. Абрамян, В. І. Аршинов, В. І. Беклемишев, Р. Г. Вартанов, В. Г. Горохов, Д. І. Дубровський, Е. Н. Князєва, М. В. Ковальчук, Є. П. Кулькова, М. В. Лебедєв, С. О. Лебедєв, О. В. Лєтов, І. А. Негодаєв, Л. В. Семірухін, В. В. Чеклецов.

Філософсько-антропологічне осмислення процесу становлення нанотехнологій дозволяє розглянути дане питання як особливий системний комплекс знань, моделей, інструментів і специфічних навичок креативної міждисциплінарної роботи фахівців в різних галузях знання. Сукупність набутих поглядів стосовно антропогенних дій, що здійснюються творцями і користувачами технологій третього тисячоліття, дає змогу оцінити породжувану реальність яка справляє на наше буття амбівалентний вплив. Сума технологій нового тисячоліття, за допомогою яких здійснюється глобальне перетворення нашої дійсності, виявляється нині в горнилі найгостріших соціально-філософських дискусій, адже вони створюють не тільки небачені раніше блага, але і глобальні негативні погрози людському буттю.

Очевидно є гігантські можливості нанотехнологій, що відкриваються в таких напрямах, як медицина, хімія, фізика, біологія та прикладних галузях – військова промисловість, косметична технологія, ІТ-індустрія. У найбільш загальній постановці проблема застосування нанотехнологій у медицині полягає в необхідності змінювати структуру клітини на молекулярному рівні, тобто здійснювати «молекулярну хірургію». Вона може складатися з таких операцій як впізнавання певних фрагментів молекул і клітин, розриві чи з'єднанні частин молекул, додавання чи видалення молекулярних фрагментів, повного розбирання та збирання молекул і клітинних структур за певною програмою. Е. Дрекслер зауважує, що «з часом промислові засоби молекулярного складання розвинуться до рівня, коли стане можливим створювання нанороботів (асемблерів) – пристроїв розмірів порядку сотень нанометрів, що виконують будь-які маніпуляції з атомами речовини за заданими програмами» [7, 21]. Якщо подібна збірка здійснюється в рамках єдиної системи, а не окремими нанороботами, то мова йде про нанофабрики. Нанороботи розміром не більше бактерії, забезпечені маніпуляторами, двигунами і комп'ютерами, зможуть виконувати будь-які завдання по команді людини. Наномедицина проникаючи в будь-які клітини людського тіла буде здатна виправити будь-які проблеми: очистити артерії, знищити інфекцію або ракові клітини, навіть перепрограмувати на генетичному рівні всі клітини організму.

Також унікальність нанотехнологій полягає в застосуванні речовин малого розміру для розробки нових препаратів з метою діагностики соціально значущих захворювань, у томц числі сердцево-судинних, протимікробних, гастроентерологічних, онкологічних і неврологічних, профілактики лікування з поліпшеною специфічністю та особливою методологією застосування. Інновації наномедицини, а разом з нею і нанобіології є одним з способів підвищення якості та тривалості життя і тому належать до найбільш важливих проблем. «Науково-технічний прогрес у сфері медицини та біології дійсно ставить ряд дуже важливих питань – принаймні, перед тими людьми, які поділяють традиційні релігійні підходи до проблем існування людини і біосфери, до питань суспільної моралі та морального вибору особистості. Бо біотехнології, які нині знаходять безліч сфер застосування, у кінцевому рахунку, мають своїм адресатом саме людину і «замикаються» на ній. Більш того, в деяких сферах біомедичної практики людина як суб'єкт, на благо якого, нібито, спрямований весь прогрес сучасної науки і технологій, редукується до рівня свого роду біологічного матеріалу, сама стає об'єктом маніпуляції» [2, 100].

Якщо говорити про сучасне застосування нанотехнологій у військових цілях, то воно фактично було запущено, коли почалися роботи зі створення атомної зброї. Коли вчені змогли переступити поріг нановимірів і кинулися в глиб атомів, їм відкрилися великі непізнані властивості матерії, що призвели зрештою до створення не тільки ядерної зброї, а й атомної енергетики. Роботи в цьому напрямку тривають. Створюються не тільки нові види

озброєння і боєзапасів, але і різні супутні технології, наприклад засоби захисту (бронежилети, плащі-невидимки і т.д.), різного роду наносенсори та інші електронні пристрої. Так, за повідомленням заступника начальника Генерального штабу ЗС РФ А. С. Рукшина засобам масової інформації, у вересні 2007 року Росією випробувана новітня вакуумна бомба, розроблена на принципах нанотехнологій, потужність якої, згідно з твердженнями військових, може зрівнятися тільки з ядерними бойовими зарядами.

В даний час військові дослідження в галузі нанотехнології ведуться по шести основних напрямках: енергетичні ресурси і боєприпаси, забезпечення та протидія невидимості об'єктів, захисні і самовідновлювальні системи, що дозволяють автоматично ремонтувати пошкоджену поверхню танка або літака, або міняти її колір (ефект хамелеона), системи зв'язку, а також пристрої виявлення хімічних і біологічних забруднень.

Досліджуючи нанотехнології та їх внесок у різні галузі промисловості все ж необхідно зауважити про синкопований ритм їх розвитку, адже особлива увага, акцент буде переміщуватися в область суб'єкта, його свідомість. «Причиною такого зміщення акценту є те, що при переході до конструювання і роботі в наномасштабі, тобто на субатомному рівні, ми торкаємо самі основи буття. Якщо сьогодні, в інформаційну епоху, ми управляємо потоками інформації, то в епоху нанотехнологій ми будемо здатні управляти потоками речовини на найнижчому рівні, що в корені перевертає сам принцип нашого існування. І таким чином неминуче буде змінюватися наша свідомість, наше усвідомлення буття тут, буття в світі. Крім того, той факт, що нанотехнології дозволять безпосередньо змінювати свідомість окремих індивідів, наприклад шляхом впровадження тих же електронних чіпів в головний мозок, також виділяє проблемне поле свідомості нанотехнологічної наукової революції серед інших. З одного боку, подібні технології можуть допомогти тим, хто цього потребує, інвалідам, людям з вродженими дефектами. З іншого, фантастичні сценарії про армії кіборгів і тоталітарного контролю над людством стають реальними. Все це породжує цілий ряд соціальних та етичних проблем» [8, 84].

Перший та важливий соціальний і етичний аспект уже вищезазначеної проблеми навколишнього середовища, пов'язаний з потенційною загрозою здоров'ю людей, викликаної елементарно вдиханням крихітних наночастинок, а також впливом процесів нановиробництва на екологію. Експериментальні дослідження показали, що вдихання частинок надмалого розміру та наночастинок викликає запальні процеси в легенях, як наслідок, частина їх переміщується в кров, печінку, серце та мозок. Крім того, численними дослідженнями показано пряму залежність між забрудненням ними повітря та патофізіологічними змінами, що призводять до серцево-судинних захворювань. У зв'язку з широкомасштабним впровадженням нанотехнологій та наноматеріалів у повсякдення В. М. Михайленко [6, 424–425] зосереджує увагу дослідників на трьох аспектах:

- ✓ Оцінка гострих та віддалених ефектів наночастинок / наноматеріалів

на живий організм, включаючи людину.

✓ Моніторинг надходження наночастинок / наноматеріалів у довкілля і взаємодія з його елементами. Для цього необхідно чітко визначити шляхи вивільнення наночастинок у довкілля, дослідити взаємодію з різними складовими повітря, води, ґрунтів та біоти, можливість їх біоакумуляції чи біодеградації, фізико-хімічні закономірності циркуляції в навколишньому середовищі. Надзвичайно важливим є вивчення особливостей їх включення у харчові ланцюги, кінцевою ланкою яких є людина.

✓ Шляхи контакту людини з наночастинками / наноматеріалами та їх взаємодія з організмом на індивідуальному та популяційному рівні. Очевидно, що їх вплив на людину може бути як повністю (при медичному застосуванні, на робочому місці) або частково контрольованим (у побуті), так і зовсім неконтрольованим (при надходженні у довкілля). Тому особливе значення матимуть популяційні та епідеміологічні дослідження. Окрема увага має бути приділена визначенню і захисту найбільш вразливих груп населення.

Ще однією проблемою є питання про доцільність використання нанотехнологій в цілях поліпшення людського організму. Етичні рамки, в яких має розглядатися це питання – утилітаризм, права, автономія – піддаються тут, певною мірою, небезпеці. З одного боку, розвиток нанотехнологій в цьому напрямку може сприяти вирішенню важливих завдань, наприклад, охорони здоров'я. З іншого боку, тут виникає багато складних проблем крім створення кіборгів і їх потенційної переваги над людьми: гомогенізація людського геному, питання прав доступу до подібних технологій і навіть потенційна перемога смерті. Етиці навколишнього середовища доведеться рахуватися з медичною етикою. Штучне запліднення, електронні стимулятори серця і імплантанти сітківки вже сьогодні грають у небезпечну гру зі спадковістю і природним еволюційним процесом.

Не зважаючи на етичні, на соціальні аспекти, наноіндустрія є одним з перспективних і затребуваних напрямів розвитку науки, технологій і промисловості в економічно розвинених країнах. Першою країною, що оцінила можливості нової науки і виробила довгострокову стратегію розвитку в цьому напрямку, стали Сполучені Штати Америки, де в лютому 2000 року було оголошено про Національну нанотехнологічну ініціативу, що представляє собою велику науково-технічну програму. Вже наступного року уряд США запланував виділити на нанотехнологічні дослідження близько 500 мільйонів доларів, і почало здійснювати цілий ряд важливих практичних заходів, спрямованих на всесвітній розвиток нанотехнології. У 2003 р. Уряд США розмістив в нанотехнологічні дослідження і розробки 4,37 млрд дол на чотирирічний період. За оцінками, сумарні бюджетні витрати США в 2006 році склали 6 млрд дол. Щоб оцінити загальну активність в США, слід до цих федеральних витрат приплюсувати чималі расходи урядів окремих штатів, а також таких найбільших компаній, як Motorola, Intel,Hewlett-Packard, IBM. Японія в період 1997–2003 рр. інвестувала у просування нанотехнологій

2850 млн дол. За кількістю заявок на патенти після США та Японії в світі займає третє місце Китай.

З метою створення потужної конкурентноздатності в Росії прийнята програма розвитку наноіндустрії, по завершенні якої до 2015 року обсяг виробництва повинен скласти понад 900 мільярдів рублів, а після завершення програми його обсяг збільшиться до 1,2 – 1,5 трлн доларів. Все ж дивує той факт, що американською програмою з нанотехнологій керує росіянин Лаврентій Кабаре, японською – Дмитро Лазуткін, а в Силіконовій долині в США працюють понад 10 тисяч молодих і здібних російських програмістів [10].

З 60-ти країн, які займаються розвитком нананотехнології, Україна займає 29-е місце. На останньому засіданні уряду України 29 жовтня 2009 міністри схвалили державну цільову науково-технічну програму «Нанотехнології та наноматеріали» на 2010–2014 роки. Згідно з програмою, вже з 2010 року в Україні планується почати розробку сонячних батарей і фотоприладів на основі нанокристалів, а також створення наноматеріалів для промисловості, медицини та сільського господарства. Загальний обсяг бюджетних коштів, необхідних для реалізації програми, становитиме близько 185 млн грн. Крім практичних аспектів використання новітніх технологій, в документі йдеться про широкі підготовчі роботи – створення у всіх українських ВНЗ базових наукових кафедр за спеціальностями «Нанофізика», «Наноелектроніка», «Нанобіомедіціна», «Наноматеріалознавство». Крім того, до 2014 року в Києві, Львові, Харкові та Донецьку будуть створені чотири науково-освітніх центри підготовки магістрів та аспірантів за спеціальністю "Нанотехнології". При цьому розробники поки не готові сказати, як скоро ці інвестиції стануть приносити прибуток.

Генеральний директор компанії «НаноМедТех» Ігор Парнета відзначив, що Україна сьогодні здатна лідирувати на світовому ринку за такими напрямками у сфері нанотехнологій, як суперконденсатори, синтез порошків, біоімплантанти, біомаркери, аморфні матеріали, мембрани різного призначення та матеріали тертя. Зробивши ці напрями пріоритетними, Україна отримає можливість суттєво розширити високотехнологічний сектор економіки. Застосування нанотехнологій в медицині, сільському господарстві та охороні навколишнього середовища дозволить суттєво підвищити якість життя громадян і водночас зміцнити безпеку держави.

Таким чином, філософський аналіз нанотехнологічної ситуації суспільства XXI століття свідчить про те, що на шляху створення нанотехнологічного, інформаційного суспільства в Україні належить подолати ще багато труднощів і перешкод, але в той же час у нашої країни є в наявності величезний інтелектуальний потенціал, який необхідно постійно відтворювати і розвивати, ефективно спрямовувати і використовувати в інтересах усіх людей і суспільства вцілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гардашук Т.В. Нанотехнології та наноетика: питання дефініції / Т.В. Гардашук //Філософія науки: традиції та інновації. – С. : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. – №2(6). – С. 3–11.

2. Кирилл, Митрополит. О человеческом достоинстве и биотехнологиях / Кирилл, Митрополит // Человек, 2006. – № 4. – С. 99–106.

3. Кобаяси Н. Введение в нанаотехнологию / Н. Кобаяси. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний. – 2-е изд, 2008. – 134 с.

4. Лук'янець В.С. Нанотехнологическая революция: глобальное обновление антропосферы [Електронний ресурс] / В. С. Лук'янець // Totallogy–XXI. Постнекласичні. – К : ЦГО НАНУ, 2005. – Вип. 13. – Режми доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/totallogy/2005_13/lukyn.htm

5. Ляшенко В.И. Наноэкономика, наноиндустрия, нанотехнологии: проблемы и перспективы развития и управления в слявенских странах СНГ (серия «Экономическое словяноведение». Третья книга) / В.И. Ляшенко, К.В. Павлов. Мурманск-Донецк: Изд-во Кольского НЦ РАН, 2007. – 264 с.

6. Михайленко В.М. Нанотехнології –перспективи застосування та ризики для здоров'я людини / В. М. Михайленко, П. М. Михайленка, Л. О. Єлейко // Наномалекулярна медицина і нанотехнології в онкології, 2008.– №4. – С. 420–425.

7. Поликарпов В.С. Философия нанотехнологии /В.С. Поликарпов, Б.Г. Коноплёв, В.А. Поликарпова, С.П. Малюков. Ростов-на-Дону – Таганрог: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, Изд-во ТТИ ЮФУ. 2009 – 205 с.

8. Семирухин Л. В. Нанотехнологии и сознание /Л. В. Семирухин // Философские науки, 2008. – №1. – С. 80–96.

9. Фейнман Р. Внизу полным-полно места: приглашение в новый мир физики / Р. Фрейман // Рос. хим. журн. – 2002. – Т. 46. – № 5. – С. 4–6.

10. Ющенко Ю. А. Философия нанотехнологий и их роль в прогрессе общества / Ю. А. Ющенко // Вестник АГТУ, 2007. – № 5. Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-nanotehnologiy-i-ih-rol-v-progresse-obschestva (дата обращения: 13.05.2013).

РЕЗЮМЕ

Е.А. Гайворонская. Нанотехноогическая ситуация общества конца XX века.

В статье осуществлен философский анализ понятия нанотехнологий. Сделана попытка осветить и проанализировать основные вопросы использования нанотехнологий в общественной среде и определения нанотехнологической ситуации Украины в мировом исследовательском пространстве

Ключевые слова: *нанотехнологии, наночестинкы, ассемблеры, деасамблеры, репликаторы, нанодиапазоне, нанофабрик.*

SUMMARY

O. Gayvoronskaya. Nanotehnoogicheskaya situatsiya Società the end of the twentieth century

The article presents a philosophical analysis of the concept of nanotechnology. Attempts to highlight and analyze the main issues of nanotechnology in the social environment and the definition of nanotechnology situation in Ukraine in the global space research

Key words: *nanotechnology, nanoparticles, assemblers, deasamblery, replicators, nanorange, nanofactories.*

УДК 141.7«71»316.4

Я.В. Пушкар
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

ВПЛИВ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СТАНОВЛЕННЯ МЕГАСОЦІУМУ

У статті досліджується проблема впливу досягнень сучасної науки на формування мегасоціуму, роль конвергентних нано-, біо-, інфо-, когно-, соціогуманітарних супертехнологій у контексті становлення майбутньої планетарної цивілізації. Значну увагу приділяється аналізу змін умов та характеру буття суспільства під впливом NBICS-конвергенції.

Ключові слова: *NBICS-конвергенція, hi-tech, hi-hume, наука.*

Ми перебуваємо на початку нової технологічної революції, яка може бути названа NBICS-революцією. Йдеться не тільки про збільшений рівень розвитку науки і техніки, нових галузях економіки та способах організації виробництва, а й про нові форми соціальності, ціннісних орієнтирах, про нове розуміння сутності і природи людини. Обговорення подібних перспектив вже йде, воно представлене в різних публікаціях – тут і академічні роботи, і публіцистика, і політичні програми. Конвергуючі технології задають нову стратегію розвитку цивілізації і в цій якості потребують адекватного гуманітарного осмислення в широкому сенсі слова. Сучасний етап конвергентного розвитку пов'язують з участю у ньому соціогуманітарних наук і відповідним перетворенням «NBIC» в «NBICS», виходячи з цього, модус буття сучасного суспільства із значною вірогідністю може бути охарактеризований як нано- біо- інфо- когно- соціогуманітарний і технологічний. Ми все більше звикаємо сприймати навколишній світ, не тільки природний і соціальний, а часто і самих себе як поле для здійснення найрізноманітніших технологічних впливів. Розвиток конвергуючих NBICS-технологій відкриває перед людством можливість створення принципово нових інструментів техноеволюціонного процесу. Нанотехнології дають ключ до зміни світу артефактів і живої природи, в тому числі біології

людини, на самому фундаментальному рівні. Мова йде про «запуск майбутнього», що складається із з'єднання можливостей твердотільної мікроелектроніки з «конструкціями», створеними живою природою [6]. Важливо зрозуміти, що нанотехнонаука − не просто модна течія, а заявка на якісно новий рівень конструювання реальності. Можливість самозбірки «знизу-вгору» молекулярних наносистем, саморегуляції наносистем з елементами, що самовідтворюються, про біопроблеми ембріо-і морфогенезу, саморегуляції організму, клітини, генома, питаннях протеоміки, динаміки популяцій, еволюційної теорії. Інформаційні та когнітивні технології, доповнені соціогуманітарними технологіями, мають в якості додатків самоорганізацію мереж різних типів (від нейро-до соціальних), породження штучного життя та багато іншого, тим самим збільшуючи ентропію, яка в подальшому опосередковано чи цілеспрямовано виводить суспільство на якісно новий рівень – становлення мегасоціуму. *А під мегасоціум ми розуміємо спосіб буття планетарної цивілізації в умовах взаємодій мережевого характеру, які формуються, функціонують і посилюються під впливом високих наукоємних технологій (hi-tech,hi-hume, NBICS).*

Отже, мета статті – є філософська рефлексія впливу сучасних технологій на розвиток суспільства, яка прямує до становлення мегасоціум.

Останнім часом уважного ставлення дослідників вимагає питання щодо аналізу змісту та сутності високих наукомістких технологій та їх впливу на еволюцію соціуму, оскільки NBICS-технології перетворюються на головну детермінанту, що суттєво трансформує всі сфери індивідуальної і суспільної життєдіяльності людини та докорінно впливає на процес трансформації технологічного устрою планетарної цивілізації. Дослідженням цієї проблеми займалися Т. Гардашук, І. Глазко, М. Желена, О. Жукова, В. Кізіма, Н. Кобаясі, Б. Лузгін, В. Лук'янець, М. Марков, О. Мороз, Б. Патон, А. Ракітов, В. Цикін, В. Чешко, С. Хокінг, Б. Юдін та інші.

Втім упровадження NBICS-технологій у різні сфери життєдіяльності сучасного глобального соціуму сприяє переходу до нового етапу розвитку, де ризик і випадковість стають атрибутом соціоекономічного і науково-технічного прогресу. Цю проблему розробляли у своїх працях У. Бек, Г.Бехман, В. Горохов, Н. Луман, М. Мойсеєв, А. Назаретян, М. Попович, Е.Тоффлер, М. Хилько, В. Цикін та інші.

Однією з найважливіших складових так званої NBICS-ініціативи (Національний науковий фонд США, 2001р.), стало «покращення людської функціональності». Невипадково це формулювання було винесено в назву доповіді, яка стала найбільш відомою і цитованою у світі працею по NBICS-конвергенції. Це доповідь «Конвергуючі технології для поліпшення людської функціональності. Нанотехнології, біотехнології, інформаційні технології та когнітивна наука»[1]. Доповідь побудовано не навколо обговорення відповідних технологічних проблем, а в зв'язку з виникаючими питаннями, що стосуються наслідків технологічного прогресу для суспільства, науки і майбутньої планетарної цивілізації − мегасоціуму. Автори концепції

взаємозв'язку конвергентних технологій стверджують, що конвергенція реалізується як синергійна комбінація п′яти областей науки і технологій, що швидко розвиваються: 1) нанотехнології та нанонаука; 2) біотехнології та біомедицина, включаючи генну інженерію; 3) інформаційні технології, включаючи просунутий комп'ютинг і нові засоби комунікації; 4) когнітивні науки, включаючи когнітивні нейронауки; 5) соціогуманітарних технологій (Hi-hume). Для розвитку соціогуманітарної складової NBICS важлива жива проектно-орієнтована спільна діяльність. Саме така форма найбільш адекватна для трансдисциплінарної методології становлення конвергентних технологій як процесу, зв'язаного з розвитком соціогуманітарного знання, з виникненням нової «трансформативної антропології». Це поле діяльності соціогуманітарних технологій. У фокусі тут знаходиться дослідження процесів породження нових сенсів в широкому спектрі інтерсуб'єктивних взаємодій, коли відбувається перенесення і трансформація знань від індивіда до індивіда, від організації до організації, від артефакту до індивіда. А також дослідження процесів комунікативного перенесення знань у просторі і часі з метою мінімізації відповідних тимчасових і енергетичних витрат. По суті, йдеться про підвищення ефективності наявних і конструюванні нових креативних комунікативних інтерфейсів в синергетичної системі «Людина – рекурсивна складність середовища – людина».

Стверджується також, що зараз ці галузі людської діяльності − як еволюційно-сполучена сукупність практик пізнання, винаходи і конструювання − досягли такого рівня інструментального розвитку, при якому вони повинні вступити в інтенсивну синергетичну взаємодію. Результатом останнього являється становлення якісно нової нанотехнонауки, що відкриває перед людиною і людством нові горизонти власної еволюції як усвідомлено направляється трансформативного процесу. Природно, тут виникають питання, що стосуються «усвідомленої спрямованості». Куди і ким або чим повинен «направлятися» процес трансформативності? Які форми він може прийняти? Яким буде майбутній мегасоціум? У контексті цієї теорії відповідей на ці питання ми не отримуємо.

В англомовних експертних текстах для конкретизації часто використовується термін «human enhancement» («удосконалення, поліпшення людини») з додатковим поясненням, що йдеться про технологічне посилення, покращенні людських здібностей, модифікації людської тілесності та інтелекту. Зрозуміло, дебати з приводу «поліпшення» людини та її здібностей – як фізичних, так і інтелектуальних – велися задовго до появи концепції NBICS-конвергенції. Однак саме після її появи вони вийшли на нову стадію – «Стадію-Два» [1]. Перша стадія – це минулі дебати, які хоч і були пов'язані з власне медичними проблемами хвороби і відновлення здоров'я, але концентрувалися в основному навколо проблем допінгу в спорті, косметичної хірургії, а також «розумних пігулок». Ці три сфери практик «поліпшення», хоча й існують багато в чому відокремлено один від одного, проте мають деякі загальні риси. Всі вони пов'язані з медициною і

присутністю лікаря, мають «дискретний» характер, слугують досить вузьким специфічним цілям. Практики першої стадії здатні мати шкідливі побічні наслідки, які однак можуть бути ідентифіковані та вивчені. Ефекти «поліпшення» такого роду, як правило, ясні і документовані. Необхідно зазначити, що ефекти ці відносно помірні, тут немає мови про виникнення радикально нових надлюдських здібностей. Соціальний і етичний аналіз практик «поліпшення» першої стадії може здійснюватися у формі оцінки ризиків і вигод. Інша річ – «Стадія-Два», на якій NBICS-конвергенція викликає до життя нові технології. Для неї характерні такі риси. «Покращення» забезпечує якісно нові здібності. Розмежувальний бар'єр між лікуванням і «поліпшенням» розмивається. Наприклад, сліпа людина з нейро/відео інтерфейсом може знайти можливість бачити додатково в інфрачервоному або ультрафіолетовому діапазоні. «Покращення» виявляється багатофункціональним. Так, інтерфейс «мозок-машина (комп'ютер)» може спочатку концентруватися на усуненні деякого специфічного недоліку, наприклад втрати зору, але створена з цією метою технологія може, подібно стільникового зв'язку, сама по собі знайти безліч додаткових функцій, що створюють широкий діапазон можливостей для створення і дослідження нових форм людської життєдіяльності. Траєкторії різних шляхів «поліпшення» розмиваються і переплітаються, залучаючи конвергенцію різних технологій. Тим самим відбувається делокалізація проблеми «поліпшення», її трансформація у проблему становлення нової технокультури гібридних інтерфейсів, що, в свою чергу, не може не позначитися на суспільстві майбутнього.

«Покращення» розвивається в прискореному темпі. Власне, центральною темою дискусій, що слугують основою знаменитого доповіді Національного наукового фонду США, було питання про те, як найкращим чином каталізувати дослідження в цій сфері. «Покращення» дасть значні переваги тим, для кого ці технології стануть доступними. У конкурентнонасичених сферах − бізнесі, освіті, військових додатках тиск в інтересах використання цих технологій буде наростати, а викликані ними проблеми стануть першорядними і всепроникливими для повсякденного життя всіх людей. Що ж звідси випливає? Перш за все, виникає спокуса сказати, що оскільки «Стадія-Два» людського поліпшення настане ймовірно через два десятки років, то необхідно спершу отримати її зримі результати в якості предмета подальшого обговорення. Однак є підстави вважати, що традиційна двоступенева модель − спочатку дослідження і розробки, а потім етичні та соціокультурні оцінки наслідків − у передбачуваній ситуації широкого використання технологій збільшення людських можливостей з їх синергійно прискореним темпом, трансформативним потенціалом, радикальністю і новизною, разом з неподоланним до кінця технологічним детермінізмом і редукціонізмом, буде виглядати явно застарілою. Тоді що натомість? Наскільки ми всі повинні бути зацікавлені у проекті, який має на меті здійснення реінжинірингу наших базисних людських здібностей? Адже

вже сьогодні нам кажуть, що ми всі в деякому сенсі суб'єкти дослідження, залучені в цей великий новий експеримент.

Проблеми, що тут виникають, настільки складні і незвичайні, що спокуса стати «напівбогом» знаходить величезну силу, обіцяючи звільнити нас від «занадто людських» переживань, від розчарувань, які йдуть за спробами співвіднести високі ідеали з реальністю, з наявними знаннями і можливостями, від хворобливих хитросплетінь питань, в яких заплуталося і які нездатне вирішити сучасне суспільство[10, 18–20].

У тенденціях розвитку сучасного людства проглядаються нові умови людського буття дихотомічного значення. З одного боку, розвиток і використання високих наукомістких технологій, котрі базуються на розвитку Hi-tech, Hi-hume, NBICS, дають людині ширші можливості для доступу до знань та інформації, сприяють підвищенню якості, комфортності життя завдяки розвитку економіки, охорони здоров'я, вдосконаленню демократичних процедур тощо. З іншого боку, Hi-Tech приховують ризики у вигляді апокаліптичних загроз. Стрімкий розвиток науки, техніки й технологій не менш стрімко накладує відбиток на суспільство та екзистенцію людини. Як приклад давайте візьмемо інтернет-технології позитивний вплив котрих на соціум справляє двояке враження. З одного боку:

- В останні кілька років соціальні мережі, такі як Facebook і Twitter, завоювали мільйони прихильників. За допомогою соціальних мереж люди об'єднуються в групи за інтересами і обмінюються ідеями. У мережі людям легше спілкуватися тому, що не відбувається прямого контакту. Виникає ілюзія анонімності. Тому, багато дозволяють собі писати і говорити в мережі все, що завгодно. Навіть те, що вони ніколи не сказали б у реальному житті.
- Інтернет дає багато можливостей і для ведення бізнесу. Наприклад, у наш час необов'язково відправлятися на біржу праці, щоб знайти роботу. Досить просто створити «акаунт» на спеціальному сайті, розмістити своє резюме і роботодавці самі знайдуть тебе, якщо ти підходиш під їхні вимоги. Існування таких сайтів вигідно як для роботодавців, так і для тих, хто шукає роботу.
- Інтернет позначився і на сучасній торгівлі. Тепер необов'язково виходити з дому, щоб зробити покупки. Досить доступу до Інтернету і кредитної картки. Можна замовити навіть дуже рідкісні товари з іншого кінця світу. Стали популярними інтернет аукціони, такі як «e-Bay».
- Найголовніше, що дав нам інтернет – це можливість миттєвого доступу до величезних обсягів інформації. За допомогою пошукових машин можна майже моментально отримати доступ до потрібної інформації. Це відкриває дуже широкі можливості для навчання і досліджень.

З іншого боку є і негативні сторони, які зобов'язують суспільство замислюватися над проблемами дегенерації, відчуження, знеособлення людини. Розглянемо деякі із зазначених проблем.

- Люди розучилися думати. Мислення – та мала, але значна частина, що відрізняє людей від тварин. Зараз необов'язково знати, коли, наприклад,

народився А. С. Пушкін, досить набрати в пошуку «Коли народився Пушкін», і ви отримаєте відповідь. Коли такі знання знадобляться, то людина виконує такі дії:

1) набирає пошукової запит;
2) одержує необхідну інформацію;
3) використовує цей результат за призначенням;
4) і ... забуває.

- Людина перестала бути особистістю в Інтернеті, всі індивідуальності стираються, і мислення стає одноманітним і простим. Все зводиться до натискання Кнопки. Люди з часом забувають, як спілкуватися в реальному житті безпосередньо, адже в мережі можна робити те, чого в реальності ніколи ви собі не дозволите: повна відсутність контролю у висловлюваннях, безграмотна мова, – норма, адже себе можна представити зовсім іншою людиною, з іншим ім'ям, ніж є насправді.

Майбутнє людства – в руках самої людини, «людини розумної», озброєної раціональною зброєю наукового пізнання світу. Адже, як відомо, «знання – непереборний компонент будь-якого людського способу освоєння світу – може бути втілено практично у всіх продуктах матеріальної і духовної діяльності людей». Саме наука повинна стати однією з основних рушійних сил з подолання системної кризи цивілізації, виживанню людства, виходу на новий етап розвитку цивілізації. Сьогодні людство знаходиться у точці біфуркації. Ми підійшли до усвідомлення того, що повинні стати частиною природи, жити за рахунок принципово нових ресурсів і технологій, створених за зразком живої природи. А це можливо тільки з використанням найдосконаліших технологічних досягнень. Збереження нашої цивілізації, її майбутнє пов'язане з появою і розвитком конвергентних NBICS-технологій. Саме вони дозволять створити гармонійне суспільство майбутнього − мегасоціум, в якому вся сукупність суспільних зв'язків − буде не конфліктувати, а доповнювати один одного, найтіснішим чином взаємодіяти.

Отже, наукомісткі технології стимулювали розвиток сучасного суспільства, але, з іншого боку, ми спостерігаємо і низку небезпек. У той же час, всі недоліки і негативні наслідки розвитку науки і техніки перекриваються позитивними: із зростанням науки, росте і загальне людське знання, що дозволяє економити ресурси, гроші, час. Також все більша кількість людей стає на шлях підвищення культурних цінностей з використанням сучасних досягнень техніки.

Сучасні технології виражають – прагнення людини до перетворення внутрішнього і зовнішнього світу, природи для здійснення своїх цілей. А це вимагає знання і розуміння процесів, що відбуваються в світі, в природі. Останнім часом пильна увага приділяється розробці великого спектру наукоємних технологій – це біотехнології, інформаційні технології, лазерні та мікроелектонние технології, – яким належить революціонізує роль на шляху людства від індустріальної (техногенної) цивілізації до мегасоціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Converging Technologies for Improving Human Performance. Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology and Cognitive Science. NSF/DOC-sponsored report. Ed. by M. Roco and W.Bainbridge. Dordrecht: Kluwer Acad. Publ., 2003. – Режим електронного доступу:
http://www.wtec.org/ConvergingTechnologies/Report/NBIC_report.pdf.

2. Агацци Э. Общество, основанное на знаниях /Э. Агацци// Вопросы философии. – 2011. – №10. – С. 3–20.

3. Герасимова И.А. Неустранимость неопределенности в социальной оценке техники /И. А. Герасимова// Эпистемология и философия науки. – 2012. – №2. – С. 123–140.

4. Горохов В.Г. Понятие «технология» в философии техники и особенности социально-гуманитарных технологий /В. Г. Горохов // Эпистемология и философии науки. – 2011. – № 2. – С. 110–123.

5. Ковальчук М.В. Конвергенция наук и технологий – прорыв в будущее // Российские нанотехнологии. – 2011. – Т. 6. – № 1–2. – Режим електронного доступу: http://www.nrcki.ru/files/nbik01.pdf.

6. Ковальчук М.В., Нарайкин О.С., Яцишина Е.Б. Конвергенция наук и технологий и формирование новой ноосферы// Российские нанотехнологии. 2011. №9–10. − Режим електронного доступу:
http://www.nrcki.ru/files/RNT.pdf

7. Мамчур Е.А. Фундаментальная наука и современные технологии /Е.А.Мамчур // Вопросы философии. – 2011. – № 3. – С. 80–90.

8. Стебаков Д.А. Армин Грунвальд. Техника и общество: западноевропейский опыт исследования социальных последствий научно-технического развития / Д.А. Стебаков // Вопросы философии. – 2011. –№ 11. – С. 184–185.

9. Цикін В.О. Філософський дискурс феномену конвергенції супертехнологій в суспільстві ризику: Монографія / В.О. Цикін. – Суми: Видавництво «МакДен», 2012р. – 264с.

10. Чешко В.Ф. Технологии управляемой эволюции и дихотомия научного знания (опыт концептуального моделирования) / В.Ф.Чешко, В.Г.Беспалов, К.В.Носов // Практична філософія. – 2008. – №1. – С. 16–25.

РЕЗЮМЕ

Я.В. Пушкар. Влияние современных технологий на становление мегасоциума.

Данная статья посвящена проблемам влияния достижений современной науки на формирование мегасоциуму. Автор исследует роль конвергентных нано-, био-, инфо-, когни-, социогуманитарных супертехнологий в контексте становления будущей планетарной цивилизации. В статье значительное внимание уделяется анализу изменений условий и характера бытия общества под влиянием NBICS-конвергенции.

Ключевые слова: *NBICS-конвергенция, hi-tech, hi-hume, наука.*

SUMMARY

Y. Pushkar. The Impact of Modern Technology on the Formation Megasociety.

This paper focuses on the problems of the influence of modern science on the formation megasotsiumu. The author explores the role of convergent nano-, bio-, info-,-Cogne, social and humanitarian Supertehnologiya in the context of the emergence of future planetary civilization. In this paper, considerable attention is paid to the analysis of changes in the conditions and the nature of being under the influence of society NBICS-convergence.

Key words: *NBICS-convergence, hi-tech, hi-hume, science.*

УДК 167/168(045)

Т. А. Кравченко
Сумской государственный педагогический
университет имени А.С. Макаренко

ИНФОРМАЦИОННО-СЕТЕВАЯ ПАРАДИГМА: КЛЮЧЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

В статье раскрывается сущность информационно-сетевой парадигмы, показаны ее основные черты, особенности становления в эпоху постнеклассической науки, а также выделены ее главные функции. Особый акцент сделан на раскрытии влияния информационно-сетевой парадигмы на развитие высоких технологий.

Ключевые слова: *парадигма, информационно-сетевая парадигма, меганаука, высокие технологии, система NBICS-конвергенции.*

Современный мир характеризуется процессами всеобщей глобализации, дигитализации, инжиниринга, компьютинга, широким распространением информационно-компьютерных и сетевых технологий, активным внедрением их в жизнь общества. Постиндустриальный социум «покрылся» информационными сетями, такими как Интернет, ГРИД-сети, коммуникационные, социальные, вычислительные и другие, они являются движущей силой развития современного социума.

Понятие «информационная сеть» становится всеобщим, трансдисциплинарным. Оно начинает играть методологическую роль во всех сферах человеческой жизнедеятельности. Сети выполняют важнейшие функции в современном мире: мировоззренческую, методологическую, коммуникативную, социально-культурную, аксиологическую, организационную, вычислительную и др. В настоящее время происходит становление сетевой концепции, которая приобретает особую актуальность, становится средством решения многих проблем современной постиндустриальной цивилизации. Она превращается в парадигму

гуманитаристики и естественнонаучного знания (В. Аршинов, А. Бард, Г. Бехманн, Е. Журавлева, М. Кастельс, С. Кувшинов, В. Лукьянец, М. Маклюэн, М. Марчук, А. Назарчук, Д. Нейсбит, Е. Поликарпова, М. Савостьянова, А. Ракитов, А. Рубанец и другие). Исследователи утверждают важность разработки новой парадигмы. Такой парадигмой, на наш взгляд, выступает информационно-сетевая, имеющая существенное философско-мировоззренческое, методологическое значение для понимания содержания постиндустриального социума и его развития. Эта парадигма позволяет поставить и решить ряд проблем натуралистики, гуманитаристики и компьютивистики. Этим и обусловлена актуальность статьи. Цель статьи заключается в раскрытии сущности информационно-сетевой парадигмы и ее ключевых особенностей.

Концепт «парадигма» был введен в научный дискурс американским историком науки Т. Куном. По его словам парадигму составляют принятые всеми научные достижения, которые в течении определенного времени дают модель постановки проблем и их решения научному сообществу. Она базируется на «особых онтологических и гносеологических идеализациях и установках, распространенных в определенном научном сообществе» [6, 5].

Характерной особенностью начала XXI века является активный процесс всеобщей информатизации всех сфер современного постиндустриального социума. В настоящее время, когда наука становится все более зависимой от Интернет-технологий, происходит трансформация научно-исследовательских практик, а это способствует формированию *информационно-сетевой парадигмы* – концептуально-когнитивного средства интерпретации и организации социальной действительности информационной эры. Переход к данной парадигме был ознаменован информационно-компьютерной революцией в 70-х гг. XX ст., в ходе которой возникли информационно-компьютерные социальные сети, ядром которых является Интернет.

Данная парадигма возникла на базе информационной концепции, общей концепции сети, когда эти концепции позволили ставить и решать определенные задачи постиндустриализма. Она является способом и средством постижения постиндустриального мира, призвана истолковать организацию деятельности людей.

В информационно-сетевой парадигме основными понятиями выступают «сеть» и «информация».

Изучением сущности понятия «сеть» занимались многие исследователи (А. Бард, Ф. Гваттари, Ж. Делёз, М. Кастельс, А. Назарчук и др.). Однозначного определения понятия «сеть» нет. На наш взгляд, *сеть – это суперсложная система, характеризующаяся полимагистральностью, большим количеством участников, отсутствием централизованного управления, свободой, интегративностью и интерактивностью, мобильностью и гибкостью.*

Можно выделить такие основные *черты сети*: а) информационный характер – в каждой сети циркулирует информация, в данном случае сеть является формой, а информация содержанием; б) сеть является системой – она состоит из связанных между собой равнозначных узлов и ей характерны процессы самоорганизации и саморазвития; в) ризомность – все элементы сети равны, в ней нет централизованного управления; г) интеграция, дифференциация и мобильность – сеть объединяет людей в глобальное сетевое сообщество и дает им возможность адаптироваться под изменяющиеся условия социальной реальности.

Сеть существует как определенная среда, в которой взаимодействуют участники, т.к. в основе сетей лежит коммуникация индивидов, что подтверждает ее социальность. Она выступает способом организации социальной деятельности. Сети объединяют людей и тесно связаны с распространением информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), которые сегодня можно считать ведущим фактором организации производства и бизнеса, образования, получения новых знаний и информации.

Мы рассматриваем сеть как совокупность связанных между собой компьютеров. В данном случае эта связь отражается в глобальной сети Интернет.

Со средины XX века предметом исследования ученых становится «информация». Современную эпоху начали трактовать как информационную, так как информация становится главной движущей силой ее развития. Понятие информации как элемента коммуникативной деятельности людей «лежит в основе развития компьютерных и информационных технологий, которые в настоящее время стали причиной радикальных и необратимых изменений, как в самом существовании человека, так и в его осознании себя и окружающего мира» [2, 18]. Поэтому, в нашем наиболее обобщенном понимании, информация – это сведения, передающиеся от человека к человеку, творящие его историю, что и способствует развитию современного общества. В современном мире, в век всеобщей информатизации, информация приобретает некую форму – сеть.

Возникновение сетей, их активное развитие, ИКТ и именно прогресс компьютерных технологий, широкое использование сетей как средств коммуникации, развитие сети Интернет – повлекло за собой следующий этап революции – информационно-компьютерной, что в определенной степени послужило трансформации информационной парадигмы, ее прогрессу, но не отрицанию. Она обогащается, изменяется и превращается в парадигму информационно-сетевую, способную объяснить все явления современного мира.

Информационно-сетевая парадигма характеризуется следующими особенностями:

Во-первых, информационно-сетевая парадигма возникла на базе информационной парадигмы, где информация имеет значительную важность,

в процессе всеобщей информатизации произошли коренные изменения во всех общественных сферах и в самом производстве, где информация и знания стали его конечной целью. Также информационно-сетевая парадигма образуется в результате конвергенции информационной и сетевой парадигм, они взаимообогащаются, прогрессируют, на стыке возникают новые понятия, способные объяснить явления окружающего мира. Информационно-сетевая парадигма является важным переходом от управления информацией к управлению знаниями на сетевом уровне. Они приобретают новый информационно-сетевой статус.

Информационно-сетевая парадигма активно влияет на развитие естественнонаучного и гуманитарного знания, предполагает создание электронной науки и сетевой структуры знания.

Во-вторых, информационно-сетевая парадигма влияет на процессы развития технологий, направляет, указывает, ориентирует мировоззренчески. В этом контексте прослеживается примат нано-био-гено-нейро-инфо-когно-компьютерно-сетевых технологий и активное их внедрение в жизнь общества. Происходит трансформация трудовых, экономических отношений, что приводит к появлению сетевых предприятий, индивидуальных схем занятости, сетевой экономике и др. Также возникает информационно-сетевое образование, которое предполагает использование ИКТ в образовательных целях (дистанционное обучение, сетевые on-line конференции, образование людей с ограниченными возможностями и т. п.). Активное взаимодействие информационно-сетевой парадигмы и высоких технологий приводит к трансформации всего социума – к возникновению сетевого, или же точнее информационно-сетевого, общества, коммуникативной основой которого является сеть Интернет.

Информационно-сетевая парадигма является способом усиления синергии технологий комплекса NBICS. Развитие NBICS-технологий дает «возможность смены технологических парадигм индустриальной эпохи и общей виртуализации социума, выражающейся в изменении ценностных приоритетов, компьютеризации всех сфер общества, вплоть до создания суперинтеллекта» [1, 71]. Сдвиг научной парадигмы проявляется в том, предыдущая парадигма господствовала в эпоху, когда наука представляла собой симбиоз двух базовых когнитивных практик – «Эксперимент» и «Теория». Сегодня на передовую выходит такая когнитивная практика, как «Компьютинг», которая рассматривалась методологами науки как вспомогательная и не расценивалась как фактор революционных изменений. Однако взгляд на науку изменился, когда она начала развиваться небывалыми темпами и ни одна когнитивная практика не смогла обойтись без применения компьютинга, который имеет дело с гигантскими массивами данных. По мнению В. С. Лукьянца, такой компьютинг следует трактовать как «супер-компьютинг», так как «он позволяет с громадной скоростью обрабатывать гигантские массивы данных, поступающие от мириады всевозможных датчиков, сенсоров, регистрирующих устройств. С

появлением «супер-компьютинга» и превращением его в базовую когнитивную практику науки, время науки, которая прогрессировала как симбиоз (Эксперимент – Теория), закончилось. Наука взошла на новый виток своего развития, на котором она стала эволюционировать как синергетический симбиоз «Эксперимент – Теория – Компьютинг» [7, 6]. Теперь наука выступает как меганаука.

Информационно-сетевая парадигма тесно взаимосвязана с меганаукой, которая представляет общее, максимально универсальное, системное знание и является глобальной конвергенцией трех ветвей – натуралистики, гуманитаристики и компьютивистики. Собственно компьютивистика представляет собой ансамбль когнитивных наук, совокупность всего технопарка компьютерных устройств получения, обработки, систематизации и хранения социально значимой информации.

В центр меганаучного поиска компьютивистики современной информационно-электронно-сетевой эпохи поставлено множество проблем, среди которых можно выделить повсеместный компьютинг и глобализацию практики использования компьютерных сетей, что изменяет социокультурный статус науки. Теперь наука выступает как симбиоз трех когнитивных практик – Эксперимент-Теория-Компьютинг. Именно компьютинг является основой информационно-сетевой парадигмы, что позволяет осмыслить ряд проблем современной электронной эры.

Информационно-сетевая парадигма и меганаука обогащают друг друга, в результате чего возникает синергетический эффект их взаимодействия. Собственно компьютивистика будет определять вектор развития информационно-сетевой парадигмы в дальнейшем.

В-третьих, информационно-сетевая парадигма, являясь воплощением высокотехнологической мысли, с помощью технологий Hi-Hume, дает нам понимание процессов, происходящих в мире. Это проявляется в следующем: 1) с помощью информационных и сетевых технологий Hi-Hume проникают в наше сознание, трансформируют наше отношение к постиндустриальному миру, вносят в нашу жизнь высокотехнологические инновации и стремление к обладанию ими, что создает определенный социальный имидж; 2) через сеть Интернет, рекламу и СМИ Hi-Hume влияют на наше восприятия себя, своей телесности; 3) благодаря активному развитию Hi-Hume и Hi-Tech и их влиянию на социокультурную сферу, произошло становление информационного сектора экономики, индустрии знаний.

Данная парадигма способствует развитию гуманитарного знания и индустрии Hi-Hume, в результате чего происходит превращение человеческого бытия в объект технологических манипуляций, что влечет за собой качественные экзистенциальные и мировоззренческие изменения, которые знаменуют собой завершение эпохи глобальной эволюции Homo Sapiens'а «самотеком» и начинается эпоха антропогенного ускорения под влиянием индустрии хай-тек.

В настоящее время на месте былой дихотомии «Hi-Tech – Hi-Hume» возник могущественный симбиоз, который интегрировал в себя практически все высокие технологии, которые порождают новые условия существования в окружающем мире человека, являющегося предметом инновационных изменений, поскольку информационно-сетевая парадигма, активно влияя на развитие меганауки, способствует активному внедрению в его жизнь повсеместного компьютинга, который и определит вектор развития данной парадигмы в дальнейшем. Эти процессы порождают реальные условия для научно-технологического прорыва в новую реальность. Практика использования всего спектра высоких технологий приближает человеческий мегасоциум к состоянию технологической сингулярности.

Контуры формирующейся информационно-сетевой парадигмы просматриваются в сближении естественных и социально-гуманитарных наук, их методологическом взаимном обогащении, а также в прогрессе индустрии высоких технологий, который напрямую зависит от информационно-сетевой парадигмы, так как она служит усиливающим средством конвергенции основных технологий, которые взаимопроникают друг в друга, приводят к новым результатам. Интернет, как коммуникативная основа информационно-сетевой парадигмы, способствует объединению ученых из разных стран в научные сообщества, что позволяет общаться, сотрудничать и обмениваться результатами между собой, способствуя повышению уровня развития науки в странах, обогащению естественнонаучного и социально-гуманитарного знания.

В-четвертых, одним из направлений практической реализации информационно-сетевой парадигмы является сеть Интернет, которая выступает как автономная социальная среда, в которой возникают определенные виды общественных отношений, находящие свое отражение в деятельности сетевых интернет-сообществ. Поэтому можно говорить о том, что информационно-сетевая парадигма является организационной.

Информационно-сетевая парадигма – гуманитарная технология, так как она является технологией организации социальной деятельности. Это прослеживается в том, что она тесно взаимодействует с высокими социально-гуманитарными технологиями, практика применения которых влияет на организацию гуманитарных процессов в социуме, сгруппированию общества в научные и вненаучные сетевые сообщества. Рассмотрим их.

Сетевые сообщества объединяют людей по разным признакам – это и общность интересов, и одно место работы, и одно вероисповедание. Среди наиболее ярко выраженных можно выделить такие сетевые сообщества:

– научные сетевые сообщества – профессиональные сетевые сообщества (объединения людей, принадлежащих к одной специальности), например: сетевое сообщество гуманитариев; сетевое сообщество философов; сетевое сообщество медиков; сетевое сообщество физиков и др.;

– вненаучные сетевые сообщества – объединения людей по сфере интересов и по принадлежности к определенной субкультуре, гендеру,

половой ориентации и др., например: языковое сетевое сообщество (объединяет людей, говорящих на одном языке, например, англоязычные пользователи сети Интернет); сетевое сообщество сексуальных меньшинств; сетевое сообщество мистиков; конфессиональное сетевое сообщество (по вероисповеданию); сетевое сообщество хакеров; сетевое сообщество геймеров (зачастую это сообщества он-лайн игр); сетевое сообщество борцов за справедливость; идеологическое сетевое сообщество; сетевое сообщество креативных людей (художников, певцов, мастеров); сетевое сообщество хранителей достояния страны; гендерные сетевые сообщества и др.

Информационные сети, в особенности сеть Интернет, выступающая зоной глобального сотрудничества, позволяют организовать людей в сообщества. В этом проявляется их организационная функция. В свою очередь функциями обладает и информационно-сетевая парадигма, среди которых можно выделить следующие:

– мировоззренческая – формирует в современной науке сетевое нелинейное видение явлений окружающей действительности, новый взгляд на решение проблем современности, формирует образ современного сетевого мира, расширяет мировоззрение человека во взглядах на постиндустриальное общество во всех его проявлениях и процессы, происходящие в нем. В контексте информационно-сетевой парадигмы рассматриваются вопросы превращения техносферы в основную среду обитания человека, проблемы создания единого информационного пространства, а также такие мировоззренческие проблемы, как дигитальное и биологическое бессмертие; виртуализация и компьютеризация жизни современного человека; формирование картины мира человека; технологическое равенство в технологизированном мире; развитие личности и социальная адаптация; замещение человеческого ресурса робототехникой; цивилизационные перспективы дальнейшего развития человечества и др.;

– методологическая – информационно-сетевая парадигма является методологией познания современного общества, другие науки, пользуясь методами, разработанными в контексте информационно-сетевой парадигмы дают возможность исследователям познать социальную действительность и степень влияния современных высоких наукоемких технологий на общество и человека. В силу многоплановости изучаемой проблемы информационных сетей при научных исследованиях научное сообщество обращается к широкому спектру научного знания, а это составляет методологический плюрализм. При этом широко используются такие методы: эксперимент, опрос, анализ, синтез, информационное и компьютерное моделирование, используются системный и информационно-синергетический подходы. Кувшинов С. В. выделяет отличительные характерные особенности подхода к организации и проведению подобного рода исследований: «*комплексность* – обеспечение работы исследователей с полным массивом текстовой, графической, аудио, видео информации; *интернациональность* – использование информационных международных компьютерных сетей и

возможное участие в исследованиях зарубежных коллег; *демократизация* – интеграция деятельности неограниченного числа равноправных (в смысле информационного доступа) исследователей; *открытость* – обеспечение доступа исследователей к информационному массиву научного сообщества» [5, 123]. Также информационно-сетевая парадигма выступает методологией познания процессов, происходящих в сети Интернет, в современном постиндустриальном обществе, способов его организации и функционирования;

– прогностическая – информационно-сетевая парадигма позволяет сформировать целостную картину будущего цивилизации, сформировать образ человека будущего, включенного в сети коммуникации, а также показать в каком направлении будут развиваться наука, техника, образование, а также перспективы цивилизационного развития;

– аксиологическая – под влиянием информационно-сетевой парадигмы происходит трансформация ценностей современного человека. Его аксиологический портрет отражает все процессы, происходящие в быстро меняющемся мире. «Виртуальные развлечения, досуг в форме просмотра телевизора, видео, компьютерные игры, общение в чатах, блуждания в Интернете, смс-переписка и т.д. – все это породило потребности и ценности нового рода. Современный, «продвинутый» человек получил небывалую свободу и возможности, многократно умножил скорость и объем общения, открыл для себя лавины информации, реализовал возможность управления различного рода системами, не выходя из комнаты, позволил себе совмещение разных видов деятельности одновременно» [4, 216]. Новый мир задает и новые ценностные ориентиры.

Антропологический потенциал виртуальной реальности, информационно-компьютерных сетей, компьютерных игр, возникающих под влиянием синергии Hi-Tech и Hi-Hume, способствует становлению нового человека, сдвигу экзистенциальных границ его существования и в дальнейшем может привести к возникновению нового типа человека. По этому поводу отмечается, что если «в эпоху индустриализма можно было говорить о том, что человек стал продолжением и придатком машины (механической или электромеханической), то в век информатизации можно уверенно констатировать, что он стал и продолжением компьютера (и инфокоммуникационных технологий)» [4, 229]. Также говорится о том факте, что человек, который в силу эффективности высокотехнологического производства, превращается в человека, который обладает большим количеством свободного времени. Собственно потребление свободного времени, «в котором эмоциональные и иррациональные моменты несравненно важнее, чем рациональная организация отдыха и рациональное мышление, становится, если так можно выразиться «главном делом жизни». Человек, превращающийся в Homo ludens, проявляет тенденцию очень скоро перестать быть Homo Sapiens» [3, 15]. Человек превращается в субъекта, преобразовывающего окружающую действительность и себя. Он стремится к

максимально полному использованию знаний о фундаментальных первоосновах, неживой, живой и антропной материи, то есть знаниям о самом себе, своей телесности, своем геноме и др. Человек, обладая знаниями подобного рода и овладевший практикой применения высоких технологий, создает искусственные атомы; модифицирует свой геном и геномы других живых организмов; изменяет свое тело, путем внедрения наночипов и нейрочипов в свою нервную систему, что позволяет усилить интеллект; создает робототехнику, чтобы автоматизировать производство; искусственно выращивает органы; трансформирует свою телесность и духовность, превращает себя в постчеловека; создает множество информационно-компьютерных сетей, которые объединяют современный социум во множество сетевых сообществ, тем самым способствуя формированию единого информационного пространства и др.

Итак, информационно-сетевая парадигма возникла на базе информационной концепции, общей концепции сети, когда эти концепции позволили ставить и решать определенные задачи постиндустриализма. Она является способом и средством постижения постиндустриального мира, призвана истолковать организацию деятельности людей, научных и вненаучных сообществ в разных сферах социума. Методологическая значимость информационно-сетевой парадигмы проявляется в развитии методологии научного познания. В рамках данной парадигмы возникают новые сетевые пути постижения научного знания. Как метод познания и постижения мира информационно-сетевая парадигма расширяет возможности приобретения новых знаний, организует современный постиндустриальный социум в сетевые сообщества и в рамках единой сети позволяет общаться – конвергировать. В эпоху становления информационно-сетевой парадигмы человек является творцом окружающей действительности и имеет в своем арсенале могущественную индустрию хай-тек, базирующуюся на знаниях о фундаментальных основах живой и неживой материи. Это дает ему возможность вмешиваться в микро- и мегамир, превращать неживую, живую и социальную материю в объект научно-технологических практик, осуществляя над ней наноинжинерные, молекулярно-биологические, наногеномные, информационно-компьютерные манипуляции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аршинов В. И. Философские проблемы развития и применения нанотехнологий / В. И. Аршинов, М. В. Лебедев // Философские науки. – 2008. – № 1. – С. 58–79.

2. Брылевская А. А. Воображение и компьютерная виртуальная реальность: сравнительный философско-методологический анализ : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / А. А. Брылевская. – Санкт-Петербург, 2009. – 24 с.

3. Зотов А. Ф. Научная рациональность : история, современность, перспективы / А. Ф. Зотов // Вопросы философии. – 2011. – № 5. – С. 5–18.

4. Информационная эпоха : вызовы человеку / под ред. И. Ю. Алексеевой, А. Ю. Сидорова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 335 с.

5. Кувшинов С. В. Компьютерные сети и гуманитарные науки: исторический аспект / С. В. Кувшинов // Философские науки. – 2008. – № 7. – С. 108–126.

6. Кун Т. Структура научных революций: пер. с англ. / Томас Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 608 с.

7. Лукьянец В.С. Индустрия научных знаний: NBICS-технологическое расширение окна в будущее // Тези виступів учасників Всеукраїнської наукової конференції «Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта» (18-19 жовтня 2012 р.). – Суми: ФОП Ляпощенко О.В., 2012. – 3–16.

РЕЗЮМЕ

Т.О. Кравченко. Інформаційно-мережева парадигма: ключові особливості.

У статті розкривається сутність інформаційно-мережевої парадигми, показані її основні риси, особливості становлення в епоху постнекласичної науки, а також виділені її головні функції. Особливий акцент зроблено на розкритті впливу інформаційно-мережевої парадигми на розвиток високих технологій.

Ключові слова: *парадигма, інформаційно-мережева парадигма, меганаука, високі технології, система NBICS-конвергенції.*

SUMMARY

T.A. Kravchenko. Informative-network Paradigm: The Main Features.

The essence of informative-network paradigm opens up in the article, its basic lines, features of becoming in the epoch of postnonclassic science are rotined, its main functions are selected. The special accent is done on opening the influence of informative-network paradigm on development of high-tech.

Key words: *paradigm, informative-network paradigm, megascience, high-tech, system of NBICS-convergence.*

УДК 167:141.7:316.422.44

В. А. Пономаренко
Сумский государственный педагогический
университет имени А.С. Макаренко

ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС СУПЕРТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассматривается проблема эволюции технологий от технико-технологических методов и закономерностей к супертехнологичным. Особое внимание в статье уделяется специфике

формирования NBICS-технологий, синергии естественнонаучных, социально-гуманитарных и технических наук и их качественной трансформации.

Ключевые слова: *техника, технология, супертехнологии, NBICS-технологии.*

В постиндустриальном, обществе происходят глубокие социальные и культурные трансформации. Роль науки возрастает в связи с развитием современных наукоёмких технологий, но одновременно происходит процесс трансформации самой науки. Сегодня уже очень сложно провести четкую грань между собственно наукой и её технологическими приложениями. Поэтому исследования науки дополняются исследованиями технологии, что согласуется с задачами изучения – технонауки и нивелирует традиционное размежевание теория-практика, наука-технология. В современном обществе существенно расширяют контуры взаимодействия науки, технологии, общественных потребностей, бизнеса; их взаимосвязи кардинально трансформируются: новую технологию разрабатывают тогда, когда на неё есть спрос. От науки не требуют ни объяснений, ни понимания вещей – достаточно того, что она даёт возможность эффективно их изменять. Это обуславливает понимание вторичности, подлежащей практическому претворению в реальность, изменениям как окружающего мира, так и самого человека. В странах, являющихся научными лидерами, сокращается доля фундаментальных исследований и последовательно расширяются прикладные, которые становятся доминантой научно-технологического развития.

Трансформаци традиционного и становление нового типа научного знания сквозь призму этоса науки актуализировалась в связи с активным развитием: нанотехнологий, биотехнологий, информационных технологий, когнитивных и социо-гуманитарных наук способствующих расширению научного пространства как философско-теоретическом, так и реальном практическом значении [4, 3–12].

Исследованию проблем технологического прогресса, анализа содержания высоких технологий а также их связей с фундаментальной наукой посвящены работы Кобаяси, Ковальчук, Лукьянца, Нарайкина, Цикина, и других.

Очевидно, что современное деление на многочисленные науки, отрасли, подотрасли – во многом условное, созданное самим человеком для более простого и удобного осмысления, систематизации получаемых им научных знаний. Обобщенно можно говорить, что изучаются различные формы существования материи, ее организации и движения. При этом не уделяется внимание связям между этими формами и их взаимному влиянию. Между тем, именно эти глубинные связи в первую очередь определяют структуру окружающего нас мира. Современную научную сферу можно сравнить с коробкой, в которой находятся сотни направлений науки, во многих из них мы достигли глубинных знаний. Существуют тысячи узких специальностей и специалистов, которые детально знают собственную

предметную область, движутся каждый в своей парадигме и, безусловно, вносят свой вклад в развитие науки. Но в то же время, зная сверхтонкие подробности об устройстве того или иного сектора знания, зачастую многие не имеют представления, а зачем собственно это нужно сегодняшней науке и обществу. Таким образом, узкая специализация в науке, с одной стороны, позволила изучить и понять многие процессы, определяющие состояние и эволюцию окружающей природы, но с другой стороны, привела к утрате целостной картины мира [5, 14]. Таким образом, одна из всеобщих закономерностей исторического развития науки – единство процессов дифференциации и интеграции науки.

В эпоху информационного господства важнейшим фактором знания стало появление супертехнологий, нетрадиционных (некомпьютерных) информационных машин с доступом к онтологии. Они стали главным достижением эпохи.

Супертехнологии созданы не в правительственных лабораториях, а в независимых международных центрах, которые удерживают монополию, защищают мировое лидерство новаций. Супертехнологии обладают подавляющим преимуществом по всем параметрам доступа к информационным классам реальности и к управлению сверхсложными системами. Ни одна страна не обладает сравнимыми технологиями.

Современники часто узнают о невероятных открытиях науки. Супертехнологии появились недавно, с момента фундаментального открытия испанский ученым, академиком Луисом Ортега семантической единицы измерения информации - Меллона (1990) и создания им Меллографа Ортега, онтологического детектора модальной информации. Супертехнологии свободны от ограничений трехмерного континуума, что означает проницание интраструктуры прошлого, настоящего и будущего по вектору времени и независимость от вектора пространства. Главными достоинствами Супертехнологий (с точки зрения актуальных проблем) можно назвать: широту научного пространства, исключительную точность, философскую обоснованность, мобильность и радикальное удешевление.

Для полного представления данной проблемы, рассмотрим этот вопрос более подробно. И первое на что следует обратить внимание это мир нанотехнологий.

Нанонаука изучает явления на атомном, молекулярном и микромолекулярном уровнях, где свойства существенно отличаются по сравнению с макроуровнем. Это изучение фундаментальных принципов молекул и структур, размер которых равен от 1 до 100 нанометров. Данные элементы называются наноструктурами.

Нанотехнология – это междисциплинарная область науки, в которой изучаются закономерности физико-химических процессов в пространственных областях нанометровых размеров с целью управления отдельными атомами, молекулами, молекулярными системами при создании новых молекул, наноструктур, наноустройств и материалов со специальными

физическими, химическими и биологическими свойствами. Она включает атомную сборку молекул, изучение их качеств, новые методы записи и считывания информации, локальную стимуляцию химических реакций на молекулярном уровне и другое [3, 13].

В перспективе нанотехнологии приведут к возникновению и развитию новой отрасли, наномедицины – комплекса технологий, позволяющих управлять биологическими процессами на молекулярном уровне. Из наиболее значимых направлений следует указать изучение возможности создания искусственных эритроцитов и искусственных лейкоцитов. В наиболее общей постановке проблема применения нанотехнологий в медицине заключается в необходимости изменять структуру клетки на молекулярном уровне, то есть осуществлять «молекулярную хирургию».

Устройства для молекулярной хирургии обычно называют молекулярными роботами. Они являются аналогами более общего нано-технологического устройства, называемого ассемблером. Такое название отражает как их конструкцию и размер, так и назначение - манипуляцию с молекулами [3, 18].

Взаимодействие между нанотехнологиями и информационными технологиями носит двусторонний синергетический и взаимоусиливающийся характер. По мере развития нанотехнологий, станет возможным создание с их помощью более совершенных вычислительных устройств. В свою очередь, это облегчит моделирование нанотехнологических устройств, обеспечивая ускоренный рост нанотехнологий.

Подобное синергетическое взаимодействие, весьма вероятно, обеспечит относительно быстрое (всего за 20-30 лет) развитие нанотехнологий до уровня молекулярного производства (одно из двух главных ожидаемых технологических достижений XXI века), второе – так называемый «сильный» искусственный интеллект, а это, приведет к появлению компьютеров, достаточно мощных для моделирования человеческого мозга.

Нанонауки и нантехнологии в перспективе будут охватывать все сферы жизнедеятельности человека: биологическую, психологическую, социальную и интеллектуальную. А это найдет отражение на эволюции всего социума и процессе формирования планетарной цивилизации. Философские исследования в этой области носят конструктивный характер. Это вызывает необходимость серьезного обновления традиционных методов и способов исследования взаимоотношений науки и общества, науки и технологий, требует адекватной историко-философской рефлексии.

Важным аспектом в изучении супертехнологий является биотехнология которая сегодня охватывает различные направления, основанные на фундаментальных достижениях и открытиях в областях молекулярной и клеточной биологии, геномики, протеомики, липидомики, биоинформатики и моделирования биологических систем. В настоящее время научные достижения в этих отраслях вызывают огромный научный и коммерческий

интерес и приводят к созданию новых биотехнологических предприятий и привлечению финансовых ресурсов для поддержки новых открытий и их практического внедрения.

Современная биотехнология революционизирует медицинскую науку. Она создает технологическую платформу для открытия и производства лекарств, разработки новых видов и методов лечения, вакцин и диагностических методов в медицине. Следует заметить, что около 90% всех приложений биотехнологии относится к медицине и здравоохранению. Около 385 миллионов человек во всем мире получают лечение более чем 130 лекарственными препаратами, созданными на основе фундаментальных научных исследований в области биотехнологии. К этим препаратам относятся лекарства для лечения сахарного диабета, инфаркта, анемии, муковисцидоза, рассеянного склероза, гемофилии, лейкоза, многих других форм рака. Биотехнологические методы также применяются для разработки вакцины против гепатита В и менингита. Интересно, что в настоящее время для лечения диабета используется человеческий инсулин, продуцируемый в генетически модифицированных бактериях. Он заменил свиной инсулин, который может вызывать нежелательные побочные реакции со стороны иммунной системы.

Следует заметить, что более 50% лекарственных препаратов, которые мы применяем в настоящее время, открыты за счет фундаментальных научных исследований в области биотехнологии. Кроме того, в настоящее время клинические испытания проходят более 350 биотехнологических фармацевтических лекарств, а также проходят апробацию вакцины, которые ориентированы более чем на 200 заболеваний. Несколько сотен лекарственных препаратов находятся в более ранних стадиях научных разработок. Проведение фундаментальных исследований позволяют разрабатывать сотни медицинских тестов, которые помогают в диагностике заболеваний. Например, в настоящее время каждый образец донорской крови анализируется для исключения ВИЧ-инфекции, и это было сделано при помощи проведения фундаментальных исследований в области биотехнологий.

В скором времени наиболее распространенные генетические заболевания будут также диагностироваться при помощи тестов созданных на основе биотехнологий. Например, люди, которые имеют значительный риск развития генетических расстройств, смогут использовать на основе ДНК-тестов методы, направленные на диагностику этих заболеваний на ранней стадии развития, когда даже еще отсутствуют какие-либо симптомы болезни. Исследователями в области биотехнологии также ведутся разработки новых методов лечения на основе генной и клеточной терапии. Генная терапия - это многообещающая технология, которая использует гены как лекарства для лечения пациентов. Целью генной терапии является доставка в организм человека генетических инструкций и производство терапевтических белков в течение длительного периода времени.

При клеточной терапии состарившиеся и больные клетки теоретически могут быть заменены новыми здоровыми клетками. Многие виды рака, а также генетические и нейродегенеративные заболевания, такие, как болезнь Альцгеймера и Паркинсона, являются потенциальными кандидатами на генную и клеточную терапию. Лучшая интерпретация человеческого генетического кода и понимание того, как гены регулируют биологические процессы, позволит понять, какие изменения и ошибки в генетическом коде могут приводить к нарушению молекулярных процессов и развитию заболеваний. Это, в свою очередь, приведет к разработке лекарственных средств, действие которых будет направленно на устранение причины заболевания, а не только на коррекцию симптомов.

Современные биотехнологии находят свое применение и в других современных отраслях, таких, как в сельское хозяйство и экология. Основными задачами биотехнологии в сельском хозяйстве является увеличение урожайности сельскохозяйственных культур путем увеличения их устойчивости к вредителям и повышения их питательной ценности. Экологическая биотехнология разрабатывает методы, направленные на более эффективную очистку опасных отходов без использования едких химикатов. Например, использование естественных бактерий Pseudomonas, которые живут в почве и «съедают» углеводороды, позволяют очищать береговую линию от загрязнения нефтью в 3-5 раз быстрее, чем путем традиционных методов утилизации, таких, как сжигание или химическая обработка. Биотехнология применяется для малоотходного и энергосберегающего производства во многих отраслях промышленности, таких, как химическая, целлюлозно-бумажная, текстильная, пищевая, энергетическая и металлургическая промышленность.

Говоря сегодня о супертехнологиях, нельзя не вспомнить о важности информационных технологий. Современное материальное производство и другие сферы деятельности все больше нуждаются в информационном обслуживании, переработке огромного количества информации. Универсальным техническим средством обработки любой информации является компьютер, который играет роль усилителя интеллектуальных возможностей человека и общества в целом, а коммуникационные средства, использующие компьютеры, служат для связи и передачи информации. Появление и развитие компьютеров – это необходимая составляющая процесса информатизации общества.

Информатизация общества является одной из закономерностей современного социального прогресса. Этот термин все настойчивее вытесняет широко используемый до недавнего времени термин «компьютеризация общества». При внешней похожести этих понятий они имеют существенное различие.

При компьютеризации общества основное внимание уделяется развитию и внедрению технической базы компьютеров, обеспечивающих

оперативное получение результатов переработки информации и ее накопление.

При информатизации общества основное внимание уделяется комплексу мер, направленных на обеспечение полного использования достоверного, исчерпывающего и своевременного знания во всех видах человеческой деятельности.

Работа с новыми технологиями придает особенный ритм и динамику повседневной жизни человека. Компьютер из вспомогательного технического оснащения превращается в образовательно-информационную систему, а также включается в структуру свободного времени человека на правах особенной формы досуга. Четко прослеживается взаимозависимость между уровнем развития информационной инфраструктуры общества и изменением его культуры. Наиболее наглядно преобразования в культуре проявляются в тенденции постепенного замещения традиционного вербального способа осмысления мира, что исторически имеет большое значение для всего человечества, новым аудиовизуальным познанием [1, 114].

Развивается информационная культура общества, которая связана с социально-интеллектуальными способностями человека и его техническими навыками. К первым относится умение извлекать информацию из различных источников: как из периодической печати, так и из электронных коммуникаций; умение ее эффективно использовать; владение основами аналитической переработки информации; знание особенностей информационных потоков в своей области деятельности, а также знание юридических и этических норм в этой сфере. К технической составляющей информационной культуры относятся навыки по использованию технических устройств (от телефона, мобилки, персонального компьютера и до компьютерных сетей), компьютерных технологий и программных продуктов [2, 54–58].

Информационная культура человека - только один срез культуры, который формируется в процессе усвоения им новых информационно-коммуникативных технологий, в том числе и компьютера. Целью же повышения информационной культуры человека является повышение качества его образовательной и профессиональной подготовки, обеспечение доступа к информационной базе знаний и культуры всего человечества. Поэтому наметилась тенденция перехода от этапа создания технической основы новой культуры к формированию машинно-информационной среды, которая обеспечивает передачу знаний по всему миру [9, 103].

Особенность современного этапа развития информационных технологий характеризуется необычайно высокой степенью их интеграции во все сферы человеческой деятельности, что обусловливает их взаимозависимость. К началу XXI в. ИТ превратились в базу многих других важных технологий, в том числе в основу развития самих себя. Именно благодаря развитию ИТ на основе вычислительной техники стали возможны

нанотехнологии и биотехнологии, микроэлектроника, производство новых материалов и многое другое.

Определяющая роль сверхтехнологий принадлежит когнитивным наукам которые играют в них важнейшую функцию. *Когнитивные технологии – информационные технологии, специально ориентированные на развитие интеллектуальных способностей человека.* Когнитивные науки – это мощный инструмент познания мира, общества, а также инструмент изменения сложившихся культурных моделей. Они исследуют познание и его эволюцию, интеллект, мышление, восприятие, сознание, язык как средство познания и коммуникации и мозговые механизмы познания. Они прямо или косвенно связаны с исследованиями мозга человека. Когнитивные науки включают в свое содержание: философию, нейрофизиологию и нейробиологию, когнитивную психологию и лингвистику, исследования в области искусственного интеллекта и другие науки; они несут значительный эвристический потенциал по отношению к нано-, био- и информационным технологиям [9, 122].

Главная особенность гуманитарных технологий заключается не только в обращенности к смысловому содержанию деятельности, в акценте на его понимании, но и в постижении и преобразовании ментальных структур субъектов управления, т. е. их образа мыслей, душевного склада, верований, которые в своей совокупности составляют так называемый ментальный комплекс. Поэтому *гуманитарные технологии* следует рассматривать прежде всего как специально созданные и эмпирические обоснованные схемы практических и символических действий, направленные на распознание и преобразование типичных для данного сообщества ментальных комплексов и символических структур управленческой деятельности. По сути гуманитарные технологии ориентированы на преобразование символической реальности управления. Их главное предназначение – производство, и расшифровка смыслов и культурных кодов идеальных структур деятельности, выраженных при помощи определенных знаков и символов.

Итак, существенные признаки социально-гуманитарных технологий.

Во-первых, очевидна их связь с преобразованием инвариантных и идеальных по своей природе структур сознания, мышления и поведения субъектов управления. Это направленные действия и операции, осуществляемые с целью постижения и преобразования культурных образцов и личностных представлений людей об управленческой деятельности.

Во-вторых, в их основе лежит алгоритм выполнения определенных процедур деятельности. Это специально созданная и эмпирически обоснованная система средств, приемов и способов, направленных на решение стандартных, типовых задач в рамках деятельности по организации и преобразованию социальных систем. Такая технология практически всегда связана с тиражи рованием новых или существующих образцов управленческой деятельности.

В-третьих, они направлены на создание схем поэтапных управленческих действий (техник, процедур, операций), помогающих личности, организации или более широкой системе успешно адаптироваться к окружающей среде.

В-четвертых, они имеют комплексный характер, охватывая все стороны управленческого процесса: подготовку и принятие управленческих решений, организацию их выполнения и контроль, а также обеспечение условий труда и быта работников организации.

технологий от собственно социальных, с одной стороны, и гуманитарных, с другой, заключается в формировании синтетических по своей сути и социокультурных по содержанию изменений структур и моделей управленческой деятельности. Их же специфика определяется в зависимости от степени участия субъектов в процессе управления и связана с постижением, воспроизводством и преобразованием инвариантных структур и процессов поведения людей в ситуациях их взаимодействия как друг с другом, так и с окружающей средой.

Термин техника, как правило, употребляется в трех смыслах. Первое – совокупность средств человеческой деятельности, созданных для осуществления процесса производства и обслуживания непроизводственных потребностей, а также для оказания тех или иных услуг. Второе – более узкое значение – машины, механизмы, приборы, сложные устройства той или иной отрасли производства. Третье – совокупность умений, навыков, образцов мастерства в той или иной деятельности.

Понятие «технологии» призвано обеспечить интеллектуальные условия для усправления и овладения техникой. К тому же сами философы показывают, что за технологией стоит более сложная реальность, а именно – социальные институты, человеческая деятельность, ценности, картины мира.

Технонаука включает в себя естествознание и гуманитаристику. Практическое применение технонауки на современном этапе и есть супертехнологии.

Главная мировоззренческая ценность революции супертехнологий состоит в том, что она приводит нас к плюралистическому взгляду на мир. Позволяя человеку все более властно вторгаться в таинственнейшие основания естественного, психического и социального бытия, порождаемая индустрия сверхтехнологий возбуждает в нем не эйфорию, а мировоззренческое разочарование, экзистенциальную тревогу, возрастающее недоверие к надвигающемуся техногенному будущему. Супертехнологии оказывают активное влияние на решение глобальных проблем современности, таких как антропогенное воздействие на природу, экологические, экономические, демографические, энергетические кризисы и катастрофы глобального характера, с которыми уже сегодня сталкивается человечество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баландин Р. К. Ноосфера и техносфера / Р. К. Баландин // Вопросы философии. – 2005. – №6. – С. 107 – 116.

2. Кармин А. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы / А. Кармин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 52 – 60.

3. Кобаяси Н. Введение в нанотехнологию / Н. Кобаяси; перевод с японского А. В. Хачояна. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. – 136 с.

4. Ковальчук М.В. « Конвергенция науки и технологий – новый этап научно-технического развития» / М.В. Ковальчук, О.С. Нарайкин, Е.Б. Яцишина // Вопросы философии: Вопросы философии. – 2013. – №3. – С. 33–39.

5. *Ковальчук М.В.* Конвергенция наук и технологий – прорыв в будущее / М.В. Ковальчук // Российские нанотехнологии. – 2011. – №1–2.

6. Лукьянец В.С. Наука нового века. Гуманитарные трансформации // Наука и образование: современные трансформации. Монография – К. : ПАРАПАН, 2008. – 328 с.

7. Мамчур Е.А. Фундаментальная наука и современные технологии / Е.А. Мамчур // Вопросы философии. – 2011. – №3. – С. 80–89.

8. Цикин В. А. Философский дискурс феномена конвергенции супертехнологий в обществе риска / В.А. Цикин. – Сумы: МакДен, 2012. – 264 с.

РЕЗЮМЕ

В.О. Пономаренко. Філософський дискурс супертехнологій.

У статті розглядається проблема еволюції технологій від техніко-технологічних методів і закономірностей до супертехнологічних. Особлива увага в статті приділяється специфіці формування NBICS-технологій, синергії природничонаукових, соціально-гуманітарних і технічних наук і їх якісної трансформації.

Ключові слова: *техніка, технологія, супертехнології, NBICS-технології.*

SUMMARY

V. O. Ponomarenko. Philosophical Discource of Supertechnologies.

The problem of evolution of technologies from technique-technological methods and conformities to regularity to supertechnological is examined in the article. The special attention is spared to the specific of forming of NBICS - technologies, synergies of natural-science, socially-humanitarian and technical sciences and their high-quality transformation in the article.

Key words: *technique, technology, supertechnologies, NBICS-technologies.*

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ ТА РЕЛІГІЇ

УДК 141.3 : 159.964.2

Н.Є. Доній
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

КОНЦЕПТ «СМЕРТЕЛЬНЕ БАЖАННЯ»: ДЕТАЛІ СТАНОВЛЕННЯ В ПСИХОАНАЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Зусилля сконцентровані на історії становлення на початку XX ст. концепції деструкції, представленій в науковій спадщині З. Фройда та в доробку маловідомої російської представниці психоаналізу С. Шпільрейн. Обґрунтовується, що для психоаналізу деструкція як «смертельне бажання» та руйнуюча сила, по суті, є біполярною, адже, за зовнішньою видимістю руйнування приховується позитивний аспект – руйнування одночасно виступає розвитком.

***Ключові слова**: біполярність, Ерос, Танатос, інстинкт смерті, інстинкт життя.*

Останні десятиріччя знаменуються занепокоєністю спільноти щодо життєвої енергії та виживання людства. Науковці, намагаючись відстежити поширення в суспільстві тенденцій саморуйнування і самознищення, наполягають на тому, що соціальна проблема життєздатності – вітальності – виникає в момент, коли в межовій ситуації «між життям і смертю» життєва енергія спрямовується єдиним вектором сили на те, щоб людина залишилася на боці життя. Проте, причина того, чому в деяких ситуаціях ця енергія не зупиняє людину й остання, особливо часто в соціальному плані, опиняється в потойбіччі, на боці смерті, здебільшого не знаходить переконливих пояснень. Однією з причин подібного стану речей, можна вважати факт, що в окресленні вітальності зберігається одна складність-помилка – ігнорування протилежної щодо вітальності сили, хоча згідно законів діалектичного розвитку сама по собі, без опозиційної енергії, вітальність існувати не може. Введення в сучасний науковий дискурс концепту «авітальність» не тільки детерміновано існуванням концепту «вітальність», але й розумінням, що саме через розкриття сенсу авітальності можна краще зрозуміти вітальність.

Одним з моментів підігрівання в останні роки зацікавленості до вивчення авітальності можна вважати визнання існування ситуацій, в яких процес соціального розвитку не несе в готовому вигляді форми майбутніх станів. Крім того, як правило, цей процес, що спочатку виглядає як інерційний, з часом, через отриману ззовні одну з двох полярних оцінок енергії, стає або позитивно-спрямованим або негативно-спрямованим, що теж, само по собі, провокує науковий інтерес. До певного часу наука могла дозволити собі відсікати подібні ситуації, процеси та умовиводи, що

здавалися несуттєвими, та в даний час це недозволена розкіш, адже подібна енергія виступає свідоцтвом незламності прагнення сучасного життя до здійснення своїх потенцій. Ще одним моментом в зростанні інтересу щодо досліджень авітальності можна вважати те, що зростаюча кількість науковців сходиться на думці, що людина починає замислюватися про доцільність спасіння не через якісь позитивні моменти життя, такі як щастя, здоров'я та ін., а через негатив – хворобу, переживання горя, втрати, смерть. Відтак, все частіше в наукових розвідках стала озвучуватися позиція, що порятунок людства йде з боку негативних явищ: катастроф, епідемій, адикцій та подібних форм зла, а отже, дослідження негативних категорій виглядає в плані пошуку та винайдення шляхів вирішення проблем більш перспективним.

Будь-який концепт, як відомо, є суттю єдності його різних аспектів, граней і моментів предмету. Таке положення не оминуло й концепт авітальність, що має багатостолітню історію накопичення сенсового багажу. Існування сили, прихованої за авітальністю, відчувалося на інтуїтивному рівні й періодично, враховуючи поширеність діалектичного методу, згадувалася як негативний, побічний феномен вітальності, але вербально номінація не відбувалася. Одним з важливих етапів в становленні концепту «авітальність» була розробка представниками психоаналізу категорії «деструкція», як позначення «смертельного бажання»[2]. Виходячи з вищевикладеного, ***метою*** даної публікації є розкриття історії розвитку системи тлумачення деструкції, представленої доробком Зігмунда Фройда та Сабіни Шпільрейн.

Аналіз останніх публікацій щодо наукового доробку З.Фройда доводить, що про цього віденського лікаря впродовж останнього століття було написано і сказано більше, ніж про будь-якого іншого філософа, діяча чи науковця. Його теорія психоаналізу до сьогодні залишається однією з найпопулярніших наукових концепцій ХХ ст. Різні аспекти психоаналітичної теорії та діяльності З. Фройда висвітлювали Г. Блум, Р. Беррі, А. Гамбургер, І. Григор'єв, Т. Гундорова, Р. Дадун, І. Єрмаков, Х.Р. Касафонт, Н. Зборовська, Г. Левченко, Ш. Мурон, Д. Ранкур-Лафер'єр, І. Смирнов, М. Штеренсис та ін.

Ім'я С. Шпільрейн є не настільки відомим для наукового загалу як ім'я З. Фройда, та за цією невідомістю приховується цікавий трикутник З. Фройд-К.Г. Юнг-С. Шпільрейн. Наукові розвідки присвячені цій російській дослідниці представлені іменами А. Ван Ванінг, О.Еткінда. Опосередковано біографія Шпільрейн вивчалася італійцем А. Каротенуто, який видавши книгу «Таємна симетрія: Сабіна Шпільрейн між Юнгом і Фройдом», включив до неї знайдене в к. 80-х рр. ХХ ст. листування С. Шпильрейн з Фройдом та Юнгом, прокоментував його інтригуючим підзаголовком: «Нерозказана

[2] Даним концептом автор замінює психоаналітичний концепт «інстинкт смерті», що здається не зовсім вдалим, адже інстинкт є формою пристосувальної поведінки до оточуючого середовища, в основу якої покладено вроджені рефлекси.

історія жінки, яка змінила ранню історію психоаналізу» [1, 66]. Цінність листів в тому, що вони вводять читача не тільки в історію розвитку роману між К.Г. Юнгом та С. Шпільрейн, але й в сенс того унікального впливу, який С. Шпільрейн справила на життя К. Юнга та кристалізацію його ідей і тієї ролі, яку вона відігравала у розвитку фройдівського психоаналізу та в охолодженні, а пізніше й в відчуженні К. Юнга та З. Фройда.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших, хто спочатку інтуїтивно, а потім й емпірично дійшов до важливості всебічного вивчення негативного аспекту не з гносеологічної чи онтологічної, а з психологічної позиції, став психоаналіз, засновником якого, як добре відомо, був австрійський психіатр Зігмунд Фройд. Перед тим як приступити до викладення суті заявленої теми, доцільними здаються певні пояснення щодо трактування психоаналізу як гілки на дереві психології. У буквальному перекладі психологія є знанням, наукою про душу (ψυχή з грец. – душа), що ґрунтується на позиції цілісності внутрішнього світу людини. Психоаналіз – це на переконання самого Фройда «мистецтво тлумачень» [6, 90], відтак, це мистецтво розкриття та пояснення прихованого сенсу, що само по собі не є наукою. Таке твердження може викликати деякій подив, адже на етапі становлення концепції, наприклад, біологія надавала Фройду необхідне підґрунтя для доказової бази (так, в роботі «По той бік принципу задоволення» Фройд згадує результати отримані А. Вейсманом, Л. Вудреффом, Е. Герінгом та ін.), до того ж сам Фройд був практикуючим лікарем, що, в певному сенсі, виступає аргументом науковості. Дотримуючись принципу першості авторської думки, але враховуючи домінуючу сучасну позицію трактуванні психоаналізу, все ж таки будемо вважати, що психоаналіз це науковий напрямок, сутність якого розкривається на стику двох систем. Першої – психологічної, в рамках якої головним бажання психоаналізу було не стільки розкладення цілісності психічного на складові, скільки намагання виділити фактори, що спричиняють певну активність людини та обумовлюють патологічні прояви в поведінці людини. В контексті другої – філософської системи – психоаналіз й є мистецтвом витлумачення, адже надає пояснення специфіки буття людини в рамках розгортання цивілізації (для Фройда вона уособлюється культурою).

Подібних коментарів вимагає й суперечлива орієнтація З. Фройда стосовно основи власного вчення. Австрієць наполягав на власній дуалістичній орієнтованості [6, 140], проте, не зважаючи на цей факт, Фройд на початку своєї психоаналітичної кар’єри шокував та образив сучасний йому соціум, декларувавши, що головним та єдиним мотиватором для людини є сексуальний потяг. Введенням в науковий дискурс концепту «енергія Еросу» Фройд фактично підтримав інших інтелектуалів XIX ст., які стверджували, що поведінка людини регулюється ірраціональними силами, що непідвладні контролю звичайної людини (Е. Гартман, І.Ф. Гербарт, Ф. Ніцше, А. Шопенгауєр та ін.). Утім, жоден з попередників Фройда не був занадто невідступним, таким як виявися батько психоаналізу, переконаний

що його покликанням й місією є розкриття сутності негативних аспектів в людській природі. «Ми підкреслюємо усе зле в людині тільки тому, що інші заперечують, завдяки чому душевне життя людини хоча й не стає кращим, але стає більш зрозумілим. Якщо ми відмовимося від однобічної етичної оцінки, то, без сумніву, зможемо визначити більш вірну форму співвідношення доброго та злого в людській природі» [3, 91].

Нагадаймо, що в своїй концепції австрійський вчений доводив, що люди перебувають в стані постійного конфлікту – психіка людини це поле боротьби між різнобічними й непримиренними силами інстинкту, розсудку і свідомості та запропонував вести мову про сублімацію, як подвійну детермінацію діяльності людей, обумовлену природними та моральними обґрунтуваннями людського буття. Атрибутом наукової позиції Фройда стала сконцентрованість на виявленні мотивів людської поведінки, на бажаннях та прагненнях, позбавлених однозначного трактування з позиції позитивність/негативність. Вчений, дотримуючись певних закономірностей та принципів діалектики, стверджував, людина – це складна енергетична система, мета будь-якої форми поведінки якої – зменшення напруги, викликаної скупченням енергії двох груп психічних образів збудження: життя та смерті (руйнування). Останнє відображає компульсивне прагнення усіх живих організмів повернутися в невизначений стан, з якого вони вийшли. Відзначимо, до такого висновку Фройд дійшов вже наприкінці своєї наукової діяльності, пройшовши певну еволюцію в поглядах, і тривалий час для Фройда існування другої, руйнівної сили не було об’єктом наукових інтересів. Навіть більше, якщо звернутися до праць Фройда, то чітко видна повна відсутність у його роботах концепту «Танатос». Фройд, як лікар-психіатр, спостерігав ірраціональні для суспільної думки форми поведінки у своїх пацієнтів, але для позначення того, що пізніше набуло назву «Todestrieb» («смертельний інстинкт») на ранніх етапах творчості було позначено концептом «агресія» та «агресивність» [3, 365], а пізніше «потяг до агресії та деструкції» [4, 246-247].

В останні роки закордоном сформувалася група дослідників, яка наполягає, що ідея руйнівного потягу була Фройдом частково запозиченою і справжнім автором концепту «бажаюче самоушкодження» та автором ідеї одночасного існування сексуального й деструктивного потягу була дослідниця російського походження Сабіна Шпільрейн.

Визначаючи хронологічний розвиток подій розгортання категорії «потягу до смерті», можна зазначити, що в щоденнику С. Шпільрейн перше згадування про зацікавленість цим феноменом датується 26 листопада 1910 р.: «Так, перша мета яку я хочу досягти, – зробити свою дисертацію настільки хорошою, щоб вона забезпечила мені членство в Психоаналітичному товаристві. Проте більш важливим для мене є моє друге дослідження – «Про інстинкт смерті» [цит. за 1, 68]. В подальшому Шпільрейн ще більше виказувала занепокоєння стосовно того, як її ідея буде сприйнята науковою спільнотою, адже обставини складалися не кращим

чином. Так, восени 1911 р. С. Шпільрейн, направляючись до Відня, де вона повинна була 29 листопада зробити доповідь щодо роботи «Деструкція як причина становлення», в власному щоденнику виказує певну тривогу, що її авторство може бути вкрадене й зізнається (запис від 26 листопада 1911 р.): «Я дуже побоююся, що мій друг, який мав намір згадати мою ідею в своїй статті, опублікованій в липні, та визнати мій пріоритет, може просто привласнити ідею, оскільки тепер він збирається говорити про неї, як про таку, що виникла ще в січні» [там само, 69]. Зазначимо, що під другом Сабіна має на увазі К.Г. Юнга, учня З. Фройда, який спочатку займався лікуванням дівчини від істерії, а потім став для неї дуже близькою людиною.

29 листопада 1911 р. С. Шпільрейн виступила перед членами товариства з лекцією «Про трансформації», що була присвячена її ідеям щодо інстинкту руйнування. Лекція викликала значний інтерес в колі членів товариства й спричинила жваву дискусію. З. Фройд описав лекцію, дискусію й власну критику в листі до К. Юнга від 30 листопада 1911 р., добавивши про С. Шпільрейн: «Вона є дуже милою, й я починаю її розуміти» [там само, 72]. Згодом до протоколу засідання 29 листопада 1911 р. додалося цікаве зауваження: «На перший погляд може здатися, що, під впливом Юнга, доктор Шпільрейн сформулювала, за багато років до Фройда, гіпотезу про те, що інстинктивне життя складається з двох протилежних стремлінь – інстинкту життя та інстинкту смерті. Більш уважний розгляд, проте, показує, що вона зовсім не розвивала цю теорію: скоріше можна говорити про те, що вона вважає сексуальний інстинкт, тобто інстинкт життя, інстинкт продовження роду таким, що має у собі деструктивний елемент» [там само].

Для Сабіни дуже важливою була оцінка Фройда щодо її ідеї й пізніше, в листі від 21 березня 1912 р., Фройд її надав, виказавши наступне: «Що стосується статті Шпільрейн, я знайомий тільки з одним її розділом, який вона представила Товариству. Шпільрейн вельми недурна, все, що вона говорить, не позбавлене сенсу. Однак її ідея про прагнення до руйнування мені не особливо подобається, оскільки я вважаю, що це визначається особистістю. Вона видається мені надмірно амбівалентною» [там само]. Чому виказані ідеї здалися амбівалентними З. Фройду залишається за лаштунками, але головне, що зробила Сабіна – вона дала визначення тієї негативної сили, що пізніше стала пояснюватися як танатологічна. Отже, Шпільрейн вважає, що описуваний нею феномен – це «демонічна сила, сутністю якої є руйнування – в той же час і є творча сила, тому що з руйнування двох індивідів з'являється новий індивід. Це й є сексуальний потяг, що за своєю природою є потягом до руйнування, потягом індивіда до знищення себе» [7]. Цим формулюванням дослідниця не тільки натякає на складнощі чіткого розділення між позитивною та негативною силами, але й наділяє енергію знищення позитивними якостями: руйнування є основою становлення.

Головна заслуга Шпільрейн полягала в тому, що їй вдалося намацати діалектику процесу під час якого будь-яка зміна (розвиток) передбачає руйнування та знищення старого стану. Також дослідниця була переконана,

що індивід може мати задоволення від невдоволення, як це іноді відбувається при переживанні болю, страждань, іншими словами, в людині паралельно з бажанням життя та любові закладено дещо, що прагне самоушкодження. Шпільрейн пише: «основною характеристикою індивідуума є те, що він є дивідуум» [7]. Останньою думкою дослідниця намагається довести, що «ін-дивід» це багатоголосся минулого й людина, при розпаді Я-концепції, регресує до первісного «ми-досвіду», що само по собі може мати позитивні наслідки, адже це є моментом поштовху для соціокультурного розвитку. «Душа роду», заперечуючи те Я, яке представляє індивід, одночасно з цим запереченням, створює Я в новому образі. Іншими словами, деструкція Я є причиною розвитку нових соціальних форм та підґрунтям для творчого становлення людини.

Заради справедливості вкажемо, що Шпільрейн не була єдиною, хто на початку ХХ ст. в рамках психоаналізу намагався визначити причину методичного руху людини в бік саморуйнування. Проте, вона була першою. Слідом за Шпільрейн свій варіант енергії деструкції запропонував Е. Вейс, ввівши в психоаналітичну практику концепт «destrudo», як носія «енергії інстинктів руйнування». Це введення Вейса лишилося без подальшого пояснення, відтак, не можна судити про його вплив на подальший розвиток даного напрямку думок, окрім одиничного згадування Г. Маркузе в «Еросі та цивілізації» [2, 123]. В тому ж 1912 р., ще один виходець з Російської імперії В. Штекель публікує роботу «Мова сновидінь» в якій вперше вводить в науковий обіг категорію Танатосу та підкреслює його зв’язок з Еросом [8]. На жаль, й це відзначають науковці, ідейна спадщина Штекеля залишається в числі несправедливо забутих та недостатньо вивчених, хоча на початку XIX ст. він був найбільш відомим психоаналітичним автором після З. Фройда. Причиною ігнорування Штекеля та його наукової спадщини біографи вважають сварку в 1912 р., під час якої Штекель з’ясовував стосунки з Фройдом, а опісля був вимушений відійти від справ Психоаналітичного товариства. Головний ідейний козир Штекеля – введення категорії біполярності: усе виникаюче в момент свого створення викликає свою протилежність, а відтак, ніщо не може бути репрезентовано само по собі. Отже, зосередившись на зборі емпіричного матеріалу, Штекель констатував наявність у пацієнтів біполярності – бажання смерті, що невід’ємне від спонукання до життя. Штекель в результаті спостережень переконався: бажання жити – це є сексуальний драйв, а найвище задоволення життям часто проявляється в бажанні смерті, при якому вибір виду смерті знаходиться під впливом еротичних фантазій. Тобто коло замкнулося: почали з сексуальності нею й закінчили, почали з задоволення як позитиву, ним і закінчили.

Черга З. Фройда щодо введення в праці концепту «Todestrieb» дійшла пізніше. Перші кроки до визнання існуванні цього інстинкту Фройд зробив в роботі «Печаль й меланхолія» в 1917 р., в якій висунув припущення що придушення агресивності зміщується в бік аутоагресії, але основні тези

щодо відстоювання ідеї «смертного бажання» були надані в 1920 р., коли він оприлюднив статтю «По той бік принципу задоволення». В цій роботі Фройд віддав належне своїм попередникам та особисто Шпільрейн й в примітках до викладених тез він зауважив: «В одній насиченій змістом та думками роботі, на жаль, не зовсім для мене зрозумілої, Сабіна Шпільрейн передбачила значну частину цих міркувань» [6, 143]. Подаючи викладку власних позиції, Фройд спочатку зазначає, що «метою будь-якого життя є смерть» [там само, 120], а потім детально пояснює: «…усе, що живе повинно внаслідок внутрішніх причин померти… Ми звикли так думати … Ми, можливо, зважилися на це тому, що в цьому віруванні приховується розрада» [там само, 128]. На шляху досягненні смерті як мети можливі два варіанти розвитку подій, а саме «одна група потягів прагне вперед, щоб як можна скоріше досягнути кінцевої мети життя, а інша – на певному місці свого шляху спрямовується в зворотній бік, щоб пройти його знову від відомого пункту й подовжити таким чином тривалість шляху» [там само, 120]. Розведенням двох типів бажань Фройд доводить «різку протилежність між потягами Я та сексуальним потягом, зводячи перші до смерті, а останні до збереження життя» [там само, 127] та наголошує, що «смерть є більшою ознакою доцільності» [там само, 131], бо потяг до смерті зводиться до пристосування щодо зовнішніх умов життя та небажання змін, в той час як сексуальний потяг прагне постійного оновлення. Підтримуючи позицію Т. Фехнера, Фройд зазначив: «принцип задоволення виводиться з принципу константності» [там само, 78], відтак потяги (еротичний та деструктивний) є консервативними й представляють собою дискурс енергетичної економії, тобто вони спрямовані на відновлення більш ранніх подій чи станів буття. Організм плине до стану повного спокою через те, що метою організму є повернення в оригінальний неорганічний стан. Через те смерть є одночасно причиною та метою життя, а реалізується вона не якимось зовнішніми силами, а через активацію та поштовх внутрішніх моментів. Відтак, мабуть найголовніший аргумент на користь існування потягу до смерті Фройд формулює так: «Те, що ми визнали в якості домінуючої тенденції психічного життя … а саме прагнення до зменшення, збереженню в спокої, припинення внутрішнього подразнюючого напруження (за виразом Барбари Лоу – «принцип нірвани»), як це знаходить собі прояв в принципі задоволення, – є одним з наших найбільш сильних мотивів для впевненості в існуванні потягу до смерті» [там само, 144-145]. Діалектичність взаємообумовленості смерті та задоволення лежить в площині фройдівської позиції, що смертельне бажання перебуває на службі у принципу задоволення й водночас є його потойбіччям. Ця позиція зовсім не означає, що Фройд затверджує смерть єдиною метою життя. Для Фройда категорія смерті необхідна для підтримки діалектичної напруги як протиставлення життєвому принципу. Без смерті життя втрачає свою смислову складову, смерть дає поштовх життю й змушує людину діяти, боротися, виживати.

Підсумовуючи, можна зазначити таке. По-перше, персона Сабіни

Шпільрейн – це не перший випадок в історії людства, коли фігура, що стоїть на задньому плані, виявляється джерелом далекосяжного впливу. Головна заслуга Шпільрейн – це переорієнтація наукової спільноти на дослідження «смертельного бажання» (деструкції), що, окрім як бути згустком руйнівної енергії, може породжувати та творити. Отже, завдяки Шпільрейн деструкція втратила абсолютну негативність. По-друге, для Фройда життя та смерть поєдналися онтологічно та біологічно. З. Фройд, переосмислюючи ідею Шпільрейн, надає їй закінченої форми та визнає смерть в якості первісного потягу, що не може бути виключеним з жодного життєвого процесу, адже, як фактор дезінтеграції, є включеним в сам процес цивілізаційного розвитку. У відповідності з принципами енергетичної економії, принцип задоволення – це тенденція, що спрямована або в бік повного звільнення психіки від збудження або в бік зменшення стимуляції до терпимо-постійного рівня. Безсвідоме хоча й прагне смерті, але свідомість здатна обирати свій власний шлях до саморуйнувань, яким він буде – тривалим чи коротким – залежить від людини. Останнє є важливим умовиводом, адже застосування концепту «смертельне бажання», здається позбавляє людину можливості координації руху власним життям й перетворює людину в бичка, якого ведуть на заклання непідвладні йому сили. Одна єдина проблема, що залишилася невирішеною для Шпільрейн й її не зміг вирішити остаточно і Фройд, полягає в тому, що на практиці, в реальному житті не знайдено механізмів, здатних допомогти розвести сексуальне та деструктивне бажання, вони завжди проявляються разом. Щодо перспективи дослідження вищерозглянутого, то доцільним виглядає подальша деталізація концепту «авітальність», як згустку енергії, що схожа зі смертельним бажанням за зарядом та спрямуванням на смерть, й концепту «девіталізація», що є процесом та напрямком руху життєвої енергії в бік авітальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ван Ванинг А. Работы одного из пионеров психоанализа – Сабины Шпильрейн / А.Ван Ванинг // Вопросы психологии. – 1995. – № 6. – С.66-79.

2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек : Исследование идеологии развитого индустриального общества / Герберт Маркузе ; [пер.с англ., послесл., примеч. А.А. Юдина; сост., предисл. В.Ю. Кузнецова]. – М. ООО «Издательство АСТ», 2003. – 526 с.

3. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З.Фрейд ; [авторы очерка о Фрейде Ф.В. Бассин и М.Г. Ярошевский]. – М. : Наука, 1991. – 456 с.

4. Фрейд З. Неудовольствие культурой / З.Фрейд // Фрейд З. Собрание сочинений в 10 т. Т.9. Вопросы общества и происхождение религий ; [пер. А.М.Боковиков]. – М. : ООО «Фирма СТД», 2007. – С.191-270.

5. Фрейд З. Печаль и меланхолия / Зигмунд Фрейд ; [пер. с нем. М.В. Вульфа] // Фрейд З. Влечение и их судьба. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – С.151-176.

6. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / Зигмунд Фрейд // Фрейд З. Проблемы метапсихологии ; [пер. с нем. Г.В.Барышниковой]. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – С.75-156.

7. Шпильрейн С. Деструкция как причина становления / Сабина Шпильрейн ; [пер. М.И. Шпильрейн, под ред. О.В. Никифорова] // Логос : философско-литературный журнал. – 1995. – № 4. – С. 207-238. Режим доступа: http://anthropology.rinet.ru/old/5/desrtukcia.html (дата звернення 20.05.2013)

8. Stekel Wilhelm Die Träume der Dichter. – Wiesbaden : Verlag von Bergmann, 1912. – 262 s.

РЕЗЮМЕ

Н.Е. Доний. Концепт «смертельное желание»: детали становления в психоаналитическом дискурсе

Усилия сконцентрированы на освещении становления в начале XX в. концепции деструкции, представленной научным наследием З. Фрейда и работами малоизвестной российской представительницы психоанализа С. Шпильрейн. Обосновывается, что в психоанализе деструкция, как «смертное желание» и разрушающая сила, по сути, является биполярной, и за внешней видимостью разрушения скрывает положительный момент – разрушение одновременно выступает развитием.

***Ключевые слова**: биполярность, Эрос, Танатос, инстинкт смерти, инстинкт жизни.*

SUMMARY

N.E. Doniy. The Concept of «Deadly Desire»: Details of Formation in Psychoanalytics Discourse

Author's efforts are focused on elucidation specifical of becoming in the beginning XX century the concept of destruction represented by scientific heritage of S. Freud and the works of S. Spielrein, a little-known Russian representative of psychoanalysis. It is proved that in psychoanalysis «deadly desire» as a destructive force, is essentially bipolar and external for visibility the destruction of concealing a positive aspect – the destruction of both serves development.

***Key words**: bipolar, Eros, Thanatos, the death instinct, the instinct of life.*

УДК 111:572

В. А. Ко́сяк
Сумской государственный педагогический
университет имени А.С. Макаренко

ХРИСТИАНСТВО В ЕГО КОЛЛИЗИЯХ С ИНОВЕРИЕМ И НЕВЕРИЕМ

В статье прослеживаются условия становления и развития христианства в его столкновениях с язычеством от поздней античности до наших дней. Показывается рост скептического отношения к христианству, начавшегося в эпоху Возрождения, и прогрессирующего недоверия к нему в секулярном европейском сознании в последующие века.

Ключевые слова: *христианство, язычество, Средневековье, Возрождение, неприятие религии, секулярное движение.*

Греки изначально не воспринимали христиан всерьез. Пророчества апостола Павла на афинском Ареопаге о судном дне и телесном воскресении в назначенный Богом день были осмеяны, о чем пишет З. Косидовский в «Сказаниях евангелистов». По одной из версий, речь апостола Павла не произвела желаемого впечатления из-за неказистости его внешности. (Некрасивый человек не мог вызвать доверия у эстетов греков). В известном апокрифе второго века «История Павла» анонимный автор пишет, что тот был маленького роста, кривоногий, лысый, с густыми бровями и крючковатым носом. Однако церковная иконография создала комплиментарный портрет достопочтенного мужа с бородатым ликом задумчивого философа. Грекам речь апостола Павла казалась наивной, против нее не могла не восстать их языческая натура, пропитанная духом логики и скепсиса [11, 79 – 80]. Грекам были чужды христианские проповеди аскетизма и жестокости (грешники попадут в Ад). Почтение к богам они выражали шумным общественным весельем, потому что язычество, если прибегнуть к современной модернистской интерпретации, – это любовь к полноте жизни, религиозное, исполненное энтузиазма доверие к миру, поклонение тому, что во многом вообще не есть Бог. Это поклонение народу, искусству, состязательности, силе, здоровью, красоте. Богатству. Науке. Прогрессу. Общечеловеческим ценностям. Космосу. Самому себе [7, 37]. Языческий мир Древней Греции ярок, красочен и полон жизненных соков. Боги Олимпа прекрасны, жизнерадостны, бессмертны, многократно превосходят людей телесной мощью и силою страстей. Религиозные торжества воздают должное их могуществу, которое предопределяет судьбы людей. Культ Аполлона, Венеры, Пана – «это солнце и журчание ручья, яркие цветы и смех сильных, загорелых юношей и девушек, купающихся в холодных водах горной речки», пишет Г. П. Чистяков о новом язычестве в концепции Луи Менара. Но с приходом христианства, которое оденет мир в монашескую рясу, окажется, что мир этот не ярок и не красочен, а полон нищих, больных, слепых, бездомных и т.д. Нельзя более бездумно

восхищаться великолепием бытия и воспевать солнце и красоту. Нельзя более поклоняться прекрасной Венере и ветреной Гебе. Храмы же Эллады надо разрушить и разбить статуи богов [16, 259].

Греки следовали естественному свету разума, а им стали предлагать неприемлемую для них христианскую абсурдность Богочеловека, умершего на кресте и воскресшего, чтобы спасти их, абсурдность пришествия Царства Божия, телесного воскресения всех умерших и потустороннего воздаяния за посюсторонние воздержания. В последний приход Иисуса с учениками в Иерусалим надежды народа на пришествие Царства Божия становились все восторженнее. Уверенность в близящемся конце этого мира и начале Царства Божия были так велики, что возникали споры из-за первенства в этом царстве (Лук. 22:24 и след.). Такое экстатическое ожидание Царства Божия можно назвать массовым психозом. Можно и посочувствовать первым адептам новой религии, пожалеть их, так как создавать подобные мечты, говорит Леметр, могли глубоко несчастные люди. Грекам и римлянам казались чуждыми христианские призывы к умерщвлению ими обожаемой плоти – это-де способствует возвеличению духа. Загробный мир в массовом языческом сознании древних греков – это малопривлекательное царство бескровных теней, и душа не обязательно бессмертна [4, 253]. Претила им черно-белая картина мира с притязаниями некоей группы людей – выразителей Учения – на владение объективной "истиной". А все другие в лучшем случае – ошибающиеся, но чаще они неверные, и как окажется позже – пособники дьявола. Их надо наставлять на путь истинный, и лучше это делать железом и огнем. В этом контексте нет ничего страшнее людей идейных. Ни Ману, ни Платон, ни Конфуций, ни иудейские и христианские учителя, подчеркивает Ф. Ницше, никогда не сомневались в своем праве на ложь. И «все средства, которые до сих пор должны были сделать человечество нравственным, были совершенно безнравственными» [9, 588].

Здравому уму греков и римлян претило христианское, не гармонирующее с природной жизнью, устремление к идеалу совершенного человека – существу абстрактному, бесплотному, но, по христианским воззрениям, существу богоравному. Ведь человек, по мысли Л. Фейербаха, сознает себя человеком, когда не хочет быть чет-то большим, противоречащим его природе. И смысл человеческой жизни заключен в ней самой, в бесконечной и свободной человеческой самоактуализации здесь и теперь, а не в том, чтобы быть материалом для осуществления трансцендентного божественного замысла. Не вызывало согласия у свободнорожденных греков и римлян также самоуничижение (человек ничтожен перед Богом, как муравей перед собором), рабья покорность, сервилизм и безответность перед божьим произволом, воспринятые христианством из Ветхого Завета и развитые в исихазме. Страдания-де посылаются людям как очищение от греха, и если есть о чем скорбеть и плакать, так это о многих своих несовершенствах, преодолеть которые,

«божественные сладости безмолвия вкусив», можно индивидуальным мистическим деланием, далеким от всего мирского, земного, преходящего.

Вера в Христа понималась вначале греками и римлянами как вид недуга, а христианство – как религия презираемых ими рабов. Христианству нечего было противопоставить мудрости мира, кроме скандальной и непроницаемой тайны Иисуса [3, 399]. В долгой и трагической истории человечества, пишет Д. Мак-Доуэлл, не было процесса, который имел бы последствия более серьезные, нежели суд над никому не известным еврейским религиозным проповедником, который пришел в Иерусалим с небольшой группой последователей, был арестован, осужден и казнен без малого две тысячи лет тому назад. Разумеется, были в истории и другие знаменитые судебные дела – достаточно упомянуть древнееврейского пророка Михея Морасфитина, греческого философа Сократа, итальянского ученого Галилея, обвиненного в ереси, или отлучение голландского философа еврейского происхождении Спинозы, равно как и современные процессы, которые до сих пор вызывают споры. И все же ни один из них не оказал большего влияния на жизнь человечества, чем суд над Иисусом из Назарета и его казнь [8, 97]. Иисус был одним из многих странствующих проповедников. Смертный приговор ему не мог произвести ни на кого большого впечатления, так как для язычников и иудеев, греков и римлян распятый Иисус был одним из многих тысяч рабов, кончавших свои дни на кресте среди равнодушного людского окружения. Жившие в первом-втором веках н.э. знатные римляне Тацит, Плинии Младший, Светоний, едва упоминают в своих сочинениях о нем. Обходят его молчанием Плиний Старший, Марциал, Плутарх, Ювенал. Молчат о нем, жившие в первом веке еврейские авторы Иосиф Флавий и Филон Александрийский [6, 8 – 20]. Если бы он был оставлен на свободе, то, скорее всего, исчерпал бы свои силы в отчаянной борьбе с невозможностью осуществления своих вожделений и канул бы в безвестность. «Но неразумная ненависть, – как точно замечает Э. Ренан, – обеспечила успех его делу и запечатлела его божественность» [11, 239]. Христианский плебс, селившийся в самых бедных кварталах Рима, вызывал отвращение у одетых в тоги граждан. Носители чуждых нравов и религии раздражали своим поведением как патрициев, так и простолюдинов. Их подверг позорным массовым казням Нерон. Их высылал на окраины империи Домициан. Глумясь над ними, язычники Антиохи придумали прозвище «христиане». Главной причиной такой ненависти был, очевидно, отказ христиан оказывать божеские почести императорам, как того требовал римский закон [6, 9 – 10, 53]. Антихристианские гонения в Римской империи длились три века. Во II – III веках христианские общины были жестоко репрессированы правителями-язычниками в Армении [1, 217]. Но жестокие гонения вызывали все большее сочувствие к христианам, которые гибли, как о том писал Тацит в «Анналах» (кн. 15, гл. 44), «не ради блага империи, а из-за жестокости одного человека». Во славу Иисуса продуктивно работала и сорокалетняя устная традиция, питавшаяся фантазией многих тысяч

приверженцев новой религии. Из этой традиции родились апокрифические и канонизированные евангелия, деяния, послания, апокалипсисы, использованные в дальнейшем церковью для составления Нового завета.

Грандиозную историческую карьеру христианства подготавливала также неутомимая пропагандистская деятельность апостолов (посланников), протагонистов, «отцов церкви», следовавших Христовой «ярости вдохновенного поучительства». Так, "Павел, раб Иисуса Христа, призванный Апостол, избранный к благовестию Божию" (Римл. 1:1), этот гордый, суровый, резкий фанатик, эпилептик, впадавший в экстатические откровения ("дано мне жало в плоть" – 2 Коринф. 12: 7 – 9), в течение трех своих шестнадцатилетних путешествий засеял семенами христианства половину Малой Азии. Довольно глубоко была охвачена им Македония и затронута по краям Греция [12; 79, 241]. Северное Причерноморье «засевал семенами христианства» апостол Андрей, которому по жребию выпало благовествовать на этой территории. Свидетельством раннего распространения христианства в этих землях явились подземные христианские храмы в греческих городах Крыма и Приазовья [1, 27 – 28].

Для распространения христианства колоссальное значение имела Библия, которая, будучи завершенной в 98 году, в настоящее время насчитывает свыше 2 000 000 000 экземпляров на 1810 языках! (журнал Свидетелей Иеговы «Сторожевая башня», 1989 г). При желании Библию можно приобрести бесплатно. Какая другая мировая религия может сравнится с христианством в его пропагандистском натиске?

Христианство стремилось уничтожить и заменить собой все другие религии, и тут не было места компромиссам. Война язычеству и языческим богам была объявлена адептами Назорея не на жизнь, а на смерть. Слуги Христовы уничтожали античные статуи, разрушали языческие храмы, сжигали библиотеки, вырубали священные рощи. В 394 г. они отменили Олимпийские игры, которые возобновились только в 1896 г. Нетерпимость христианства к иноверцам, стремление «во имя Его покорять вере все народы» (Римл. 1:5) с особой остротой проявились после победоносных войн мусульманских народов, и выразились в крестовых походах на Восток против врагов Христа. Эта средневековая христианская нетерпимость к исламу скоро дополнилась фанатичным христианским антииудаизмом. Последний «давал право» светским властям смотреть на евреев как на виновников всех политических и экономических бед [14, 415]. Христианство бросало вызов всем другим религиям и высмеивало любую земную власть, на нем не основанную (вспомним снисходительно-отрешенное отношение арестованного Иисуса к Понтию Пилату). В итоге новая религия подавила все остальные восточные религии и «благодаря жестокости своей организации взяла в свои руки функции регулирования всей духовной жизни» [15, 351]. Человечество дало закрепостить свой мозг на две тысячи лет путами религиозного христианского сознания. Для простосердечных, в массе своей бедных людей, для которых вера была поэзией, а легенда

правдой, эмоционально родным оказалось христианское благочестие, пластически выраженное в согбенности, в жестах униженности и подавленности.

Успеху христианства максимально способствовала харизма Иисуса, подобно тому, как развитию буддизма много помогало обаяние личности вероучителя Будды, который отличался «ясностью и кроткостью лика, мудростью и красноречием, и жизнью, исполненной красоты и достоинства» (С. Радхакришнан). Иисус хорошо осознавал свою харизму, свою исключительную духовную одаренность, дающую ему тайную власть над людьми. Те, кто поддавались ему, лишались собственной воли. Был ли Иисус кроток? Таким он иногда предстает в Евангелии от Луки, пронизанном поэтической атмосферой нежности, деликатности и снисходительности. Но кротость – не истинное его лицо. Евангелия дают в образе Спасителя, пишет В.В. Розанов, «полный очерк всего круга человеческих страстей». Изгнание, например, торгующих из храма не вовсе исключало гнев [13, 148]. Страсть лежала в основе его характера, побуждая его к эмоциональным вспышкам, неся в себе зародыши того фанатизма, которые в средние века развились в апологетах христианства до жестокости (Матф. 12:34, 15:14, 23:33). Он был настойчивым, повелительным, не терпящим возражений, суровым и своенравным (Матф. 17:17; Марк. 3:5, 9:19; Лук. 8:45, 9:41), вызывающим нечто вроде страха у своих учеников (Марк. 4:40, 5:15, 9:31, 10:32), совершающим нелепые поступки (Марк. 11:12–14). Всякое сопротивление или непонимание раздражали его. Его борьба против действительности, против всего земного становилась невыносимой [11, 216]. Все, что не было Царствием Божиим, перестало существовать для него. И он, пишет Э. Ренан, не скрывал от себя, какую страшную грозу он начинает в мире. «Огонь принес Я низвести на землю, и как желал бы, чтобы он уже возгорелся!» (Лук. 12:49).

В высшей степени страстный темперамент увлекал его за пределы человеческой природы. Он глумился над всеми законами человеческого ума, и все настойчивее, если не фанатичнее, требовал веры (Матф. 8:10, 9:2, 22, 28, 29, 17:20; Иоанн. 6:29 и след.), в результате чего «многие из учеников Его отошли от Него и уже не ходили с ним» (Иоанн. 6:66). Евангелия устами Иисуса рекут ценнейшие, но опасные мысли, дерзостные, ужасающие истины и прозрения.

Верный своей мысли, что житейские заботы унижают человека, Иисус требовал от сотоварищей полного отречения от земли (от всего своего материального). Они должны исповедовать полную нищету, жить подаянием и чужим гостеприимством. И существовать они должны только для Него, любить только Его одного («Если кто приходит ко Мне, и не возненавидит отца своего и матери своей, жены и детей, и братьев и сестер, а притом и самой жизни своей, тот не может быть Моим учеником» (Лук. 14:26), культивировать суровое отвращение к жизни и крайнее самоотречение как идеал христианского совершенства. Этим идеалом станет монах, имеющий

притязание осуществить евангельский идеал. Идеал этот уже своим обязательством безбрачия и нищеты не мог быть общим [11, 213 – 215]. Монах с его отверженностью от полноты жизни, с его «телесной усеченностью» становился единственным истинным христианином. Здравый смысл не мог принять такой ущербный идеал.

Однако процесс постепенного вытеснения язычества христианством был запущен. Греки и римляне обратились к соперничающим ближневосточным религиям с желанием обновить свои фетиши. Результатом противоборства ряда восточных религий верх одержало христианство, которое много позаимствовало у своих соперников и создало свою охранительную систему символов. Христианство подавило и вытеснило все другие религии и «благодаря жестокости своей организации взяло в свои руки функции регулирования всей духовной жизни» [15, 351]. В IV веке христианство было принято Римом в качестве государственной религии. Чужие боги оказались для римлян более привлекательными. Их имена были малопонятны, а деяния темны, в отличие от хорошо известной хроники Олимпа. Азиатские религиозные символы, пишет К.Г. Юнг в исследовании «Архетип и символ», были недоступны пониманию, и потому не казались банальными, в отличие от собственных состарившихся богов. А безоглядное принятие нового и отбрасывание старого не превращалось тогда в проблему.

Прежняя культура была для христиан в значительной мере безразличной. Из Рима было вывезено несколько сот статуй. Многие произведения искусства погибли во время грабежа вестготов, захвативших Рим в 410 году. Кульминацией разрушения памятников язычества было время иконоборчества. Уничтожая античные статуи, христиане действовали в соответствии с библейской заповедью «Не сотвори себе кумира», но больше – из чувства опасения. Сам дух античного искусства с его культом героического, ясностью и пластической завершенностью осознавался христианами как нечто враждебное их мистике и аскетике. Афины все более утрачивали значение центра эллинистической культуры. Закрывались философские школы. В 529 году декретом императора Юстиниана были изгнаны из Афин последние философы и риторы.

Ранние христианские писатели изображали дохристианскую культуру источником всяческих соблазнов. Их современники и близкие потомки разбивали мраморные и переплавляли бронзовые статуи, разрушали языческие храмы, сжигали библиотеки, вырубали священные языческие рощи. Конец античности был трагичен. О многих утраченных античных мраморах и об их авторах нам известно по «Истории» Геродота, «Всеобщей истории» Полибия и «Описанию Эллады» Павсания.

В средние века появляются зачатки критического отношения к христианству – религии, не любящей жизни. В Средневековье же («золотом веке поповщины») родилась «теория трех обманщиков», пишет Ю.В. Кнышенко в «Истории первобытного общества»: Моисей с иудаизмом,

Иисус с христианством, Мухаммед с исламом, которые опутали народы ложью.

Христианство с его внутренней отрешенностью от мира, замечает Н.А. Бердяев в «Смысле жизни», с его «отношением к природе как источнику греха» было чуждо ренессансному жизнелюбию с «новым обращением человеческого духа к природной жизни».

Наметившееся в средние века недоверие к «единственно истинному вероучению» привело в последующие века к полному его нериятию образованной и здравомыслящей частью человечества. В средневекой Европе было бесчисленное количество ересей, и общий культ едва смягчал социальные противоречия. Иначе, по-видимому, и не могло бать. Перенятая от восточных деспотий концепция Бога, «небесного монарха, скроенного из кучи непонятных или нелепых "атрибутов"» [2, 38], оказалась совершенно недостойна свободных людей. Не упрочивала позиции христианства и запредельность образа его Бога и его идеалов, подняться к которым, как на вершину Эвереста, могли только единицы. Обращенность средневековой христианской теологии к целостности бытия и небрежение частностями были помехой интеллектуальным усилиям в сфере науки и производства. И, когда наметились положительные сдвиги в этом направлении, передовые умы инстинктивно оставили теологическое мышление. Теология, пишет Г. Поменаранц в «Выходе из транса», стала уделом ничтожеств, с ней перестали спорить – она стала просто смешной (например, для Ф. Рабле, отчасти для Э. Роттердамского и др.). И как некий «сброс» религии, вызванный ее «перенасыщением», явилось Возрождение, вновь провозгласившее культ природного человека.

Пересмотр всех ценностей в пору Высокого Ренессанса в области религии, философии, науки, искусства, политики укрепил скептическое отношение к христианству. (Было посеяно сомнение в посмертном бытии души, давшее через два-три века сильные всходы: если М. Монтень деликатно обращал внимание своих современников на недоказуемость бессмертия души, то Л. Фейербах уже считал идею бессмертия достойной примитивных народов). Немецкие пансофы, вдохновленные А. Парацельсом, задались целью найти «первородную» материю, из которой Бог сотворил мир. М. Лютер отверг католическое учение о посредничестве церкви между человеком и Богом. В следующем веке Дж. Локк подвергнет критике идею Бога как врожденную идею, а Барух Спиноза в «Богословско-политическом трактате» впервые предпримет историко-критическое рассмотрение Библии. Деисты в скрытом желании отмежеваться от религии будут камуфлировать свой атеизм. Начав с деистической критики христианства, станет на позиции атеизма Дж. Толанд, отрицая бессмертие души, загробное воздаяние, сотворение мира, божественное происхождение «священных книг». Его книга «Христианство без тайн», написанная им в возрасте 26 лет, будет сожжена духовенством, а ему самому придется бежать. Испытав на себе влияние Толанда, придут к атеизму Д. Дидро и П.К. Гольбах (его книга

«Система природы» тоже будет сожжена по приговору парижского парламента). Атеист Ш.-Л. Монтескье будет призывать к раскрепощению человеческого сознания от пут религиозного мракобесия. Ф. Вольтер, допуская существование «высшего разума», заявит, что церковь служит унижению свободного человека, ее нужно «раздавить как гадину». Гиббон в «Истории упадка и разрушения Римской империи» назовет провозглашение христианства государственной религией в Римской империи в 313 году не исторической необходимостью, а актом произвола, сделавшим античную культуру жертвой церкви.

Неприятие религии имеет давнюю историю. Оно началось много раньше Возрождения и Нового времени. Религиозный скептицизм зародился в странах Древнего Востока и наивысшего развития достиг в Древней Греции и Риме: Ксенофан, Гераклит, Критий, Протагор (едва не казненный за сомнения в существовании богов), Демокрит, Эпикур, Лукреций Кар (считавший, что пятнать души гнусной религией – значит обрекать людей на жалкую жизнь), Полибий (повторивший Крития спустя три века: религия есть обман, но религия нужна народу как узда). В Новое время редуцировали роль религии к метафоре узды Т. Гоббс, Дж. Толанд, Ф. Вольтер и другие философы. Сдерживающая роль религии привлекательна и для многих современных секуляризированных ученых и философов. Вера в загробную жизнь и прочее – это мура, – высказал свое мнение академик Н.М. Амосов о вере в чудеса в одном из ТВ-интервью по случаю своего 85-летия, – но верующих религия, возможно, делает лучше.

Язычество (религия телесного) неизбывно противостоит христианству (религии бесплотного). Христианство ни с помощью «новейших» теорий, ни с помощью инквизиторской практики не смогло истребить языческий дух плоти. Юлиан Отступник (331 – 363), например, став римским императором, имел смелость противостоять ставшей к тому времени всеобщей «моде на христианство», и объявил себя сторонником языческой религии, реформировавшейся на основе неоплатонизма. Противостояние этих двух религий-антиподов было и остается явным или скрытым, осознанным или неосознанным, порицаемым или замалчиваемым. Христианству для его же блага, писал В.В. Розанов, для собирания сочувствия себе «нужно всегда жить бок о бок с язычеством: в деревнях – бедность, нужда, неизлечимые болезни. Конечно, там христианство». Как ему не порадеть. «В городах – Невский, «такие магазины»: христианству некуда и упасть, все занято – суетой, выгодой». Как тут не осудить язычество [13, 329]. Осознание сущности этого противостояния в Новое и Новейшее время все больше склоняет общественное сознание к религии нового язычества, теоретические основы которой заложены Ш. Леконтом де Лиллем и Луи Менаром. Ностальгия по языческому, непосредственно телесному миропониманию и образу жизни существует на протяжении всей двухтысячелетней истории христианства. Это тоска по здравому духу и телу в их самоосуществлении, тоска по природно-человеческому от усталости от вымороченно-

божественного, которая все более облекается в настоящее время в тело-утверждающую и духоутверждающую, тело-духо-жизнеутверждающую форму религии – религию нового язычества. Симпатии к ней вспыхивают то здесь, то там, в повседневной жизни, в культуре, в искусстве. В качестве примера приведем фрагмент письма И. Репина к В. Стасову в связи с отзывами на его «Запорожцев». Репин пишет о том, что до утверждения «рыцарского народного ордена» запорожцев украинцев десятками тысяч продавали на турецких рынках. «Но вот выделились из этой забитой, серой, рутинной, покорной, темной среды христиан люди, полные мужества и нравственной силы», которые поселились на порогах Днепра, чтобы противостоять вторжению турок на свои земли. «Они не были христианскими смиренниками; жили весело и просто... «. «Все христианство – это рабство, это смиренное самоубийство всего, что есть лучшего, и самого дорогого, и самого высокого в человеке, – это кастрация!» (Правда Украины 1994. – 4 авг.).

Первый, по-видимому, смелый, и дерзкий еще для конца XIX века, выпад против христианства был сделан Ф. Ницше, возвестившем миру в «Веселой науке» о том, что «Бог умер», и что вера в христианского Бога не заслуживает доверия. Много способствовало «отмене веры в Бога» также «Последнее искушение» и другие книги известного греческого антихристианского писателя Казандзакиса Никоса (1885 – 1957). К концу XX века вера в Бога оказалась окончательно подорванной.

Мифический ореол истории о Рае, о грехопадении Адама, о великом Потопе, об Исходе из Египта, о непорочном зачатии Мессии, о его чудесах, о его воскресении и вознесении, о его скором возвращении в качестве Судьи Вселенной не может вызвать симпатии у современного образованного человека, который скорее согласиться с З. Фрейдом («Будущее одной иллюзии») в том, что религия есть вид массового безумства, что религия есть «невротический пережиток» детства человечества со всеми ее иллюзорными обещаниями и абсолютна «непсихологическими» этическими предписаниями.

Дехристианизирующей культурной силой современного мегасоциума выступает мощное секулярное движение, энергизируемое международными атеистическими и гуманистическими ассоциациями, такими как Американская секулярная коалиция, Британская гуманистическая организация, Международный атеистический альянс и др. Все большее число людей приходят к пониманию того, пишет Р. Докинз в своей книге «Бог как иллюзия» (М., 2008), что вера была основным источником насилия и страдания на протяжении всей истории. Мир был бы намного лучше без нее. Чтобы быть счастливым, интеллигентным, нравственным, вовсе не обязательно быть верующим. Потребности в утешении и вдохновении тоже много больше могут удовлетворяться нерелигиозными средствами – философией, наукой, искусством [5, 30]. Необходимо осознать, говорят атеисты, что эта жизнь – единственная, чтобы она стала более драгоценной,

прозреть, сняв с глаз своих затмевающую иллюзорно-религиозную пелену, чтобы увидеть, что человек, и никто иной, является высшей сущностью.

Поэтому убывание (и отсутствие) в наше время «предельного интереса души», как называет религиозный философ П. Тиллих веру в Бога, умаление «религиозной страсти» не обязательно, как он пророчит, должно вести к распаду личности. Да и зачем в современном открытом секуляризированном мире иметь «предельный интерес» к тому, что завершено и окаменело с момента своего возникновения, что никогда не изменяется, как сам Бог, что не имеет развития, не допускает прикосновения к себе с целью «модернизации», что стало рудиментом человеческого просвещенного сознания. Постоянные самоунижения прихожан в церквах с заявлениями, что они несчастные грешники, представляются унизительным и недостойным уважающих себя людей [10, 112]. Неубедительной видится и альтернатива Н.А. Бердяева в его «Смысле истории»: если человек не выбирает путь «самоподчинения себя высшим божественным началам жизни», то он подчиняет себя «злым сверхчеловеческим началам». Трудно согласиться, что жизнь секулярных ученых, философов, художников, поэтов и прочих атеистов непременно подпадает под рабскую зависимость от злых трансцендентных сил.

Многовековая борьба христианских церквей с инакомыслием, с «ересями» и еретиками привела христианство к глубокому кризису уже в XIX веке. Церковные проповеди утратили былую привлекательность. Более влиятельным оказались теософия, оккультизм, спиритизм. Христианство ушло на периферию европейской культуры. Все три церкви (православная, католическая, протестантская) неудержимо понижаются в своем уровне, писал В.В. Розанов в 1906 году. Время религии закончилось, констатировал в 1905 году Моррисон И. Свифт в памфлете «Человеческое подчинение». Человечество, писал он, не отдаст впредь религии двух тысяч лет, чтобы расточать человеческое время. Христианские моральные трюизмы и прописные добродетели не могут помочь человечеству в великих вопросах труда, нищеты и голода [13, 307]. Христианство все более вырождается в форму приличия, которой украшают комфортабельную жизнь (А. Н. Уайтхед).

ЛИТЕРАТУРА

1. Алов А.А. Мировые религии / А.А. Алов, Н.Г. Владимиров, Ф.Г. Овсиенко. – М. : ПРИОР, 1998. – 480 с.

2. Джеймс В. Прагматизм / В. Джеймс. – К. : Украина. – 1995. – 284 с.

3. Жильсон Э. Дух средневековой философии / Э. Жильсон // Мир философии. – Ч. 2. – М. : Политиздат, 1991. – С. 397–403.

4. Кессиди Ф. К. От мифа к логосу /Ф. К. Кессиди.– М. : Мысль, 1972. – 312 с.

5. Конашев М. Б. Ричард Докинз и религия / М.Б. Конашев // Человек. – 2012. – № 1. – С. 24–41.

6. Косидовский З. Сказания евангелистов: Пер. с польск. / З. Косидовский – М. : Политиздат, 1977. – 262 с.

7. Кураев А. Пантеизм и монотеизм / А. Кураев // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 36–53.

8. Мак-Доуэлл Джош. Доказательство воскресения / Джош. Мак-Доуэлл. – Новосибирск : Советская Сибирь, 1992. – 201 с.

9. Ницше Ф. Сочинения : В двух томах / Сост. ред., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна : Пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – Т.2. – 832 с.

10. Рассел Б. Почему я не христианин : Избранные атеистические произведения / Б. Рассел. – М. : Политиздат, 1987. – 334 с.

11. Ренан Э.Ж. Жизнь Иисуса : Пер. с франц. / Э.Ж. Ренан. – М. : Политиздат, 1991. – 398 с.

12. Ренан Э. Апостол Павел / Э. Ренан. – М. : Терра-TERRA, 1999 (Репринтное воспроизведение издания Н. Глаголева. – СПб., 1907). – 242 с.

13. Розанов В.В. Религия. Философия. Культура / В.В. Розанов. – М. : Республика, 1992. – 399 с.

14. Тиллих П. Избранное : Теология культуры : Пер. с англ. / П. Тиллих. – М. : Юрист, 1995. – 479 с.

15. Хёйзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня : Пер. с нидерл. / Й. Хёйзинга. – М.: Изд. группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. – 464 с.

16. Чистяков Г.П. Заключительный очерк / Г.П. Чистяков // Мифология в искусстве старом и новом / По Р. Менару. – Репринт. Воспроизведение изд. 1990 г. – М. : Молодая гвардия, 1992. – С. 257–273.

РЕЗЮМЕ

В. А. Кóсяк. Християнство у його колізіях з інакшевіррям і невіррям.

У статті простежуються умови становлення й розвитку християнства в його зіткненнях з язичеством від пізньої античності до наших днів. Показується зріст скептичного ставлення до християнства, що почався в епоху Відродження, і прогресуючої недовіри до нього в секулярній європейській свідомості в наступні століття.

Ключові слова: *християнство, язичництво, Середньовіччя, Відродження, неприйняття релігії, секулярний рух.*

SUMMARY

V.A Kosyak. Christianity in its Conflicts with Unorthodoxy and Unbelief.

Conditions of the formation and development of Christianity in its clashes with paganism from late antiquity to the present days have been traced. Growth of the skeptical attitude toward Christianity emerged during the Renaissance as well as the progressive distrust of it in a secular European consciousness in the next centuries has been shown.

Key words: *Christianity, paganism, Middle Ages, Renaissance, rejection of religion, secular movement.*

УДК 141+241.4

О. Ю. Плотникова
Севастопольский национальный университет
ядерной энергии и промышленности

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ГРЕХА В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье показываются особенности концептуализации греха, как ключевого понятия христианского мира, через его этимологию, историю развития, возможные ассоциации и оценки славянским сознанием. В условиях поликультурности и полиэтничности современного мира достаточно сложно человеку не потерять традиционную глубину осмысления понятия грех, поэтому исследования в этой области приобретают особую актуальность.

Ключевые слова: *концепт, языковая картина мира, моральное зло, грех, христианство.*

Грех – один из главных концептов общечеловеческой культуры. Исследуя определенный концепт культуры необходимо определить этимологию слова и содержание обозначаемого им понятия. Решение этого вопроса позволяет установить изначальную связь межу этимологией и смыслом слова. Определить, сохранилась она или утратилась, под влиянием чего могли произойти изменения. Ведь важно «хранить силу элементарных слов, в которой явлено нам подлинное бытие и которую способно вытравить обыденное употребление» [1, 38]. Особенно в условиях стремительного изменения характера представлений человека о самом себе и этических задач, которые он ставит перед собой [17, 82].

В данной статье попытаемся определить происхождение и развитие понятия грех, первичное значение слова и последующие варианты его истолкования. Полученная информация позволит более глубоко взглянуть на один из главных концептов христианства - грех, покажет особенности его осмысления славянским сознанием.

По мнению Н.О. Козиной «сквозь призму языка просматриваются особенности национального характера, стереотипы поведения, этические и моральные установки. Это позволяет ученым подходить к языку, как объекту, способному объяснить такие феномены, как сознание, мышление, личность, общество, культура» [11, 4]. Многие ученые: Ю.А.Апресян (1995), Н.Д.Арутюнова (1976), Т.В.Булыгина (1997), Ю.С.Степанов (1997), придерживаются мнения, что язык позволяет полноценно познавать душу и культуру народа, его психологию.

Понятие «грех» можно отнести к ключевому понятию культуры всего христианского мира. Поэтому мы вправе обозначить его термином «концепт». Лингвокультурологи придерживаются мнения, что концепты есть результат «сопряжения языковых и этнокультурных знаний. Средством сообщения и способом формирования концептов является язык» [11, 4].

Этого мнения придерживается Н.О.Козина, Н.М.Абакаров (2001), Е.В.Алтабаева (2001), В.Н.Базылев (2001). Понятие грех ведет историю свою от мифологического сознания до современной цивилизации. На протяжении всей истории человечества, в разных культурных и религиозных пространствах это слово приобретало свои оттенки, но менялась ли суть его? А.А.Буров и Н.Н.Карижская предлагают подходить «применительно к ярко выраженной и имеющей богатый исторический «генофонд» культурной ментальной константе «грех» со следующих подходов: наивно-бытового (фольклорного); когнитивно-теологического; когнитивно-научного; когнитивно-художественного (индивидуально-авторского) [5, 100]. Будучи центральным понятием всех мировых религий и особенно христианского вероучения это слово всегда имело попытки осмысления. При этом содержание понятия «грех» в допророческий, пророческий период и постпророческий имеет разные оттенки[5, 63]. В этом аспекте интересны труды Иоанна Дамаскина, Климента Александрийского, Тертуллиана (ввел во II веке понятие «смертный грех», ср. в Библии: «грех к смерти», Первое послание Иоанна, 5:16), Фомы Аквинского. В VIII веке Степан Фиванский составляет список греховных проступков, запрещенных для монаха, а Св. Иоанн Дамаскин в VIIIвеке понятие грех подробно описывает в трактате «Точное изложение православной веры» (раздел «О боязни»). Однако, по мнению филолога Н.О.Козиной, по сей момент «не установлены границы понятия грех, не существует единого перечня смертных грехов, и нет однозначного ответа на вопрос о том, какой из пороков считается для христиан более значимым [5, 6].

Понятие «грех» на богословском языке означает сознательное или бессознательное, вольное или невольное отступление словом или делом, либо мыслью от закона Божьего. В допророческий период грех воспринимался как деяние отдельного человека без понятия общего нравственного несовершенства человечества. В пророческий период, например пророчества Иезекииля, строится индивидуалистическое учение о воздаянии, «оценка человеческих действий становится атомистической» [5, 63]. В первом соборном послании Святого апостола Иоанна Богослова, т.е. в нравственном богословии мы уже видим деление греха на различные виды. Причем в основании деления, по мнению А.А.Бурова и Н.Н.Карижской, принимается или свойство греховных действий, или степень участия в грехе сознания и воли человека, или тяжесть самого преступления. Главнейшие из этих видов: грех опущения, когда не выполняется то, что повелевается, грех действия или нарушения, когда делается то, что прямо воспрещается. Грехи вольные, когда человек с полным сознанием совершает противозаконное, не употребляя даже усилия сопротивляться такому влечению; грехи не вольные - совершаемые по незнанию, неосторожности, неосмотрительности и по духовной или физической слабости. Грехи простительные, совершаемые по слабости и немощи, с сознательным осуждением проступка, и по упорству в греховном действии злой воли, часто

называемые смертные грехи. Смертные грехи, т.е. те действия, которые истребляют в человеке любовь к Богу и делают его мертвым для восприятия божественной благодати. В раннем христианстве это убийство, прелюбодеяние, отречение от веры. Семь смертных грехов – это продукт позднейшего осмысления библейской традиции[5]. Есть мнение, что преступления наказывают смертной казнью, но значение слова «смертные» гораздо глубже, ими считаются те грехи, которые не покрываются смертью человека, а остаются с ним и после того, как он перейдет в мир иной, и где придется ему отвечать за них по всей строгости. Скорее всего список смертных грехов не опирается на библейский тексты и цифра «семь» условна[5]. Были же они определены в средние века римским папой Григорием I, который позаимствовал идею их введения из трудов греческого монаха – теолога Эвагриуса (гордыня, зависть, гнев, лень, алчность, чревоугодие, блуд) [5, 65]. При этом пороки были выделены из всех прочих не потому, что они самые тяжкие, а так как они неизбежно влекут за собой уже другие грехи, которые исчисляются десятками. В Кратком уставе христианина за 1915 год мы находим следующие тяжкие грехи: кощунство, убийство, воровство, святотатство, растление, лень, блудодеяние, ненависть, а Св.Игнатий (Брянчанинов) выделяет восемь главных страстей: чревообъедение, любодеяние, сребролюбие, гнев, печаль, уныние, тщеславие, гордость [5, 66]. А.А.Буров и Н.Н.Карижская рекомендуют не путать смертные грехи с 10 заповедями и не забывать, что учение о грехе стоит в неразрывной связи с учением о благодати (Мф.5, 1-12). По мнению ученых, фразеологическое сочетание «семь смертных грехов» вначале означали грехи, влекущие за собой духовную смерть, а позже ироническое переосмысленное как духовное отступление от принятых норм поведения, порок. Ученые-лингвисты рекомендуют их рассматривать в качестве лингвокультурологического микрополя с базовым именем и семантически относительным, ограниченным составом компонентов: «Семь смертных грехов названы в схоластической догматике (с XII в.), в католическом катехизисе для народа определяется: высокомерие, скупость, распутство, гнев, чревоугодие, зависть и леность» [5, 83]. Однако, видимо, настолько сильным было стремление средневекового человека к покаянию как осознанию своей греховной природы и пути к очищению души от грехов, что понятие «семь смертных грехов» стало условным, символическим, обобщенным, а список семантических множителей расширяется. Есть мнение, что возможность такого расширения понятийно-семантических компонентов концепта «грех» заложена еще в Священном Писании: «если кто видит брата своего согрешающего грехом не к смерти, то пусть молится, и Бог даст ему жизнь, т.е. согрешающему грехом не к смерти. Есть грех к смерти: не о том говорю, чтобы не молился, всякая неправда есть грех не к смерти» (1 Иоан., 5; 16-17)[5]. Информационно-когнитивные данные показывают значительный исторический этап накопления знаний о рассматриваемом понятии грех в виде определенного опыта. Именно эти

данные обусловливают словарную интерпретацию данного понятия в словарях различного типов: толковом, идеографическом, лингвокультурологическом. Современный подход к анализу понятия «грех» с позиции языковой картины мира, находящейся в постоянном развитии – в динамике, и его совершенно объективная и объяснимая объективность берет истоки именно здесь [5, 89].

Понятие грех продолжает присутствовать и в светском обществе, в обыденном сознании человека, регламентирует поведение индивида и является нравственным ориентиром в обществе. Но, в тоже время, утрачивает свои глубины, больше имеет формальный подход.

Осложняет исследование то, что слово грех не имеет единой общепринятой этимологии и у лексемы *grexъ нет аналогов в индоевропейских языках. Существует огромное количество точек зрения на происхождение и развитие этого слова. Обратим свое внимание на более значимые.

Академик Толочко считает слово грех церковнославянизмом и определяет его как авторское новообразование просветителей Кирилла и Мефодия[20]. Другие лингвисты считают лексему грех старославянского происхождения. И.И.Срезневский [19], М.Фасмер [24], О.Н.Трубачев [22] определяют лексему *grexъ как исконно русскую. Есть все основания полагать, что в дохристианской системе восприятия присутствовал некий коррелят христианского концепта греха. Более того, можно думать, что это был один из кардинальных концептов дохристианской культуры, который после принятия христианства на Руси подвергся существенным изменениям. Ученые видят в этом элементы преемственности культурной традиции. В данное время повышенный интерес к ключевым терминам культуры, «культурным концептам», т.к. «они живут в контекстах разных типов сознания – обыденном, художественно и научном. Это делает их предметом изучения культурологов, историков религий, антропологов, философов и социологов» [1].

Возникнув в общеславянском языке, лексема *grexъ позднее была использована христианством в своих целях. С приходом христианства в Древнюю Русь многие религиозные языческие термины были переосмыслены, в том числе и понятие грех. Кирилл и Мефодий воспользовались нужной лексемой для «выражения главных религиозных понятий в языке самих славян и применили их» [22, 7-8].

Смысл и объем понятия грех этимологи определяют по-разному. Классик этимологии В.Даль определяет значение слова грех, как «поступок, противный закону Божию; вина перед Господом; наследственный грех; вина или проступок; ошибка, погрешность; беда, напасть, бедствие, подразумевая за грехи наши» [8].

В Толковом словаре русского языка С.И. Ожегова грех толкуется как: нарушение религиозных предписаний, правил (Брать грех на душу); предосудительный поступок (Не клади плохо, не вводи вора в грех) ; в

значении нельзя, не стоит (Грешно смеяться); придется отвечать двум сторонам (Грех пополам); страшен, некрасив (Как смертный грех); во избежание чего-либо (От греха) [15].

В Библейской энциклопедии [3] грех – беззаконие, преступление заповедей Божьих; в Энциклопедическом словаре П.П. Васильева [6] – «всякое, как свободное и сознательное, так и не свободное и бессознательное, отступление делом, словом и даже помышлением от заповедей Божиих и нарушение закона Божия»; в этнолингвистическом словаре [21] – «действие, состояние и поведение, нарушающие религиозную нравственность и христианский закон». Причем «в нравственном богословии указываются различные виды грехов, причем в основании деления принимается или свойство греховных действий, или степень участия в грехе сознания и воли человека, или тяжесть самого преступления» [6]: грехи опущения, действия или нарушения; грехи вольные или невольные; простительные или смертные. В.Г.Гак отмечает [7] что в Ветхом Завете грехи представлены в аподиктической форме запретов-заповедей. Десять заповедей составляют Декалог (Исх.20:2-17) [9], причем первые четыре – это заповеди, касающиеся отношения людей к Богу, а остальные – взаимоотношения между людьми. В Новом Завете, по материалам исследователя, упомянуто семьдесят три «греховных дела». При этом грехи «выражены именами, обозначающими качества, действия (лукавство, блуд, корыстолюбие, зависть), носителей пороков (богоненавистники, клеветники, блудники), названиями качеств (злоречивы, горды, непослушны родителям)» [7, 91]. Подробные перечни грехов содержатся и в православных молитвословах для мирян. Теологическое представление о грехе лежит в основе сформировавшегося в национальном сознании и языковой идеологии русского, белорусского и украинского этноса понятия греховности человека. Затем этот факт оказал значительное влияние на восприятие концепта «грех» как одной из наиболее значимых ментальных констант.

Толковый словарь украинского языка трактует грех как: нарушение религиозно моральных догм; плохой, непорядочный; нехорошо, недозволенно, узнать свою вину (Спокутувати гріхи).

И.И.Срезневский считал, что понятие грех обозначает некоторый проступок, порок, недостаток [19, с.604]. М.Фасмер предположил, что первичное значение слова грех было определенное чувство вины [24, т.1, 456-457], а О.И.Трубачев выводит этимологию слова грех от основы *groiso со значением кривизны, т.е. неверный поступок, причиненный ущерб [22, ЭССЯ,1980,вып.7, 116].

Исследователи А.А.Буров и Н.Н.Карижская, определяя лексико-семантические оттенки, генетические или приобретенные, понятия «грех» указывают на 73 лексико-фразеологические реакции на данное слово у носителей русского языка, причем более всего оно ассоциируется с устойчивой сочетаемостью: грех на душу, смертный грех, первородный грех, Адамов грех. У человека могут быть также «грешные» состояния и

проявления: жадность, измена, курение, насилие, падение (моральные), предательство, преступление, растерянность, свинство, страх, кража. Филологи рекомендуют при определении семантизации концепта «грех» воспользоваться идеографическими словарями (толково-понятийными), это дает возможность продвинуться от языковой реализации концепта к его смысловому началу[5]. Также есть точка зрения, что «в последние десятилетия лексикография и концептология обрели точку непосредственного соприкосновения, своеобразной «бифуркации», в виде идеографических словарей, имеющих установку на описание языковой картины мира и выделение в ней наиболее общих семантических «локусов» - понятийных категорий, или концептов» [5, 87]. Примерами могут рассматриваться словари Н.Ю.Шведовой, Ю.Д.Апресяна, Ю.Н.Караулова, А.А.Шушкова. При этом необходимо обратить внимание, что употребление слова в толково-понятийном словаре является качественно новым. И может рассматриваться как переходное состояние между статической и динамической картинами мира, фиксируемыми в языке. Исследователи А.А.Буров и Н.Н.Карижская приводят несколько примеров («зависть», «лень») лексических аспектов репрезентации концепта «грех» в толково-понятийном словаре А.А.Шушкова. Они включают три уровня как определенные аспекты содержания понятий и расположенные в иерархическом порядке – от непосредственно связанных с именем, синонимов, до периферийных понятийных компонентов.

Более сложный характер носит семантизация концепта «грех» в лингвокультурологических словарях, т.к. в сознании носителей языка постепенно складываются культурно-ментальные стереотипы по отношению к определенным «локусам», имеющим отношение к определенным мифологемам. Современные лингвисты особенное внимание обращают на культурно-этнический компонент в структуре концепта грех. Концепт грех содержит в себе не только особенности национального или этнического характера, но и универсальные черты, в основе которых общечеловеческие ценности. Исследователь А.Р.Фазылова обращает внимание, что сакральные концепты имеют корреляты в концептуальном противопоставлении Добро – Зло (Бог – дьявол; Аллах – шайтан; рай – ад), но концепт грех в современной языковой картине мира не имеет четко противопоставленного коррелята. А.Р.Фазылова в работе «Особенности концептуализации греха в современном политэтническом обществе» отмечает: «данный результат подтверждается и нелингвистическими исследованиями. Из дескрипции, представленной в философском энциклопедическом словаре, следует, что в коллективистическом обществе (средневековые государства, тоталитарные режимы) категория грех определяется более ясно, чем категория праведность (добродетель). Это происходит вследствие того, что коллективистическое общество больше рассчитано на страх своих индивидов, чем на их энтузиазм»[23, 123]. Также автор статьи приводит еще одно доказательство:

в отличие от четкой, тщательно проработанной иерархии грехов иерархия добродетелей отсутствует.

Лингвистические исследования помогают определить этимологический портрет слова грех, его изначальный объем семантической структуры, но сущность понятия и отображение его в сознании человека можно конкретизировать путем привлечения данных этнографии, истории и культуры.

Особым способом решает вопрос об этимологии слова грех М.М.Маковский [13]. В "Сравнительном словаре мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира в мире образов" в статье «Грех» автор, используя ретроспективно-сравнительный метод, соотносит лексему и понятие грех по лингвистическим и нелингвистическим (образным, эмоционально-ассоциативным) основаниям с лексемами и понятиями, отраженными в других языках индоевропейской семьи. Это дает возможность отыскать концептуально-понятийные основания близости, общие черты мировидения и реконструировать, таким образом, фрагменты картины мира человека с мифологическим мышлением.

Согласно исследованиям М.М. Маковского, понятие грех в мифологическом мировидении соотносится с широким кругом понятий. Их условно можно разделить на три группы. Первая группа понятий обозначает действие грешащего, способное навлечь беду. В языках индоевропейской семьи эти действия обозначаются такими лексемами как древнеиндийское enas ("грех") и хетское aniya ("делать"). В русском языке современного периода им соответствуют понятия, выраженные словами греза ("находиться в забытьи, делать что-то нехорошое") и диалектное нагрезить ("совершить неверный поступок"). Понятие грех сближается со значением "говорить, навлечь беду", что выражают лексемы: латинские sons ("виноватый") и sonus ("звук"), древнеанглийские hearm ("ущерб") и cearm ("звук").

Другая группа понятий, соотносимых с понятием грех, выражена лексемами, обозначающими состояние грешащего. М.М. Маковский сближает русское грех и греть (связывая их через метафору "жжение совести"), а также совпадающие по звучанию латинское peccatum ("грех") и русское печь.

Третья группа понятий, которую М.М.Маковский выделяет из соотносимых с понятием грех, связана с идеей наказания. Понятия грех и бездна, по мнению автора, можно соотнести, поскольку по древним представлениям, если совершал дурные поступки, мог попасть в бездну (емкость). Примеры подобных взглядов, по мнению М.М.Маковского, сохранились в английском пожелании смерти go to the pot, где pot- "горшок, емкость", соотнесенное с латинскими словами peccatum ("грех") и specus ("бездна"). В русском языке ученый сближает лексемы посуда (в значении"емкость") и судить("осуждать").

Данный материал позволяет сделать вывод о том, что с понятием грех в дохристианском мировидении соотносятся слова выражающие действия

грешащего, состояние грешащего и наказание как результат грешения. Слово, причиняющее ущерб, приравнивается к действию. В любом случае грех влечет за собой отрицательные последствия и осуждение окружающими.

Понятие греха можно соотносить и со значением слова «храм», которое по мнению М.М.Маковского может символизировать микрокосмос человека и его совесть), а также: ср. русск. храм, но англ. harm «вред, ущерб»; др. – англ. hearg «храм», но русск. Грех; гот alh «храм», но нем. arg «злой». Или еще один пример соотношения с понятием ночи (царство ночи, преисподняя): ср. лат. noxa «грех, вред», но лат. nox «ночь»; англ. guilty «виновный, согрешивший», но др.-англ. cwyid «ночь, вечер». Ср. еще др.-инд. pataka – «грех», но хет. i-spant «ночь». Многочисленные древние и современные индоевропейские языки показывают интерпретацию мифологемы «грех» как проявления страха древнего человека перед силами зла в природе и вытекающие отсюда табу и грехе как нарушении этого сакрального табу. Более духовный, нравственный, а не физический источник греха притягивает внимание автора культорологического исследования «Константы. Словарь русской культуры» Ю.С. Степанова. Автор исследования обращает внимание, что именно отцы Восточной церкви стали авторами первых христианских изысканий и в частности интерпретации понятия «грех».

В Энциклопедическом словаре «Этика» под редакцией Р.Г.Апресяна и А.А. Гусейнова мы находим следующее определение понятия «грех» - «грех – религиозно-этическое понятие, обозначающее нарушение (преступление) нравственного закона (заповеди), христианская интерпретация морального зла» [25, 96]. При этом зло транслируется в словаре в нескольких значениях: противопоставление добра и блага; универсум культуры, основа для морали и этики; негативное состояние человека (старение, болезнь, смерть, нищета, униженность); силы, вызывающие негативное состояние человека[24, 154]. Отдельно определяется моральное зло, как «все то, чему противодействует мораль, что она стремиться устранить и исправить: чувства, взгляды, намерения, поступки, качества, характеры» [25, 154].

В Большом энциклопедическом словаре под редакцией С.Ю.Солодовникова понятие «грех» - это нарушение религиозных предписаний, осложняющих путь к спасению души в потустороннем мире; любой отход от космического закона; действие – злоупотребление свободной волей[4, 211].

Наиболее обширную картину интерпретации понятия «грех» мы находим в Российском гуманитарном энциклопедическом словаре. Первое что отмечается, что данное понятие носит сугубо религиозный характер и соотносится с высказываниями из Библии: «Грех – это беззаконие» (1 Ин. 3-4); «Где нет закона, нет и преступления» (Рим. 4-15). Грех есть вольное или невольное нарушение нравственного закона, данного самим Богом. В таком концепция греха соотносится с Законом, данного самим Богом, а если не

соотносится, то превращается «в пустую абстракцию или искусственно созданный свод правил хорошего тона» [18, 513]. При этом авторы статьи, посвященной понятию «греха» проводят следующие параллели: «религиозно-богословское понятие соответствует тому, что в этике называется «злом», а в праве – «преступлением» [18, 513]. При этом для того, чтобы показать, что такое грех, необходимо откровение, чего не знают язычники. При этом в античных пантеистических системах греческое слово грех имело интеллектуальное содержание, а не моральное и означало ошибку, т.к. не существовало противопоставления Бога природе. Что естественно, то не постыдно (Сенека), поэтому изначально зло, и производное от него грех. Библейское понимание природы греха открывается через первородный грех, как начало истории человечества. Природа человека проявляется через библейскую историю, «историю спасения». Авторы словаря указывают, что в христианском нравственном богословии существуют различные классификации греха по таким критериям: свойство греховных действий, степень участия в грехе сознания и воли человека, тяжесть самого греха. При этом двойственный состав самого человека – дух и тело – определяет еще один критерий: грехи чувственные и грехи духовные. Обращается внимание на грех «непослушания». Его можно выразить двояко: в форме совершения того, что запрещено законом и в форме неисполнения того, что предписано законом. Основа греха в эгоизме, себялюбии и вытекающем отсюда богопротивлении, когда воля Бога подменяется волей индивидуума или волей коллектива [18, 513]. Формально-юридический характер имеет классификация грехов на смертные и простительные по двум вариациям: «семь языческих народов, побежденных Иисусом Навином (Втор 7:1; Деян 13:19)» или «семь бесов, изгнанных из Марии Магдалины Иисусом Христом (Мк 16:9)». «Хула на Духа Святого» - «непростительный грех» (Мф 12:31-32). Под ним понимается сознательное и ожесточенное противление человека истине как следствие возникновения живого чувства вражды и ненависти к Богу. В этом состоянии человек, как существо нравственное свободное, психологически недоступен действию ниспосылаемой ему свыше спасающей Благодати. Юридический менталитет западного христианства способствовал дальнейшему детальному учению о грехе и спасении. А в Восточном богословии, по мнению авторов Словаря, долго сохранялось высокое представление о достоинстве человека и его изначальной свободе, что выразилось даже в неопределенности самого понятия «грех»: «грех сам по себе не существует, поскольку он не сотворен богом. Поэтому не возможно определить, в чем он состоит» [18, 513].

Философ П.Е.Матвеев в монографии «Моральные ценности» отмечает, что природа зла является проблемой метафизической, а не сугубо этической или религиозной. До конца, по мнению ученого, данная проблема рационально не объяснима для человека: грех есть зло, но всякое ли зло есть грех? Извечный вопрос. П.Е.Матвеев рекомендует апеллировать двумя значениями понятия грех: религиозное – нарушение религиозных заповедей;

светское – предосудительный проступок. При этом философ, ссылаясь на исследования Г.Дж.Бермана [2, с.183], отмечает, что понятие «греха» имело важной значение для права западной традиции (XI-XIII) – в эпоху «папской революции». «Преступление» или «грех» были взаимосвязаны. В общем виде все преступления были грехами, а все грехи – преступлениями. Не проводилось четких различий в природе тех проступков, которые надо было искупить церковным покаянием и тех, которые надо было улаживать переговорами с сородичами, местными или феодальными собраниями, королевскими или императорскими процедурами [13, 66]. Процессуальное различие между грехом и преступлением относится к XI-XII векам, при этом четко время размежевания не определяется. Есть мнение, что «утверждение нового, дошедшего до нас значения понятия «грех» способствовало конкретизации прерогатив права и морали, церкви и государства. «Грех» предстает важной универсалией культуры», которое получило активное распространение, как в западной, так и восточной философии [13, 66]. П.Е. Матвеев отмечает, что грехи существуют разных видов: «вольные» и «невольные»; «моральные», как совершаемые над природой собственной или внешней; нравственные, совершаемые перед обществом; этические.

Православный словарь в составлении Н.В.Будур определяет грех или зло как нарушение закона Божия; беззаконие; нарушение воли Божией. Грехи могут быть ведения – те, которые мы делаем с сознанием и грехи неведения – те, которые мы совершаем, не осознавая, что грешим. Смертный грех – грех, из-за которого если не покаешься в нем перед смертью, то идешь в ад; но если ты в этом грехе покаешься, то он тебе сразу прощается. Смертным он называется потому, что от него душа умирает и ожить может только от покаяния [16, 80-81].

Католическая энциклопедия определяет грех как сознательный и свободный выбор, противоречащий воле Бога и установленной Им иерархии ценностей, нарушение нравственного закона. При этом дорелигиозный или нерелигиозный опыт соотносит это понятие со словом вина. Поступки людей и общественных групп могут оцениваться как позитивно, так и негативно. Основанием для оценки поступков является общий принцип, согласно которому жизнь, здоровье и благополучие представляют собой абсолютную ценность. Если поступок нарушил чьи-то права, кому-то навредил. То человек, совершивший его, является носителем вины. Для верующего человека вина приобретает характер греха. Библия, по мнению авторов энциклопедии, определяет грех как: непослушание по отношению к Богу; нарушение завета, заключенного с Богом; неверность в отношении бога. Классификация греха в современной богословской и пастырской терминологии более предпочтительна следующая: грех есть смертный и простительный (это связано с личностной трактовкой религиозной и нравственной жизнью). Термины смертный и простительный подчеркивают последствия греха для человека, в то время как термины тяжкий и легкий грех делают акцент на значение нарушенной нравственной нормы или

защищаемого ею блага. Термин «простительный грех» - неверность по отношению к Богу; а «смертный грех» существенное сопротивление Богу, изменений фундаментальной позиции или новый принципиальный выбор. Согласно католическому учению основная причина греха скрыта в природе самого человека, а точнее говоря. В его свободной воле, его способности к выбору и самоопределению [10, 1415-1419].

Несмотря на различия в мировоззрении (светское или религиозное), большая часть исследователей соотносит концепт греха в языковом пространстве с тремя значениями: нарушение религиозно–нравственных предписаний, правил; предосудительный поступок, ошибка, недостаток; в глагольной форме - предосудительно, нехорошо, грешно.

Айдер Фазылова, с целью выявления соответствия содержания концепта грех в современном русском языковом сознании словарным дефинициям провела опрос среди студентов и преподавателей Крымского инженерно–педагогического университета. Возраст опрашиваемых – от 19 до 60 лет. Количество опрошенных – 50 человек: 13 русских, 12 украинцев, 25 крымских татар (все они являются носителями русского языка и, следовательно, русского культурно-языкового сознания). Для 72% общего числа опрошенных грех является нарушением религиозно–нравственных предписаний и правил. Ответы 20% общего количества реципиентов сводились к значению «предосудительный поступок, ошибка, недостаток». 8% отвечавших указали оба значения. Третье значение, отмечаемое в словарях, ни один из опрошенных не выделил. Автор исследования сделала вывод, что «порядок размещения значений слова грех в современных словарях русского языка соответствует степени частотности их активизации в когнитивной системе носителей современного русского культурно–языкового сознания, независимо от принадлежности к разным этническим группам.

Не активизируется значение «предосудительно, нехорошо, грешно». Связано это, скорее всего, с тем, что явление, стоящее за лексемой грех, в обыденном сознании имеет характер только субстантива – носителя свойств, признаков, действий» [23].

Можно сделать вывод, что концептуализация греха в современном обществе сохраняет традиции разных исторических эпох, несмотря на поликультурность и полиэтничность современного мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Введение / Н.Д.Арутюнова // Логический анализ языка: Культурные концепты. - М., 1991. - С.3.

2. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Дж.Берман. – М., 1994. – С.183.

3. Библейская энциклопедия. М., 1891 (1990). - С.177.

4. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / Главн. науч. ред. и сост. С.Ю.Солодовников. – М.:МФЦП, 2002. – 1008 с.

5. Буров А.А., Карижская Н.Н. Концепт «грех» в русской языковой картине мира. Монография / А.А.Буров, Н.Н.Карижская. – Пятигорск: ПГЛУ, 2010. – 179с.

6.ВасильевП.П., АндреевИ.Д. Грех / П.П.Васильев, И.Д.Андреев //Христианство. Энциклопедический словарь. Т.1. - М., 1993. - С.430.

7. Гак В.Г. Актантная структура грехов и добродетелей / В.Г.Гак // Логический анализ языка: Языки этики. - М., 2000. - С.90-92.

8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. / Набрано и напечатано со второго издания 1880–1882 гг. / В.И.Даль. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. – Т. 1. А–З. – 699 с.

9. Декалог // Большой путеводитель по Библии: пер. с нем. - М., 1993. - С.123-125.

10. Католическая энциклопедия. - Издательство Францисканцев. Т.1. - М., 2002. – 1906 с.

11. Козина Н.О. Лингвокультороло гический анализ русского концепта «грех» (на материале Лексических, фразеологических, и паремических единиц. Специальность 10.02.01 – русский язык. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Н.О.Козина. - Иваново, 2003. - 144 с.

12.Логический анализ языка. Культурные концепты. - М., 1991. – 204 с.

13. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов /М.М.Маоквский. – М.: Гуманитарный изд. Центр «ВЛАДОС», 1996. – 416 с.

14. Матвеев П.Е. Моральные ценности / Владим. гос. ун-т. Монография / П.Е.Матвеев. – Владимир, 2004. – 190 с.

15. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой.– 23–е изд., испр./ С.И.Ожегов. – М.: Русский язык, 1991. – 917 с.

16. Православный словарь. – М.: «ОЛМА – ПРЕСС», 2002. – 384 с. (сост. Будур Н.В.).

17. Разин А.В. Современная этика: проблемы и перспективы / А.В.Разин // Вестник Московского университета. Серия № 7 Философия. – М., 2012. - №1. – С.81-99.

18. Российский гуманитарный энциклопедический словарь: В 3 т. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС: Филол. фак. С. – Петерб. Гос. ун-та, 2002. – Т.1: А – Ж. – 688 с.: ил.

19. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. В трех томах и в шести книгах / И.И.Средзневский. – М., 1989. – 5237 с.

20. Толочко П.П. Древние славяне и Киевская Русь / П.П.Толочко. - Киев: «Наукова думка», 1989. – 200 с.

21. Толстой Н.И. Грех / Н.И.Толстой // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – М., 1995. Т.1. – С.544.

22. Трубачев О.Н. Труды по этимологии. Слово. История. Культура. Т.1 / О.Н.Трубачев. – М.: «Языки славянской культуры», 2004. – 803 с.

23. Фазылова А.Р. Перекрестная рецепция сакральных концептов носителей русского и крымскотатарского языкового сознания / А.Р.Фазылова // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 69. – С. 144–147.

24. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. = Russisches etymologisches Worterbuch/Перевод и дополнения О.Н.Трубачева. – 4-е изд., стереотип. / М.Фасмер. – М.: Астрель – АСТ, 2007. – Т.1. – 588 с.

25. Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р.Г.Апресяна и А.А.Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001. – 671с.

РЕЗЮМЕ

О. Плотнікова. Особливості концептцалізації гріха в сучаснрому мовному просторі.

У статті розглянуто особливості концептуалізації гріха, як ключового поняття християнського світу, шляхом вивчення його етимології, історії розвитку, можливі асоціації та оцінки слов'янською свідомістю.

В умовах полікультурності та поліетнічності сучасного світу досить складно людині не втратити традиційну глибину осмислення поняття «гріх», саме тому дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності.

Ключові слова: *концепт, мовна картина світу, моральне зло, гріх, християнство.*

SUMMARY

O. Plotnikova. Conceptualization Features of Sin in the Contemporary Language Space.

This paper presents features of the conceptualization of sin, as a key concept of the Christian world, through its etymology, history, development, and evaluation of possible associations in Slavic consciousness. In a multicultural and multiethnic modern world it is difficult for a man not to lose the traditional understanding of the depth of the concept of sin, so the research in this area is of particular relevance.

Key words: *concept, language world, moral evil, sin, Christianity.*

УДК 296:159.962

О.И. Штейн
Севастопольский национальный
технический университет

ВЕРА И ЕЕ ФОРМИРОВАНИЕ В ИУДАИЗМЕ

В статье рассмотрены духовные направления, которые помогли иудаизму оформиться в его разнообразных проявлениях. К сожалению, в отечественной литературе, при общем интересе к изучению иудейской религии практически отсутствуют исследования, посвященные формированию веры в современном иудаизме, что определяет актуальность исследования.

***Ключевые слова**: вера, иудаизм, Синайское откровение, Талмуд, Тора, Каббала, Теилим.*

Постановка проблемы. Впервые о вере стали говорить античные мыслители как о вспомогательной категории при изучении процессов познания. Так, Платон рассматривал веру как познавательную составляющую человеческой души, а Аристотель – как субъективную, психологическую основу убеждения: всякому мнению способствует вера, а вере способствует убеждение, убеждению – разумное основание. Следует сказать, что понимание веры в античной философии во многом остается неразработанным и носит прикладной характер.

Анализ исследований и публикаций. Рассматривать веру как философскую категорию начали в средние века. В этот период времени вера была противопоставлена знанию, что позволило исследовать проблему соотношения рационального и иррационального в вере. Но следует отметить, что диапазон взглядов на роль знания и веры в познавательном процессе в эту эпоху был очень широк.

Ф. Бэкон, английский философ, историк, политический деятель, как представитель Нового времени выступал против авторитарного понимания веры – веры-доверия Августина Аврелия, считая самыми опасными «идолами», мешающими правильному познанию, «идолы театра», то есть доверие традиции и авторитету больше, чем собственному разуму и принятие на веру господствующих представлений без собственных размышлений. Просветительская парадигма рационализма развивала идею веры-гипотезы. Эта традиция рассматривала веру как принятие человеком в качестве истинных не вполне обоснованных, гипотетических суждений, но в которых человек вполне заинтересован. Так, для Т. Гоббса, английского философа-номиналиста, материалиста, вера возможна там, где недостаточно знаний, а по достижению знаний вера упраздняется.

В рамках рационалистической традиции начинает выделяться противоречие между верой обыденной и верой религиозной. В англоязычной философии оно сформулировано как противоречие «belief» и «faith» (Д.Локк, Д. Юм). Юм рассматривал веру-«belief» как привычку, как особый способ

образования идей. Привычка складывается на основе повторения реакций, впечатлений и придает структурированность, устойчивость изменчивому опыту, выступая основой формирования идеи объективной причинности. Причинно-следственные связи, регулярно повторяясь, закрепляются в сознании людей.

И. Кант и И.Г. Фихте отождествив веру со способом познания морального закона, придали эй оптимистически-этическое звучание. Таким образом, в философии Нового времени вера рассматривается в контексте общей тенденции, направленной на поиск достоверного знания и соответствующих механизмов его достижения и сводится к ее эпистемологическому значению. Проблематика веры растворяется в гносеологии, а сам гносеологический подход к исследованию веры проделал в своем развитии путь от противопоставления веры знанию до понимания веры как части и обязательного условия познавательного процесса.

Вера, понятая как факт, в чистом виде, независимо от ее рационалистических интерпретаций и теологических традиций, окончательно превращается из гносеологической в философскую категорию Ф. Шеллингом: если вера – необходимая составная часть любой целенаправленной деятельности, то она и существенный элемент истинной философии. Как философское понятие вера несет в себе несколько измерений, различных аспектов и уровней, что особенно ярко проявилось в неклассической философии.

Экзистенциалисты С. Кьеркегор и Л.И. Шестов, рассматривали веру как целостный религиозно-этический феномен. В рамках данного подхода становится невозможным отождествление веры со способом познания морального закона. Экзистенциальная трактовка веры базируется на ее последовательной дерационализации и постулировании противоположности веры и этического. Для С.Кьеркегора «вера – это высшая страсть субъективности». В понимании Л.И. Шестова вера знаменует собой скачок человека из этического к Богу, стоящему вне человеческих представлений о должном. Антропологизация и психологизация веры произошла у представителей прагматизма. Так американский прагматик У. Джеймс, видел ценность религии и веры в способности помочь людям обрести позитивное отношение к жизни. Человек, благодаря вере, находится в равновесии с окружающим его миром. Если в результате сомнения это равновесие нарушается, человек действует так, чтобы восстановить это равновесие, т. е. вновь обрести веру. Вера способствует утверждению у человека адекватных представлений о самом себе и окружающих условиях для того, чтобы люди не стали жертвой несовершенства жизни и общества. Человек должен стремиться не к объективной истине, а к достижению равновесия со средой и другими людьми. Таким образом, Джеймс стоит у истоков гуманистической трактовки веры, которая находит наиболее полное выражение в концепции Эриха Фромма. Причем психоаналитическая трактовка веры осуществляется

в рамках гуманистически-атеистического мировоззрения: вера в Бога есть вера в человека (З. Фрейд, Э. Фромм, К.-Г. Юнг).

Подчеркнем, что сегодня в философских и культурологических источниках практически отсутствует системный, целостный подход, отслеживающий взаимозависимость и взаимосвязь интенсивности и характера веры с перспективами и возможными сценариями развития человеческой цивилизации.

Ответ на вопрос о способах суггестивного формирования веры лежит в плоскости проблемы функционирования ментальности.

Изложение основного материала. Иудаизм – старейшая монотеистическая религия еврейского народа. Исключением являются неевреи, которые приняли иудаизм, совершив гиюр. Следует сразу оговориться, что в отличие от других религий, в иудаизме практически не имеет места прозелитизм. С точки зрения иудаизма, каждый человек в мире находится на своем месте и ему нет необходимости становиться кем-то другим, принимать какую-то религию. Согласно иудаизму, человек может удостоиться хорошей жизни и удела в мире грядущем, просто будучи хорошим человеком. Каждый нееврей, который принимает на себя выполнение семи заповедей потомков Ноаха (Ноя) и тщательно соблюдает их, называется праведником народов мира и наследует удел в Будущем мире [1,8:11].

Под «заповедями потомков Ноаха» еврейская традиция подразумевает следующее: запрет убийства, идолопоклонства, богохульства, прелюбодеяния, воровства, жестокого отношения к животным; и одно требование: создать судебную систему, которая будет следить за соблюдением этих запретов (Сангедрин, 56а). Поскольку сегодня этих требований придерживается подавляющее большинство цивилизованных людей, то мы могли бы предположить, что всем им автоматически обеспечен удел в мире грядущем.

Над изучением и освещением иудаизма как самостоятельного феномена, а также одной из предпосылок возникновения христианства и ислама, трудилось не одно поколение отечественных и зарубежных исследователей дореволюционной поры: Велльгаузен Ю. (Введение в историю Израиля. СПб., 1909), Голльман Г. (Религия иудеев в эпоху Иисуса. СП., 1908), Гольцман О. (Падение иудейского государства. М., 1899), Гретц Г. (История евреев от древнейших времен до настоящего. Т.т. IV-V, Одесса, 1905-1906), Каутский К. (Античный мир, иудейство и христианство. СПб, 1887), Лацарус М. (Этика иудаизма. Одесса, 1916), Лопухин А.П. (Библейская история Ветхого Завета. СПб, 1887), Морозов Н.А. (Пророки (История возникновения библейских пророчеств, их литературное изложение и характеристика). М., 1914), Переферкович Н. (Талмуд, его история и содержание. СПб, 1897), Ренан Э. (История израильского народа. Т.т. I-II, СПб., 1913), Соловейчик М. (Основные проблемы библейской науки. СПб., 1913), Каутский К. (Происхождение первобытной еврейской истории. Курск,

1923), Мауренбрехер М. (Пророки (Очерки развития израильской религии). Пб., 1919), Никольский Н.М. (Древний Израиль. 2-е изд. М., 1922), Образцов М.И. (Моисей и Пятикнижие. Астрахань, 1925), Струве В.В. (Израиль в Египте. Пг., 1920).

В 80-90-е годы XX века стали появляться подлинно научные публикации, содержащие хоть и не полный, но взвешенный и объективный анализ некоторых аспектов иудаизма: Тантлевский И.Р. (История и идеология Кумранской общины. СПб., 1994), Торчинов Е.А. (Религии мира. Опыт запредельного. СПб., 1998), Тульпе И.А. (История иудейского монотеизма// Лекции по истории религии. СПб., 1987, с. 53-111), Шифман И.Ш. (Ветхий завет и его мир. М., 1987), Ариель Ш.-З. (Энциклопедия иудаизма. Иерусалим, 1983), Залер И. (Иудаизм. Основы, законоположения, правила и обычаи. Йерушалаим, 1981), Зильбер И. (Беседы о Торе. 2-е изд. Иерусалим, 2000), Урбах Э. (Мудрецы Талмуда. Иерусалим, 1989), Штейнзальц А. (Контуры Талмуда. Тель-Авив, 1981; его же Библейские образы. Иерусалим, 1991; его же Введение в Талмуд. Москва-Иерусалим, 1993; его же Мудрецы Талмуда. М., 1996), Ланж де Николас (Иудаизм. Древнейшая мировая религия. М: Эксмо, 2012).

Все, на наш взгляд, теоретически значимое в перечисленных изданиях относительно данного исследования философски осмысленно и использовано при написании данной статьи.

Термин «иудаизм» происходит от греческого слова «йудаисмос», которое появилось приблизительно в I в. до н.э. и обозначало еврейскую религию в отличие от язычества. Некоторые исследователи считают, что название происходит от колена Йехуда.

Основные направления современного иудаизма – ортодоксальное, реформистское и консервативное. Они в свою очередь делятся на различные течения. В данной статье не преследуется цель рассмотрения особенностей этих направлений и течений.

«Очевидно, как и в первых поколениях, следует прояснить основы культуры Израиля», – пишет Даниэль Шалит, израильский эссеист и философ, – «По той причине, что в прежних поколениях прояснения опирались на особые, само собой разумеющиеся понятия, зачастую называвшиеся «естественной верой». Проблема всегда состояла в том, чтобы усовершенствовать и очистить эту природную веру, поднять ее до уровня интеллектуальной веры, выявить и прояснить ее идейные основы. Первое само собой разумеющееся понятие было «основой основ и столпом мудрости», – существование Творца. Это было аксиомой также и для неевреев, и даже в период Спинозы (Барух Спиноза построил свое мировоззрение «геометрическим способом», ведущим от первых само собой разумеющихся аксиом к частностям. А первая аксиома в его книге – существование Творца). Были разумеющиеся понятия и в культуре других народов: важность религиозных заповедей, значимость хороших качеств, центральное место семьи, не говоря уже об устойчивости таких культурных

основ, как земледелие, ремесло, торговля, философия и литература, послуживших фундаментом для веры. Но сегодня ничего само собой разумеющегося нет. Все сомнительно и ничто не устойчиво. Все зыбко и уплывает из-под ног». И дальше продолжает рассуждения Даниэль Шалит: «Привязанность к чему-то – будь то привычка, образ жизни, идеал, и уж, конечно же, вера, осуждается как консерватизм из соображений либо снобизма, либо замедленного восприятия; такой консерватор не понимает мира, он обязательно приговаривается к отставанию и не умению выживать. Точка опоры для духа в этом мире должна быть широкой и охватывающей все, что рав Кук называл «внутренней мудростью», – начиная с науки о природе и человеке и заканчивая «Б-жественной наукой», – т.е. внутреннее восприятие Торы и существования»[2].

Рассмотрим, почему евреи вообще верят в Бога. Евреи, как народ, сформировались во время исхода из Египта. Освобождение евреев из Египта – это уникальный факт, так как очевидно, что фараон не стал бы отпускать своих рабов просто так. И если бы ни десять казней, которые Бог обрушил на Египет, то не было бы исхода. Конечно, евреи после это поверили в то, что все происходящее, – это благодаря Богу. Дальше было беспрецедентное событие – дарование Торы. Весь еврейский народ (на тот момент около двух миллионов человек) стоял под горой Синай, слышал голос Бога и получил Тору. Только непосредственно услышав Бога, евреи поверили. Для евреев недостаточно слов одного Моисея. Таким образом, Бог открылся всему еврейскому народу и в присутствии каждого провозгласил Моисея истинным пророком. После Синайского откровения, не имеющего аналогов, евреи сформировались как народ и приняли на себя данные Богом законы. По сути, вот, что с самого начала главным образом повлияло на веру евреев.

Одна из уникальностей иудаизма заключается во влиянии, оказанном его мировоззрением на этику человечества. Система иудейских нравственных ценностей преобразовала мировое сообщество и открыла народам дорогу к высотам благочестия. Из иудаизма были взяты понятия, ставшие общими жизненными целями и наследием всего человечества. В прошлые времена у всех людей было принято, что сильному принадлежит слабый, что воинственный правитель – это справедливо и законно. Постепенно человечество осознало, что герой – это не солдафон, а мыслитель, труженик, созидатель, сострадательный и ответственный человек, несущий ответственность за ближнего. Эти выводы можно сделать хотя бы потому, что иудаизм – первая монотеистическая человеколюбящая религия, основанная на божественном раскрытии целому народу. Вот явный пример влияния иудаизма на нравственные ценности людей.

Ярким примером влияния религиозного деятеля на людей является Любавичский Ребе Менахем-Мендл Шнеерсон (1902-1994). Он был и мудрецом и учителем: призывал своих слушателей не сидеть, сложа руки, а немедленно начать активно действовать, чтобы донести слово Торы и хасидизма до каждого еврея. Ребе излучал уверенность в успехе работы, и

требовал от своих последователей отдаться ей со всем жаром души. Он ввел понятие глобального посланничества. Его хасид мог быть направлен в любую точку земного шара, где живут евреи. Неважно, на каком языке они говорят, и неважно, как относятся к заповедям Торы. Посланники Ребе живут, думают и учатся вместе с ними. В Израиле и во всем мире была создана гигантская сеть школ и других воспитательных учреждений, в которых десятки тысяч детей получили еврейское воспитание, пронизанное духом любви к ближнему [3]. Любавичский Ребе призвал проломить стены невежества, равнодушия и иногда ненависти, и довести до каждого еврея свет иудаизма и хасидизма. Сегодня, вследствие деятельности Ребе и самоотверженности его посланников, проложена дорога над пропастью, разделявшей когда-то между еврейством «религиозным» и «нерелигиозным». Можно с уверенностью утверждать, что он был великим педагогом. Его беседы и послания содержали массу ценных педагогических наблюдений. Он делал все, чтобы направить общество к такой жизни, в основе которой лежали бы высокие идеалы иудаизма, понимая, что эти идеалы требуют соблюдения более строгого морального кодекса, чем тот, которое общество готово принять сегодня.

В начале 50-х годов XX века по инициативе Любавичского Ребе во всем мире, везде, где живут евреи, начали создаваться Бейт-Хабады, чтобы любой человек, у которого есть вопрос по иудаизму, мог получить на него ответ. В 60-х годах в Америке появилось невероятное количество молодых евреев, возвращающихся к соблюдению заповедей, возрождающих еврейскую жизнь. Такой всплеск не мог предсказать ни один социолог. А началось все с призыва Ребе. Ему удавалось найти подход к каждому, он утешал людей и вдохновлял их на свершения, вел навстречу новой эре. Главный раввин Великобритании И.Сакс заметил, что в истории нового времени «Трудно найти личность, больше сделавшую для того, чтобы вновь затеплить пламя нашей веры в мире, все более и более думающем не о священном, а о светском». Благодаря деятельности Ребе идеи хасидизма стали понятны людям очень далеким от хасидского учения: «Он изменил представление нашего мира об учении, возникшем в Любавичах, и об иудаизме в целом. Он поставил иудаизм лицом к лицу с современным миром и всю свою жизнь положил на то, чтобы еврейская община, прошедшая через трагический опыт Катастрофы, осознала, что мир проникнут присутствием Б-га живого», – писал И.Сакс. А главный раввин Израиля Исроэл Лау утверждал: «Никто не сделал столько, чтобы еврейские традиции были восприняты в самых далеких уголках земли, чтобы они выжили, сохранились и развивались дальше. Причем это было сделано в самых неблагоприятных условиях».

По нашему мнению, в Торе нет ни одного персонажа, действия которого оказывали бы влияние на такое количество людей по всему миру. Менахем-Мендл Шнеерсон распространял учение иудаизма, отправляя своих представителей по всему миру: в Израиль, США, Канаду, Аргентину,

Англию, Марокко, Австралию, Непал, Китай и на территорию СССР. По его просьбе хасиды проводят мивцоим (заповеди) везде, где есть евреи. Во всех уголках земного шара его посланцы предлагают прохожим евреям повязать тфилин, разъясняют им законы кошерности пищи, рассказываю о важности наличия мезузы на двери дома, распространяют литературу, посвященную вопросам Торы и еврейства. В 1960-70 годы Любавичский Ребе начал всемирную кампанию под названием 10 мивцоим – 10 общедоступных заповедей. Их назначение – сохранить и упрочить еврейский образ жизни и приобщить самые широкие массы евреев к основам еврейства. Эти заповеди укрепляют еврейское самосознание и приведут, в конечном итоге, к выполнению всех заповедей, к полноценной еврейской жизни. В одной из своих бесед Ребе объяснил, почему именно слово «мивцоим» взято в качестве названия кампании. Буквы корня слова «мивцоим» состоят из вторых букв имен праотцов. Таким образом, он стремился пробудить и привести в действие духовные силы, благодаря заслугам праотцов переданные еврейскому народу.

В 1986 году Менахем-Мендл Шнеерсон начал беспрецедентную кампанию по распространению идеи благотворительности. Каждое воскресенье, на протяжении многих часов, Ребе стоял в небольшой комнате рядом со своим кабинетом, и мимо него проходили тысячи мужчин, женщин и детей, чтобы получить благословение. Многие использовали эту уникальную возможность, чтобы задать вопрос и получить совет или указание Ребе. Каждому из них Ребе давал долларовую купюру, назначая его тем самым своим личным посланником передать эти деньги на благотворительные цели. Ребе объяснял это, цитируя слова своего тестя – предыдущего Любавичского Ребе, который говорил: «Когда встречаются два человека, из этого должно выйти что-то хорошее для третьего». Ребе хотел возвысить каждую из тысяч коротких встреч с посетителями до чего-то большего, чем просто встреча двух людей. Он желал, чтобы каждый стал соучастником исполнения заповеди, плодами которой смогут насладиться и другие люди. Важно отметить, что с древних времен и до наших дней отличительной особенностей иудаизма являлось особое отношение к благотворительности. С момента освобождения из египетского рабства евреи были известны своей системой социального обеспечения и помощи нуждающимся, что не было свойственно другим древним народам. Когда в IV веке нашей эры римский император Юлиан издал указ о создании во всех городах империи убежищ для бездомных и странников, он ссылался на опыт евреев, в среде которых ни один странник не остается без заботы и помощи.

В Торе и ее внутренней части Каббале многократно указывается, что настанет время, когда каждый будет познавать Бога. То есть человек будет напрямую контактировать со Всевышним. И тогда наступит мир на земле, так как человек, чувствуя Бога в душе, не сможет сделать зла другому. Посмотрим, что говорит об этом наука? Готов ли любой человек взаимодействовать с Богом? Недавно опубликована работа американского

нейробиолога из Пенсильванского университета Эндрю Ньюберга, который исследовал работу головного мозга человека, занимающегося молитвами и медитацией. Им обнаружена реакция определенной области мозга на духовную деятельность. Таким образом, ученые поняли, почему искренне верящие в Бога люди при молитвах и медитациях испытывают особое чувство благодарности и наслаждения, описываемое схожими выражениями в литературе. Каббала это соединение человека с Творцом рассматривает как цель, к которой стремится душа человека. (Каббала (буквально «традиция») – общий термин, обозначающий учение, которое вначале передавалось из поколения в поколение в устной форме. Более узкий смысл термин «каббала» приобретает, начиная с XI века. Он становится названием еврейского мистического учения, которое существовало испокон веков, передавалось как тайная доктрина немногим избранным лицам и только с XV века стало достоянием широких кругов). Научное доказательство наличия в мозгу центра, ответственного за эмоциональное восприятие духовного опыта, свидетельствует о возможностях человеческого организма к духовной деятельности. Каждый может проверить на себе влияние духовной энергии, углубившись в чтение «Теилим» (Теилим – это псалмы; каббалисты говорят, что в них заложена огромная сила к осознанию сути мироздания), о которых мудрецы говорили, что чтение сорок дней по полчаса в день существенно меняет духовное состояние человека. Моральные ценности, которые в иудаизме часто отождествляются с религиозными, становятся средством приобщения индивида к общей истории и формируют у него такие представления, которые влияют на формирование ментальности.

Выводы. В заключении приведем слова русского мыслителя Н.Я. Данилевского: «среди него (еврейства) выработалось то религиозное миросозерцание, которое подчинило себе самые высокие развитые цивилизации и которому суждено было сделаться религиею всех народов, единою, вечною и непреходящую ее формой»[4,с.402]. Более того, он полагал, что иудаизм является основой особой еврейской цивилизации. Естественно, что говоря о «всех народах», автор имел ввиду единоверных ему приверженцев христианства, которое зародилось в иудаизме и в значительной степени прямо переняло его религиозную традицию. Эту мысль продолжает великий русский религиозный философ В. Соловьев, подчеркнув, что только у евреев религия принимает форму Союза или Завета между Б-гом и человеком как между существами, «хотя и неравносильными, но нравственно однородными» [5,с.40].

В настоящее время в религиозной сфере, несмотря на то, что Израиль является демократическим государством, где религия – это частное дело граждан и значительная часть населения не соблюдает еврейских законов, ощущается заметный прогресс. Доказательством тому служит тот факт, что множество элементов, образующих еврейский образ жизни, вошли и все глубже проникают в структуру еврейского государства. Суббота является общенациональным выходным днем. Все государственные учреждения в этот

день не работают, не ходят поезда и общественный транспорт, корабли в израильских портах не грузятся и не разгружаются, самолеты не приземляются и не вылетают, закрыты магазины и кинотеатры. Сказанное о Шаббате относится также и ко всем религиозным праздникам. В израильской армии и в общественных институтах, в сфере обслуживания, находящихся под контролем правительства, таких, как полиция, школы, больницы и т.п., строго соблюдаются библейские и раввинистические предписания о кошерной пище. Личный статус гражданина (брак и развод) регулируется в согласии с традиционным еврейским законом и находится в исключительном ведении раввинистических судов. Нееврейская часть населения подлежит юрисдикции соответствующих собственных религиозных судов. Дети из семей, соблюдающих Закон, получают образование в государственных религиозных школах. В Рамат-Гане под Тель-Авивом открыт религиозный университет Бар-Илан, носящий имя известного деятеля партии «Мизрахи» Меира Бар-Илана (1880-1949). Со времен разрушения Храма не было на Святой Земле такого количества центров по изучению Торы и еврейского наследия, как в наши дни. В стране насчитывается 160 школ Талмуда (иешив), в которых обучается свыше 7000 учащихся, помимо многих других учебных заведений религиозного типа и центров по изучению еврейского наследия. Чтобы внести свой богатый вклад в духовную жизнь страны и способствовать распространению религиозных знаний в государство Израиль переселились многие выдающиеся раввины и мудрецы со всех концов света. Следует отметить значительный рост литературных трудов религиозного содержания. По всем аспектам еврейской мысли и знания непрерывным потоком идут книги и статьи, передающие молодому поколению Израиля традиции тысячелетней мудрости.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рабби Моше бен Маймон Мишне Тора / Рабби Моше бен Маймон. – М.: Книжники, 2010. – 735 с.

2. Центр еврейского образования на русском языке [Электронный ресурс]. – Электрон.текстовые данные (29671 bytes). – Режим доступа: http://www.machanaim.org/philosof/creator-hands/ch-0.htm#p3 Sunday, 18 November 2012 16:17:23.

3. Френкель М. Мудрец и учитель / М. Френкель // От сердца к сердцу. – 2009. – № 78. – С. 12–13.

4. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. – СПб.: Издательство СПбГУ, Издательство Глаголь, 1995. – 501 с.

5. Соловьев В.С. Еврейство и христианский вопрос / В.С. Соловьев // Тайна Израиля. – СПб: София, 1993. – 510 с.

РЕЗЮМЕ

О.І. Штейн. Віра і її формування в іудаїзмі.

В статті розглянуто духовні напрями, що допомогли іудаїзму оформитися в його різноманітних проявах. На жаль, у вітчизняній літературі, при загальному інтересі до вивчення іудейської релігії практично відсутні дослідження, присвячені формуванню віри в сучасному іудаїзмі, що визначає актуальність дослідження.

Ключові слова: *віра, іудаїзм, Синайське одкровення, Талмуд, Тора, Каббала, Теілім.*

SUMMARY

O. Shteyn. Faith And Its Formation In Judaism.

Considered spiritual direction, which helped take shape Judaism in its various manifestations. Unfortunately, in our literature, with a common interest in the study of the Jewish religion are practically no studies on the formation of faith in modern Judaism that determines the relevance of the study.

Keywords: *faith, Judaism, the Sinai revelation, Talmud, Torah, Kabbalah, Tehillim.*

УДК 316.77:2

М. С. Петрушкевич
Національний університет «Острозька академія»

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглядається поняття та особливості функціонування релігійної комунікації. Феномен комунікації у сфері релігії має свої особливості: така комунікація передбачає певну підготовку та специфічні форми реалізації, актуалізує діалогічність релігії. Одкровення, проповідь і молитва постають як фундаментальні, першопочаткові жанри релігійної комунікації.

Ключові слова: *комунікація, інформація, релігійна комунікація, релігія, вертикальна/горизонтальна комунікація.*

Вступ. Безумовно комунікація є тотальним феноменом культури який відображає всі риси, тенденції, парадигми людських спільнот, що діють у конкретному просторі та часі. Не є винятком і релігійна площина. Під впливом комунікаційної філософії, що особливо активно почала розвиватися у XX ст., актуальним стало звернення до комунікаційної системи релігії, як до допоміжного елементу при виході з кризової ситуації, можливості її подолання, через акцентування уваги на способах комунікації в різних релігійних утвореннях.

Предмет комунікації – це та частина внутрішнього або зовнішнього світу реципієнта, на яку комунікатор діє. І, якщо за формою прояву (слова,

жести, інші невербальні аспекти) комунікація відноситься до фізичного, матеріального світу, за змістом (значення слова) – до соціального, то за предметом дії комунікація завжди належить до духовно-психологічного [6, 13].

Духовно-психологічна сфера людини найбільш підлягає змінам. Вона найчастіше використовується в комунікації як посередник для зміни її емоційного, пізнавального, поведінкового аспектів. Це означає, що однієї і тієї ж комунікативної цілі можна досягнути, діючи на різні особливості та духовно-психологічні сторони людини як предмета комунікації, а однакові форми дії на різних людей призводять деколи до протилежних результатів.

Релігія включає в себе не тільки релігійне спілкування, але й всю багатоманітність і багатство спілкування між віруючими і невіруючими, між самими віруючими, між віруючими і релігійними організаціями. В процесі спілкування відбувається соціалізація індивіда, обмін і засвоєння життєво необхідної інформації, передача досвіду, також і релігійного, зміцнення суспільних зв'язків [5, 31].

Комунікаційні процеси в релігійній сфері є безперервною трансляцією усіма рівнями певного релігійного співтовариства повідомлень, які виражають специфіку організації свідомості кожного учасника цих процесів, обумовлену безліччю факторів, що частково збігаються в представників різних конфесійних груп [4, 177], спричиняють структурні зміни у самій релігійній організації та висвітлюють діалогічність релігії.

Аналіз актуальних досліджень

Релігійна комунікація є об'єктом дослідження як у зарубіжних, так і у вітчизняних науковців. Серед них доречно згадати К. Баллестрема, Р. Гвардіні, В. Бодак, Л. Виговського, А. Колодного, М. Балаклицького, Л. Филипович, Н. Дебольського, Л. Ситниченко, Є. Юнусову, Г. Почепцова та ін. Сучасною конфесійною комунікацією в Україні (зокрема мусульманською) частково займаються Н. Яблоновська, К. Шейхо, С. Хомінський, М. Бутиріна, хоча жодна із їх праць не зосереджується цілком на цій тематиці.

Виходять також і посібники, що стосуються сучасної релігійної комунікації, де особливий акцент робиться на використанні ЗМК. Наприклад, посібник Г. Мохненка [12] має справу з оптимізацією внутрішньо церковної комунікації. У ньому виявляється комплексний підхід до проблеми, більша увага до зворотного зв'язку, акцент на дублюванні інформації різними засобами комунікації. Г. Мохненко розглядає проблему кадрів у інформаційному служінні, принципи подання інформації та неминучі її втрати під час передавання, що диктує необхідність повторів і конкретизації аудиторії, варіанти структури інформаційного служіння всередині церкви чи деномінації.

Об'єктом наукового дослідження найчастіше стають якісь конкретні елементи, що належать до релігійної комунікативної системи (релігійна мова,

сакральні тексти, релігійні ЗМК, проповідь, молитва, культові дії і т. ін.). Тому метою цієї розвідки є визначення суті релігійної комунікації та особливостей її функціонування.

Поняття релігійної комунікації

Релігійна комунікація – це спілкування між віруючими у межах конфесії та міжконфесійні комунікаційні зв'язки, це засіб усвідомлення та відтворення ідентичності та цілісності людини у релігійній площині [13, с. 30]. Релігійна комунікація має свою структуру. Вона включає різні процеси взаємодії – спілкування, соціалізацію, передачу релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації, зміцнення зв'язків – між окремими віруючими, між віруючими і релігійною громадою, релігійною інституцією, духовенством, між релігійними організаціями різного віросповідання [2, 560].

У процесі релігійної комунікації відбувається передача релігійної інформації, її оцінка, засвоєння, поглиблюється інтеграція або ж дезінтеграція релігійної спільноти, регулюються відносини між членами громади чи між громадами, конфесіями. Релігійна комунікація може відбуватися і поза громадою.

К. Ясперс у праці «Розум та екзистенція» дає ґрунтовне визначення комунікації у сфері духу: «Комунікація у сфері духу є самоутворенням із суспільної субстанції ідеї цілого. Окремий індивід усвідомлює себе таким, що має своє місце, свій власний сенс усередині цілого. Його комунікація – комунікація окремого органу з організмом. Він є чимось відмінним від інших, але утворює з ними єдине ціле» [16, 103].

Комунікаційна система релігії включає в себе передачу, сприйняття та осмислення інформації, процес розуміння, творення релігійних спільнот, і є складовою релігійних процесів. Для того, щоб комунікаційна система діяла, вона повинна мати свою мову та пам'ять (це соціальна пам'ять, яка зберігається за допомогою певних релігійних традицій) і програму переробки інформації – такою програмою є культурні коди. Людина в процесі життя постійно вчиться цим кодам. З інформаційно-семіотичної точки зору світ релігійної комунікації складається з двох основних елементів: смислів та знаків. Тому для позитивної комунікації її учасникам необхідно бути обізнаними з цими елементами; їх незнання спотворює передачу релігійної інформації та обмежує здійснення комунікаційної функції релігії [13, 38].

Велику роль відіграють кодові знання, що становлять культурний текст комунікаційної системи (в процесі комунікації необхідно вивчати спроби передачі інформації). Кожне повідомлення передається через розуміння контексту, який обумовлюється специфікою поведінки тих, хто вступає в комунікацію. Комунікація як акт розуміння відбувається лише у тому випадку, коли умови існування і стилі життя віруючих будуть збігатися, тобто кодові знання будуть перетинатися.

Отже, не тільки зміст переданої інформації, але й спосіб її репрезентації в комунікаційних актах, форма її організації – постають

факторами, що визначають структуру загального семіотичного простору релігії. В результаті складаються подібні способи інтерпретації використовуваних знакових систем і розуміння культурних смислів, що визначають поведінкові програми всього релігійного співтовариства в цілому [4, 177].

Догматичні книги та молитовна практика, їх значення для кожної конкретної релігії, свідчать про подібні риси релігійної комунікації, наприклад, у християнстві, ісламі, буддизмі чи іудаїзмі. Звичайно, потрібно відразу застерегти, що подібності сприймаються лише на рівні загальному, універсальному. Так, у комунікаційному сенсі спорідненими є комунікаційні системи християнства, іудаїзму та ісламу, оскільки центральне місце в них займають священні книги, що є найвищим зразком авторитету та постійним джерелом і натхненником комунікації (використання християнами та іудеями Старого Заповіту/Тори; існування стадії іудеохристиянства – І пол. І ст. н. е. [1, 372]).

Молитовна практика також зближує комунікаційні системи християнства, ісламу, буддизму. Це зумовлено, перш за все, самим феноменом молитви, її функціями (ісламські молитви можуть бути колективними чи індивідуальними, так само як і в християнстві; буддисти віддають перевагу домашнім молитвам (як і більшість християн).

У релігії є два головних напрями комунікацій: від абсолюту – через пророка (наставника, священика) – до людей; від людей – через пророка (наставника, священика) – до абсолюту. Перший напрям обумовлює існування таких жанрів релігійної комунікації, як почуте пророком одкровення і пророча проповідь одкровення людям. З другим напрямом пов’язані богослужіння і молитва, при цьому культ і молитва проникають один в одного: молитви включаються в ритуал поклоніння, а елементи служби присутні в молитві (певні жести, культові словесні форми). Одкровення, проповідь і молитва постають як фундаментальні, першопочаткові жанри релігійної комунікації.

Вертикальна та горизонтальна релігійна комунікація

Поряд із тим релігійну комунікацію, як і будь-яку іншу, можна аналізувати через вертикальний та горизонтальний її види. Зумовлена релігійним світоглядом, конфесійна комунікація, на відміну від світської, має свою специфіку, оскільки здійснюється у двох вимірах – вертикальному та горизонтальному.

Стосунки людини з Богом можна визначити як *стосунки по вертикалі*. Враховуючи те, що будь-які стосунки – це взаємодія, можна зауважити, що в різних історичних типах релігійної діяльності наявними є різні види взаємодії віруючого з надприродним.

Вертикальний тип виступає як спілкування людини з трансцендентним світом, з Богом та іншими вищими силами. «В очах релігійної людини віра в Бога зачіпає суто індивідуальні переживання і не зводиться до формулювань

церкви, а тим більше її опонентів. Для неї релігія – не просто сукупність окремих елементів, котрі не піддаються раціональному узагальненню; це перш за все, особисте, внутрішнє переживання Бога, в якому ці елементи тільки і отримують свій специфічно «релігійний» (тобто зі світським не співпадаючий) зміст» [11, 19]. Спілкування з Богом для віруючої людини є головною метою та засобом її діяльності в процесі богослужіння. Таке спілкування в основному здійснюється в храмі, котрий виступає «як місце зустрічі між Творцем і людьми» [7, 13].

Наприклад, християнські богослови твердять, що безсмертна душа будь-якої людини має постійне прагнення до спілкування із абсолютом, шукає його і знаходить незалежно від соціокультурної ситуації. Саме тому в житті кожного віруючого є моменти, коли він явно чує голос божий, відчуває його присутність. Що ж покладено в основу потреби в такому спілкуванні? Чим можна з'ясувати наявність у сучасного віруючого відчуття постійного спостереження за ним Бога? Відповідь на ці питання можна шукати в закономірностях функціонування духовного світу людини. Оскільки в уяві віруючого християнина чи мусульманина Бог постає переважно в антропоморфному вигляді, тобто як особистість, то він й шукає його не «поза», а «в» і «через» своє власне Я. Формується думка, що відносини з Богом нагадують міжособистісні стосунки між людьми. І якщо людина хоче досягнути істинного Я, то зробити це вона може тільки завдяки спілкуванню з Богом. Сама релігія є засобом зв'язку між людиною і Богом, діалогу людського Я з божественним Ти. «Людина, – відзначає професор-протопресвітер Ст. Ярмусь, – це релігійна істота з природи: вона всіми своїми душевними силами тяготить до Великого ідеалу добра, краси й життєвого спокою – до Бога» [15, 15]. Проте, якщо навіть не притримуватися такої позиції, релігія у будь-якому вигляді постає як спілкування, монологічне чи діалогічне, з божеством, духом.

Отже, вертикальна комунікація може носити як колективний, так і індивідуальний характер. У першому випадку йдеться про колективні богослужіння (наприклад, християнська літургія), колективні молитви, обряди тощо. У другому випадку розуміється індивідуальне звернення до вищих сил, індивідуальна молитва.

Відчуття спілкування з Богом, задоволення потреби в ньому у віруючої людини виникає в процесі її участі в культовій діяльності. Позитивні емоційні реакції, які з'являються в цей час, свідчать про те, що суб'єктивне відчуття спілкування з Богом виявляється достатньо сильним і очевидним для віруючого [13, 41].

Можна виділити дві моделі вертикальної комунікації: теїстична модель, що позначена рухом Бога назустріч людині та здійснюється в модусі одкровення, та антропологічна модель, яка позначена відповідним рухом людини назустріч Богу і здійснюється в модусі молитви. Розгляд вертикальної комунікації дає змогу виявити її основні принципи: відкритість, діалог, любов, турботу та відповідальність [14].

Поряд із вертикальним зрізом комунікаційної системи знаходиться *горизонтальна релігійна комунікація* – спілкування між самими віруючими людьми. Конфесії сприяють згуртуванню людей у спільноти, формуючи в них приблизно однаковий символічний світ. Завдяки цьому віруючі можуть відносно легко спілкуватися в межах конфесії, однотипно кодуючи і дешифруючи інформацію, використовуючи різні засоби передачі інформації.

Горизонтальний вимір характерний для спілкування віруючих між собою в процесі релігійної діяльності. Саме тут відбувається трансляція релігійної інформації, її оцінка і відповідне засвоєння. На цьому рівні поглиблюється інтеграція або дезінтеграція конкретної релігійної спільноти, формуються відносини між членами громади. Зрозуміло, що саме спілкування в культовій споруді носить не тільки релігійний характер, оскільки там можуть вирішуватись (і вирішуються) і актуальні проблеми повсякденного і суспільного життя,також і матеріальні, мирські [5, 32].

Релігійно-обрядове спілкування, як процес обміну певними почуттями й знаннями вірних, можливе лише за умови, якщо між особами, які вступають в нього, встановлюється не просто взаємопорозуміння, а й єдність думки щодо віроповчального та емоційного змісту того чи іншого обрядового дійства, коли переконання віруючих щодо цінностей збігаються. Відображаючи такі цінності за допомогою символічних засобів, які впливають на емоційно-чуттєву сферу людей, обряди в цей спосіб стимулюють появу і розвиток почуттів, переживань і настроїв, які відповідають цінностям.

Щоб краще зрозуміти специфіку горизонтальної комунікації потрібно звернутися до поняття релігійної групи та зв’язків у ній. З певним спрощенням можна сказати, що релігійні групи різняться між собою найперше з огляду на цілі і норми, якими керуються. Але необхідно зазначити, що наявність лише визначеної цілі ще не достатня для того, щоб така група нормально діяла. Крім того, вона повинна керуватися певними нормами, даними їй на основі конфесійної системи цінностей. Кожна релігійна група використовує горизонтальну комунікацію не лише у виключно релігійних, але й у світських цілях.

Розвиток групи переважно відбувається у три етапи: входження в групу – характеризується невпевненістю та надзвичайною активністю горизонтальної комунікації. Нові члени групи звичайно шукають ідеального середовища серед людей, які можуть для них бути опорою та прикладом. Одночасно інші члени групи, припускаючи, що можливо не відповідають очікуванням нових осіб, можуть відчувати вину, яка часто буває безпричинною. У такій ситуації бажаним є такий різновид горизонтальної комунікації, як відверта розмова. Другий етап – конфронтація з групою – характеризується визначенням свого місця і статусу та активацією комунікаційних можливостей. Третій етап – формування общини – виробляється відчуття приналежності до общини. При цьому особисті почуття, пов’язані із групою, втрачають колишню загостреність. На цьому

етапі члени групи частіше діляться інформацією про особисті та глибинні проблеми, при розв'язанні складних ситуацій мають взаємну довіру [10, 237–238].

Такий зріз комунікації характерний також для міжособових контактів служителів різних релігій. Духовні особи одним із своїх завдань бачать звернення уваги на способи комунікації між собою та з іншими, тому вважають за потрібне передавати свій досвід з покоління в покоління, щоб менше було помилок. Таким чином, міжособистісна комунікація часто підпадає під постійний контроль [3, 45]. Поступово виникає ціла низка стереотипів та штампів у такій комунікації, її учасники стають не стільки активними комунікаторами, скільки пасивними відтворювачами комунікаційних стандартів.

Частиною горизонтальної комунікаційної системи є поширення інформації про релігійні осередки. Для поширення інформації щодо свого існування та внутрішньої структури релігійні системи та їх регіональні відділи використовують різноманітні засоби. Найбільш дієвим з них є організація різноманітних освітніх заходів (гуртки, тренінги, університети). До активної горизонтальної комунікації слід віднести організацію конференцій та друк газет, книжок з проблем релігії, журналів та буклетів, використання радіо, телебачення, Інтернету. Шукаючи спосіб вести діалог із світом, релігія шукає зв'язків із тими, хто займається засобами масової комунікації [9, 176].

Проте, і зараз, наприклад, в Україні чи не найважливішим джерелом інформації про релігійні центри і досі є приватні розмови. Це пов'язано із слабкою інформативною роботою регіональних відділів релігійних систем. Сам факт існування регіонального відділу, висвітлення специфіки його діяльності, його координати відомі переважно тим, хто певним чином пов'язаний із цим центром.

Отже, можна виділити три моделі горизонтальної комунікації: міжособистісна (Я та Інший), соціальна (Я та співтовариство) та міжконфесійна модель (спільнота та спільнота).

Релігійна комунікація та інформація

Інше питання, яке хочеться розглянути при аналізі поняття релігійної комунікації – зв'язок інформації (яка визнається ключовим елементом будь-якої комунікації) та віри (що є основою релігії). Цю тему досить докладно розглянуто українським релігієзнавцем А. Кадикало. Автор зазначає, що якщо для науки найважливішим є отримання інформації (знання) про реальність, то для релігії інформація є сутнісним елементом до потенції зв'язку з Богом, а він є метою для свідомості людини. Це доводиться через звернення до проблеми взаємозв'язку інформації та віри, яка розкриває, що науковий та релігійний підходи, хоча й переслідують різні цілі, але на певній межі взаємодоповнюють один одного. І саме у цьому контексті інформація та віра мають найбільше підстав для взаємного підтвердження. Віра є

прагненням до отримання істини, яку можна розуміти як інформацію, що дається релігійним одкровенням, а тому вона може мати зв'язок із звичним поняттям інформації, яке для науки означає знання про реальність [8, 137].

Для релігійної комунікації важливо те, що «… людство як ціле отримує інформацію про буття через релігійний світогляд, який, поряд з науковим, відображає це буття. Він розкриває те, що наука розкрити не в змозі: чи існує трансцендентна сила? як зародилося життя? чому люди страждають? та ін. Інформація, яка відповідає на поставлені вище питання міститься у священних книгах. … інформація, яка є такою важливою для релігії в усіх її сферах є водночас визначальною і для буття в цілому. Релігійна інформація вказує не лише на те, як поводитись людині, а й як поводиться Всесвіт і чому так відбувається» [84, 138].

Науковець розглядає також і альтернативні теорії походження реальності, зокрема він наголошує, що на думку деяких сучасних фізиків, Бог міг стати творцем Всесвіту, створюючи реальність за допомогою інформації. При цьому варто мати на увазі те, що інформація є проектором майбутнього творіння, тому без неї неможливий ніякий акт творіння. Найкраще прояснює ситуацію із значенням інформації для акту творення будь-яка теорія систем. Фактично тут інформація постає архетипом або ейдосом.

А. Кадикало визначає інформацію як універсальну властивість предметів, феноменів, процесів, суть якої полягає в здатності сприймати внутрішній стан і вплив зовнішнього середовища, перетворювати отримані дані і передавати опрацьовані результати іншим предметам, феноменам і процесам. Оскільки інформація властива всьому, то очевидно, що вона є сутнісною і для загальної свідомості людства, вона зв'язує її елементи у єдину цілісну систему [8, 140].

Зв'язок інформації і віри можна розглянути у площині класичної дихотомії свідоме/несвідоме. Український науковець вважає, що несвідоме сприйняття інформації має рівноважливу відповідність із свідомим. Несвідоме відкриття інформації можливе лише на основі інтуїції, віри, осяяння. Все це є елементами, притаманними релігійному осягненню буття. Проте в релігії існують й інші форми – входження у трансцендентність і отримання неусвідомленої інформації. Вони притаманні раннім релігіям, особливо це стосується магічних вірувань, хоча й існують в інших варіантах в більш пізніх релігіях. Крім того, трансцендентна дійсність не може бути описана за допомогою звичайної мови. А тому основні методи передачі інформації з трансцендентності – це порівняння, аналогії, метафора, гіпербола, алегорія і притча, а також різноманітна образна графічна символіка. Як відомо, весь цей об'єм інформації дається в релігії.

Проте ця інформація, в першу чергу, має значення для віруючої людини. Віра для неї є ключем до інформації на рівні релігійного одкровення. Вона завжди притаманна людині в повсякденному житті. Це – відкриття себе через трансцендентне, те, що не дане безпосередньо всім [8, 143].

А. Кадикало доходить висновку, що віра та інформація в релігії безумовно пов'язані. Інформація дається як елемент, через який релігія впливає на свідомість віруючого. Це відбувається тому, що інформаційний простір оточує людину, в розумінні інформації як такої, яка має властивість надходити від усього. Віра окреслює інформацію через призму релігійного одкровення. Вона робить вільним доступ до неї, яка без інтерпретації віруючим могла б мати абсурдне значення. Тобто, релігія завдяки інформації, яку несе, і вірі, що є важливим елементами релігійного досвіду, має не менше підстав для пізнання, ніж наука.

Релігія окреслює межі в яких комунікація між вірою та інформацією стає визначальною, в тому розумінні, що проявляють себе нові потенції до самоусвідомлення людиною власної екзистенції та – входження, проникнення в буття [8, 145]. Характерно, що автор зв'язку інформації і віри на ґрунті релігії дає потенцію до пізнання сокровенного – буття. Це можливо лише через діалог закорінений у релігії.

Висновки. Отже, релігійна комунікація наділена всіма рисами комунікації як такої, але одночасно має специфічну мету – духовний зв'язок із абсолютом, що і зумовлює використання специфічних засобів для передачі релігійної інформації.

Феномен комунікації у сфері релігії має свої особливості: така комунікація передбачає певну підготовку та специфічні форми реалізації, актуалізує діалогічність релігії. Особливим також є ставлення до новацій у сфері передачі інформації, оскільки релігійна комунікація максимально прагне використовувати «перевірені» часом способи, такі як одкровення, проповідь, молитва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К. : Звіт знань, 2000. – 862 с.

2. Бабій М. Поліфункціональність релігії: вияви функціональності релігійного комплексу/ М. Бабій // Академічне релігієзнавство. Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К. : Звіт знань, 2000. – С. 554–562.

3. Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти / Р. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С. 146–168.

4. Богачевська І. В. Християнська наративна традиція: Методологія філософсько-релігієзнавчого дослідження / І. В. Богачевська. – К. : Світ знань, 2005. – 235 с.

5. Виговський Л. Комунікативно-трансляційна функціональність релігії та основні форми її вияву / Л. Виговський // Академічне релігієзнавство. – № 1. – 2004 (29). – С. 29–39.

6. Головлева Е. А. Массовые коммуникации и медиапланирование: Учебное пособие / Елена Головлева. – М. : Академический проект; Деловая книга, 2009. – 325 с.

7. Зелинский В. Предание, память и сокрытое «Я» / В. Зелинский //Материалы Международной богословской конференции «Живое предание».Сб. докладов. – М., 1999. – С. 13.

8. Кадикало А. М. Інформація і віра як єдиний формат релігії / Андрій Кадикало // Академічне релігієзнавство. – № 2. – 2004 (30). – С. 137–145.

9. Лубський В. І. Соціологія релігії / В. І. Лубський. – К., 1999. – 203 с.

10. Макселон Ю. Психологія з викладом основ психології релігії / Ю. Макселон. – Львів, 1998. – 320 с.

11. Митрохин Л. Н. Философия религии: новые перспективы / Л. М. Митрохин // Вопросы философии. – 2003. – № 8.

12. Мохненко Г. Практические рекомендации по организации информационных комитетов в поместный церквях, миссиях и деноминациях / Г. Мохненко [Электронный ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступа: http://risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/33402/.

13. Петрушкевич М. Релігійні комунікації: християнський контекст. Монографія / Марія Петрушкевич. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 288 с.

14. Юнусова Є. Й. Комунікативний простір релігії в європейській культурі: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Євгенія Юнусова. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2005.

15. Ярмусь Ст. Вибране / Ст. Ярмусь. – Вінніпег, 1991. – 260 с.

16. Jaspers K. Vernunft und Existenz. – Munchen, 1960. – 155 p.

РЕЗЮМЕ

М. С. Петрушкевич. Анализ понятия религиозной коммуникации.

Рассмотрено понятие и особенности функционирования религиозной коммуникации. Феномен коммуникации в сфере религии имеет свои особенности: такая коммуникация предполагает определенную подготовку и специфические формы реализации, актуализирует диалогичность религии. Откровение, проповедь и молитва предстают как фундаментальные, первоначальные жанры религиозной коммуникации.

Ключевые слова: *коммуникация, информация, религиозная коммуникация, религия, вертикальная / горизонтальная коммуникация.*

SUMMARY

M. Petrushkevych. Analysis of the Concept “Religious Communication”.

The notion and the peculiarities of religious communication are drawn in the article. Phenomenon of communication in the field of religion has its peculiarities: this communication suggests certain background and specific

modalities, actualizes religion dialogism. The revelation, preaching and prayer are presented as fundamental, original genre of religious communication.

Key words: *communication, information, religious communication, religion, vertical / horizontal communication.*

УДК 1:316.774

О. В. Прудникова
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЦИВІЛІЗОВАНІ СТАНДАРТИ ТА ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

У статті проаналізовано сутнісні характеристики інформаційної культури українського соціуму. Здійснено порівняльний аналіз цивілізованих стандартів інформаційної культури з особливостями її розвитку в Україні. Визначено фактори впливу на інформаційну культуру українського суспільства.

Ключові слова: *культура, інформаційна культура, цінності, засоби масової інформації.*

Розвиток інформаційної культури є невід'ємною складовою демократичних трансформацій в українському соціумі. Важливість вміння роботи з інформацією, наявність якісної інформації у ЗМІ є актуальною складовою сучасного суспільного буття. Становлення демократичної інформаційної культури в Україні є поступовим процесом, який пов'язаний із певними труднощами та протиріччями.

Виходячи з вищенаведеного метою статті є аналіз сучасного стану інформаційної культури України в контексті її відповідності цивілізованим стандартам.

У своєму дослідженні ми спиралися на науковий доробок таких учених: Ю. Бардачова, С. Богачова, В. Гарбара, І. Жилінкової, Ю. Загоруйко, Н. Зубара, Д. Круглого, І. Лопушинського, О. Мінченка, О. Нестеренка, Ю. Полунєєва, С. Попова, О. Проскуріна, А. Рачинського, О. Северина, М. Ярової та інших.

На сьогоднішній день можна з впевненістю стверджувати, що між цивілізованими стандартами інформаційної культури та сучасним станом вітчизняної інформаційної культури існують певні ціннісні протиріччя. Їх вияви можуть бути простежені, зокрема, через звернення до відповідних документів, ухвалених міжнародними організаціями, що здійснюють моніторинг ефективної реалізації договорів і конвенцій в інформаційній сфері. Так, Комітет ООН з прав людини, починаючи з 1995 р., ухвалив щодо України чимало рекомендацій. Наприклад, у 2001 р. на основі п'ятої

періодичної доповіді України було прийнято Заключні зауваження та рекомендації, у яких Комітет ООН висловив стурбованість повідомленнями про залякування й переслідування журналістів, відсутністю критеріїв для видання або відмови у виданні ліцензій електронним ЗМІ, можливості використання системи державного субсидування преси для придушення свободи слова. З огляду на це, Комітет ООН рекомендував Україні вжити таких заходів:

- забезпечити такі умови, щоб журналісти могли займатися своєю діяльністю без побоювань судового переслідування, утриматися від залякування та переслідування журналістів;
- чітко визначити в законодавчому порядку функції і компетенції Державного комітету зв'язку України, зробити його рішення підконтрольними з боку судових органів;
- встановити чіткі критерії виплати та скасування державних субсидій органам друку з метою уникнення використання цих коштів для придушення критики уряду [6, 31].

У 2009 р. правозахисна організація Freedom House розмістила Україну на 115 місці (частково вільні) в рейтингу свободи преси у світі, у 2011 р. Україна посіла 121 місце в цьому рейтингу [17]. У 2012 р. Україна за рівнем свободи преси розділила 130–131 місця серед 197 досліджуваних країн і територій [24]. У 2013 р. Україна за цим показником розділила 131–133 місця серед 197 досліджуваних країн і територій, залишаючись серед частково вільних держав [25].

Вочевидь, на рівень свободи преси в Україні великий вплив має політична ситуація. Зокрема, серед чинників, що утруднюють втілення цивілізованих правових норм у практику інформаційно-культурної сфери і перешкоджають контролю за їх виконанням, дослідники виокремлюють:

- відсутність у суб'єктів політичного процесу зацікавленості у створенні прозорих правил гри на медіа-ринку;
- намагання впливати та контролювати редакційну політику ЗМІ;
- відсутність тривалих демократичних традицій та цінностей, які було б закріплено в правосвідомості, регулювали б поведінку як представників владних структур, так і журналістів [17].

Зазначені чинники спричиняють серйозні ціннісні протиріччя між вітчизняною інформаційною культурою та цивілізованими стандартами інформаційної культури. Так, наприклад, характерним явищем вітчизняного інформаційно-культурного простору залишається прагнення влади впливати на зміст інформаційних видань, що знаходить свій прояв у застосуванні адміністративного ресурсу. Дана ситуація засвідчує недостатню розвиненість інститутів громадянського суспільства в Україні порівняно з державами Заходу.

Певні відхилення від цивілізованих стандартів інформаційної культури помітні й у сфері використання Інтернет-послуг. Згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної

інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 р. органи державної влади та місцевого самоврядування мають всіляко сприяти створенню відповідних економічних, технічних та інших умов щодо забезпечення широкого доступу громадян, навчальних закладів, наукових установ до мережі Інтернет як необхідної умови подальшого розвитку правової освіти населення [22]. Надалі були прийняті законодавчі акти, згідно з якими було розпочато підготовку проекту електронного уряду, впроваджено деякі інші заходи щодо поширення інформаційних технологій у системі правової освіти населення України [5, 19]. Хоча, в нашій країні наявні певні досягнення на шляху відкритості та повноти доступу до інформації, вони мають, здебільшого, організаційно-технічний характер і не можуть претендувати на системність, цілеспрямований характер дії, а тим більше презентувати продуману стратегію розвитку [2].

Незважаючи на те, що чисельність зареєстрованих користувачів мережі Інтернет в Україні поступово зростає (за даними Державного комітету статистики, на 1 січня 2013 року вона досягла 5,063 млн осіб, що на 159 тис. осіб більше, ніж за станом на 1 жовтня 2012 р., коли в мережі налічувалося 4,904 млн українських абонентів) [23], вона продовжує помітно поступатися розвиненим країнам Заходу. За даними дослідження, здійсненого у квітні 2013 р. Інтернет-асоціацією України, найбільш популярними доменами серед української аудиторії є Google (82% місячного охоплення), Vkontakte та Mail.ru (по 76%), Yandex і Youtube (по 70%) [10]. Як бачимо, перевага надається тим сайтам, що забезпечують можливість пошуку інформації, спілкування в соціальних мережах, користування електронною поштою, перегляду відеоматеріалів. Для значної частини користувачів (особливо для представників молодого покоління) Інтернет постає насамперед сферою розваг (комп'ютерних ігор, віртуального спілкування), що не свідчить про високий рівень існуючої інформаційної культури.

Крім подолання кількісного відставання від західного світу, поступ вітчизняної інформаційної культури в напрямі реалізації цивілізованих стандартів передбачає й усунення серйозних змістовних суперечностей її розвитку. Дослідники звертають увагу на те, що органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування нашої держави ще належить багато зробити для того, щоб забезпечити імплементацію в Україні європейських цінностей щодо відкритості та прозорості влади. Так, місцеві органи влади досить часто не оприлюднюють нормативно-правові акти (наприклад, у Луганській області). В окремих випадках навіть центральні органи влади місяцями не оновлюють свої веб-сайти. Зокрема, на сайті Міністерства інфраструктури було зазначене державне підприємство (концерн РРТ), що півроку як змінило підпорядкування, а на сайті служби, якому тепер належить це відомство, воно так і не з'явилося. Таким чином, знайти і зв'язатися з керівництвом цього концерну через відкритий доступ просто було неможливо. Так само на офіційному веб-сайті Національного банку

України не було інформації, що за Законом там має обов'язково бути [4]. Усі названі ситуації – виразне свідчення наявності серйозних суперечностей між реальним станом вітчизняної інформаційної культури та існуючими цивілізованими стандартами.

У вітчизняній пресі й Інтернеті непоодинокими є повідомлення про те, що місцева влада просто не реагує на інформаційні запити. Було зафіксовано випадки письмової відмови надавати інформацію на абсолютно незаконних підставах (наприклад, через те, що громадська організація не значиться в реєстрі міської ради, як сталося у Кременчуці) [4]. На думку фахівців, подолати подібну практику можна лише через оскарження незаконних актів в адміністративних судах, через посилення виконавчої дисципліни в органах публічної влади, проведення навчання чиновників щодо застосування законодавства, а в разі потреби – й застосування до них заходів адміністративного впливу [1, 25].

До протиріч між інформаційною культурою українського суспільства та західними стандартами належать і недостатнє правове забезпечення роботи ЗМІ, і недостатній правовий захист населення від недоброякісної інформації. Недорозвиненість вітчизняного мас-медійного ринку в зазначеному напрямі істотно погіршує інформування громадян, а за відсутності потужної системи прес-служб, які б надавали журналістам повну й достовірну інформацію, негативно впливає в цілому на суспільну стабільність [16].

Наявність ціннісних протиріч між вітчизняною інформаційною культурою та цивілізованими стандартами інформаційної культури на сучасному етапі великою мірою визначається і загальною духовною ситуацією в українському соціумі. Серед головних проблем, що характеризують ситуацію в національній культурній та інформаційній сферах сучасної України, дослідники виділяють «культурний шок», зумовлений зіткненням різних способів життя, систем цінностей (а отже, й різних культур) у процесі суспільних трансформацій. Дослідники розглядають культурний шок у посткомуністичних суспільствах як результат колізії та взаємовпливу між трьома культуроутворюючими векторами:

- новою системою цінностей, що «імпортується» з країн західної цивілізації разом із ринковими моделями економічної трансформації;
- старою радянською системою цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які зберігають поширення в суспільній свідомості;
- цінностями традиційної національної культури, яка швидко відроджується в нових незалежних країнах [14, 34].

Загальними рисами, характерними для культурного шоку в більшості країн перехідного періоду, є руйнування системи соціальної мотивації, зростання стресу, моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтаційність суспільства і

помітна ностальгія за минулими часами. Специфіка сучасного етапу розвитку українського суспільства полягає в тому, що початок його незалежного державного існування співпав з глибокими суспільно-економічними та культурними перетвореннями. Позбувшись «залізної завіси», Україна стала відкритою не лише для вільного ринку з його позитивними та негативними аспектами, а й для постіндустріального культурного простору з його глобалізаційними тенденціями [17].

Отже, сучасний стан інформаційної культури в Україні можна розглядати як відображення духовних, соціально-економічних та політичних проблем вітчизняного соціуму.

Аналізуючи соціокультурну сферу буття українського народу, дослідники доходять висновків, що насамперед образ сучасного українського суспільства асоціюється з економічними негараздами і майже такою самою мірою – з невпорядкованістю соціального простору. Ще однією складовою цього образу є уявлення про негативну динаміку рухів, що асоціюється з уявленням про глухий кут, у якому це суспільство перебуває. Наявними в образі суспільства є й уявлення про внутрішню конфліктність соціальних зв'язків (протистояння й тиск). Натомість позитивні ознаки не справляють помітного впливу на уявлення людей про соціум. Ані перспектива, ані свобода, ані піднесення не пов'язані сьогодні у свідомості людей з образом сучасного суспільства. Тому перед людиною постала криза ідентифікації як неможливість точно віднести себе до якоїсь соціальної спільноти. Формується тип особистості, що саме своєю діяльністю створює цю невизначеність і сприймає її як природне середовище свого буття; такою є нова генерація вітчизняних підприємців, бізнесменів, політиків [15]. Українське суспільство припинило продукувати та пропагувати власні позитивні «суспільні мрії», що відповідали б рівню його розвитку і пропонували б громадянам реальні перспективи у майбутньому [16]. Відновлення та поширення таких ідеалів у межах національної ідеї, консолідуючої український соціум, залишається актуальним завданням, вирішення якого безпосередньо залежить від рівня інформаційної культури – як суб'єктів державної влади, так і суспільства в цілому. Ключову роль у підвищенні цього рівня, на нашу думку, мають відігравати інститути громадянського суспільства, що впливають на всі сфери соціального розвитку.

До ключових духовних проблем сучасного українського суспільства, вирішення яких потребує всебічного розвитку інформаційної культури соціуму, належать:

- тенденції витіснення з інформаційного простору й молодіжної культури українських мистецьких творів, народних традицій і форм дозвілля;
- послаблення суспільно-політичної, міжетнічної й міжконфесійної єдності суспільства;

- зменшення відставання рівня розвитку українського кінематографу, книговидання, книгорозповсюдження й бібліотечної справи від рівня розвинутих держав [11, 30].

У внутрішньополітичній сфері України внаслідок недостатньої розвиненості інститутів громадянського суспільства, недосконалості партійно-політичної системи, непрозорості політичної й громадської діяльності створюються передумови для обмеження свободи слова, маніпулювання суспільною свідомістю. Відповідно динамічний розвиток інформаційної культури на особистісному і соціальному рівнях може призводити до зменшення негативних інформаційних впливів, у тому числі із застосуванням спеціальних засобів, на індивідуальну й суспільну свідомість, а також протистояти поширенню суб'єктами інформаційної діяльності викривленої, недостовірної, упередженої інформації.

Необхідність формування інформаційної культури в економічній сфері України, як зазначає В. Муравицький, обумовлена відставанням вітчизняних наукоємних та високотехнологічних виробництв, особливо у сфері телекомунікаційних засобів і технологій, недостатнім рівнем інформатизації економічної сфери, зокрема кредитно-фінансової системи, промисловості, сільського господарства, сфери державних закупівель, недостатнім рівнем розвитку національної інформаційної інфраструктури [11, 29].

Варто враховувати, що комплексне відображення духовних, соціально-економічних та політичних проблем вітчизняного соціуму у свідомості людини та суспільства нині є опосередкованим медіа-простором, який постійно розширюється. Незважаючи на стрімке розширення нових інформаційних систем і засобів комунікації, традиційні медіа – телебачення, радіо, преса – не просто зберігають статус провідних, але й утримують за собою першість, виконуючи роль єдиних інформаційних джерел. Так, за даними соціологічних досліджень, що здійснювалися Інститутом соціології НАН України, значна кількість українців приділяє перегляду передач від 1,5 до 2 годин; слуханню радіо – від 0,5 до 1 години; читанню преси – від 0,5 до 1 години щодня. Досить часто (особливо у віддалених селищах України) саме ЗМІ залишаються для людини єдиним інформаційним джерелом про світ культури. Однак показово, що кількість читачів газет та журналів поступово зменшується: від 34% у 2003 р. до 22% у 2007 р. [13]. За даними 2012 р., більше 70% респондентів взагалі не вказали читання серед своїх інтересів [21]. Крім того, соціологічні дослідження доводять модифікацію практик читання: зменшується читання, пов'язане із традиційними паперовими носіями, натомість зростає робота із цифровими джерелами інформації: так, 13% респондентів читають за допомогою комп'ютера тексти, 46% – знаходять додаткову (довідкову, енциклопедичну, статистичну) інформацію, 43 % – інформацію для професійного вдосконалення та навчання, 9% – читають художні книжки [13]. Ці дані засвідчують визначальний вплив інформатизації на сучасний медіа-простір України. Однак варто приділити увагу проблемам, що виникають унаслідок зростання медіа-впливів на

українське суспільство, тим самим ускладнюючи поступ інформаційної культури.

Необхідно зазначити, що сучасні мас-медіа транслюють культурні цінності через особливі «окуляри», крізь які люди бачать одне і не бачать іншого, завдяки яким роблять свій вибір, конструюючи відібрані ними факти [3, 32]. Мас-медіа великою мірою визначають те, як люди інтерпретують головні риси своїх суспільств, оскільки саме вони надають динамічне, циклічне уявлення про расову, гендерну основу суспільства, міжрелігійні взаємовідносини, про соціальне становище представників тієї чи іншої сфери суспільства. ЗМІ стають не просто носієм, у межах якого збирається й кодується певна інформація: вони самі по собі стають суб'єктивно-інтерпретаційною формою ідеології. І ця ідеологія як феномен стає знаковою й звичною для нашого сприйняття. Завдяки постійному соціальному спілкуванню, вона отримує можливість здійснювати вплив на наше світосприйняття таким чином, що отримана соціальна, політична, релігійна інформація глибоко проникає у світогляд і впливає на подальшу діяльність [15]. Тим самим відбувається непомітне, на перший погляд, умонтування до свідомості (як індивідуальної, так і соціальної) сконструйованих образів, ідей, які витісняють результати власного мислення і саме в цьому полягає небезпека перетворення людини з суб'єкта інформаційної культури на її об'єкт.

Сучасні мас-медіа фактично контролюють всю культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи серед загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність одних ідей, знецінюють інші, поляризуючи таким чином майже все поле культури [7, 329]. Маніпулювання свідомістю, негативний інформаційний вплив у сучасному вигляді існує на Заході вже більш як 50 років. «Залізна завіса» не тільки обмежувала громадян СРСР, але й стримувала шалений «інформаційний шум» й навантаження суспільства епохи «інформаційного капіталізму» (М. Кастельс).

Прагнучи вступити до наднаціональних структур, Україна активно проголошує принципи побудови західної моделі демократії, яка базується зокрема на культурній, сексуальній та інформаційній свободі. Отже, не маючи змоги обирати окремі інтеграційні сфери, Україна поглинається глобалізацією, заснованою на ліберальній концепції свободи, у тому числі – в інформаційній сфері. Як зазначає О. Солодка, в сучасному інформаційному просторі України спостерігається масштабна присутність електронних ЗМІ іноземних держав, доказом чого є обсяг та зміст західної реклами, фільмів, спеціальних передач. З одного боку, це сприяє диверсифікації джерел отримання інформації, розвитку конкурентного середовища на ринку ЗМІ, підвищенню якості теле- й радіопрограм, проте з другого, створює можливості для поширення іноземної експансії. Процес поширення іноземної експансії в інформаційний простір України має такі аспекти:

- безпосереднє розповсюдження на території нашої держави іноземного інформаційного продукту (телевізійні та радіопрограми, друковані матеріали);
- введення іноземних організацій і приватних осіб до складу співзасновників вітчизняних ЗМІ;
- ідеологічний вплив на представників українських ЗМІ під час проведення іноземними неурядовими організаціями конкурсів, семінарів, закордонних стажувань [17, 30].

Серйозну проблему для інформаційної культури українського суспільства становить ситуація, коли український інформаційний простір, за оцінками фахівців, на 85-90% заповнений чужомовною, агресивною, насильницькою, порнографічною, низькопробною «культурою», яка денаціоналізує та деморалізує дітей, підлітків, молодь. Усім телевізійним каналам, більшості газет, Інтернет-виданням фактично надане необмежене поле для руйнації величезного духовного потенціалу української нації. Близько 80% ефірного часу теле- та радіотрансляцій заповнено продуктом неукраїнського походження. Найбільш популярні українські телеканали повністю або частково контролюються з-за кордону. Близько 80% рекламного ринку в інформаційному просторі України контролюється іноземними компаніями. Крім того, в Україні формуються потужні медіа-холдинги, що стають інструментами просування інтересів великих фінансово-політичних груп, нехтуючи національними інтересами і прикриваючи свої беззаконня ідеалами боротьби за свободу слова. Державні телеканали не є лідерами вітчизняного телевізійного ефіру. Негативні наслідки такої розстановки сил у медіа-просторі для України важко переоцінити [8, 68]. Тим самим руйнуються підвалини традиційної вітчизняної культури, а відповідно ускладнюється формування інформаційної культури громадян на гуманістичних (загальнолюдських та національних) засадах.

Сучасні ЗМІ репрезентують насамперед масову культуру, найвиразнішими рисами якої є комерційний успіх, популярність, розважальність, культ гедонізму і споживання, схематизація, стереотипізація, спрощення всіх явищ життя, несмак, іноді – невідповідність форми та змісту. Естетиці масової культури притаманне постійне балансування між тривіальним та оригінальним, сентиментальним й агресивним, вульгарним і вишуканим [12, 38–39].

Відповідно стан інформаційної культури в Україні визначається тими цінностями, які домінують у свідомості суб'єктів цієї культури. О. Костюченко наводить дані дослідження ціннісних орієнтацій як важливого фактора формування соціальної перцепції фахівців масових комунікацій, здійсненого на основі опитування журналістів друкованих та електронних ЗМІ (м. Київ, м. Рівне, м. Острог, м. Тернопіль). Вибірка становила 183 респонденти. За результатами дослідження було виявлено найбільш значущі цінності для більшості журналістів. Вони надали перевагу таким

термінальним цінностям, як «впевненість у собі», «щасливе сімейне життя», «життєва мудрість», «активне діяльне життя», «здоров'я» і таким інструментальним цінностям, як «широта поглядів», «ефективність у справах», «чесність», «акуратність», «виконавча дисципліна». Водночас мало значущими для журналістів виявилися деякі загальнолюдські цінності: «наявність хороших і вірних друзів», «пізнання», «краса природи й мистецтва», «свобода», «розваги», «незалежність», «непримиреність до недоліків у собі та інших» [9, 186–187]. Зазначені тенденції, на нашу думку, є досить тривожними: вони свідчать про вузьке, однобічне ставлення до життя, до власної справи, за якого особисті та професійні цінності переважають над загальнолюдськими. За такого підходу інформаційна культура втрачає свій гуманістичний зміст.

Між тим, преса інформаційного суспільства, яка по-справжньому вболіває за державу та її народ, не повинна користуватися методами дезінформації, ненауковими відомостями, плітками про відомих людей, що поступово формують у невибагливого читача нездорові інтереси, підкріплювані поганими естетичними смаками, відволікають увагу від магістральних гостросуспільних векторів поступу. У цивілізованому суспільстві має бути мінімальна кількість «жовтої преси». У свою чергу, методологія сучасної національної періодики не повинна ґрунтуватися на пропаганді системи речей і превалюючому бажанні володіти ними заради комфорту, безмежного збагачення, безтурботного відпочинку.

Отже, головні характеристики національного культурного простору (толерантність, міжцивілізаційний характер, поліетнічність, діалогічність) безпосередньо впливають на розвиток інформаційної культури України. Проте, порівняно з досягненнями розвинених країн Заходу, стан вітчизняної інформаційної культури характеризується низкою проблем. На нього впливають такі негативні чинники, як відсутність прозорості на медіа-ринку, намагання суб'єктів політичного процесу впливати на діяльність ЗМІ за допомогою адміністративного ресурсу, порушення державними службовцями чинного законодавства, зниження загального культурного рівня громадян й криза ціннісних орієнтацій українського суспільства, домінування масової культури, надмірна комерціалізація сфери мас-медіа. Подолання зазначених негативних тенденцій, на нашу думку, має незаперечну актуальність для утвердження демократичних цінностей інформаційної культури в сучасній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардачов Ю.М. Відкритий доступ громадян до публічної інформації як запорука запровадження в Україні європейських стандартів управління / Ю.М. Бардачов, І.П. Лопушинський, Д.Г. Круглий // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. − 2012. − №1. − С. 20-26.

2. Богачов С. Інформаційна культура через засоби правової освіти [Електронний ресурс] / С. Богачов. − Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2011_2/p5_15.html.

3. Бурдье П. О телевидении и журналистике / П. Бурдье; пер. с фр. Т.В. Анисимовой, Ю.В. Марковой. − М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры» : Институт экспериментальной социологии, 2002. – 159 с.

4. Гарбар В. Основні висновки з практики застосування Закону України «Про доступ до публічної інформації» [Електронний ресурс] / В. Гарбар, Н. Зубар, О. Нестеренко, О. Северин. − Режим доступу :

http://stop-x-files-ua.org/?p=6365.

5. Жилінкова І. Правове регулювання Інтернет-відносин / І. Жилінкова // Право України. − 2003. − № 5. − С. 17–21.

6. Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав людини: Україна. 12/11/2001 // Заключні зауваження та рекомендації конвенційних органів ООН щодо доповідей України в сфері дотримання прав людини : зб. документів / під ред. Н.І. Карпачової. − К. : К.І.С., 2004. − С. 28–31.

7. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. − К. : Оріяни, 2003. − 863 с.

8. Корх О.М. Публічне управління процесами інформаційної безпеки держави / О.М. Корх, А.В. Решетніченко, В.В. Романенко // Публічне управління: теорія та практика. − 2010. − №2. − С. 64–74.

9. Костюченко О.М. Взаємозв’язок соціальної перцепції з аксіологічною сферою фахівців масових комунікацій / О.М. Костюченко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології». − 2011. − Вип. XIII. − Т. 2. − С. 180–188.

10. Мінченко О. Які сайти відвідують українці? [Електронний ресурс] / О. Мінченко. − Режим доступу :

http://watcher.com.ua/2013/05/24/yaki-sayty-vidviduyut-ukrayintsi/.

11. Муравицький В.О. Особливості формування інформаційної культури особистості: український контекст / В.О. Муравицький // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. − 2010. − Вип. 50. − Філософські науки. − С. 27–31.

12. Орбан-Лембрик Л. Масова культура і моделі поведінки / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. − 2005. − № 2. − С. 38–44.

13. Петрова І.В. Культурно-дозвіллєві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети [Електронний ресурс] / І.В. Петрова. − Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2011_1/21.pdf.

14. Полунєєв Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) / Ю. Полунєєв, Ю. Загоруйко // Сучасність. − 1994. − № 10–11. − С. 32–41.

15. Притуляк М.В. Соціально-комунікативна трансформація сучасного суспільства: механізми та прояви [Електронний ресурс] / М.В. Притуляк. − Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/intelekt/2007_5/7.pdf.

16. Проскуріна О.О. Політична культура України в умовах глобальної інформатизації: форми політичної соціалізації та їх удосконалення [Електронний ресурс] / О.О. Проскуріна. − Режим доступу :
www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_20/Gileya20/P3.pdf.

17. Рачинський А. Імплементація європейських стандартів та норм державного регулювання інформаційної сфери в українську політико-правову практику [Електронний ресурс] / А. Рачинський, С. Попов. − Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2012_1/12rapppp.pdf.

18. Семенова М.В. Тенденції розвитку культури України в системі трансформаційних процесів суспільства (90-ті рр. XX ст.) [Електронний ресурс] / М.В. Семенова. − Режим доступу :
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2010_61/ter/ter4.pdf.

19. Солодка О.М. Сучасні загрози інформаційній безпеці України / О.М. Солодка // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. − 2011. − № 2 (6). − С. 28–33.

20. Стадніченко О.І. Інформаційний простір України в системі міжнародних інформаційних впливів [Електронний ресурс] / О.І. Стадніченко. − Режим доступу:
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_38/Gileya38/P7_doc.pdf.

21. Тарасова М. Корисна звичка читати [Електронний ресурс] / М. Тарасова. − Режим доступу : http://otiumportal.com/archives/1525?lang=UK.

22. Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» [Електронний ресурс]. − Режим доступу :
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/928/2000.

23. Яровая М. Госстат считает, что в Украине 5 млн. интернет-пользователей [Електронний ресурс] / М. Яровая. − Режим доступу :
http://ain.ua/2013/02/12/112128#more-112128.

24. Freedom House: рейтинг свободы СМИ в странах мира 2012 года [Електронний ресурс]. − Режим доступу :
http://gtmarket.ru/news/2012/05/02/4403.

25. Freedom House: рейтинг свободы СМИ в странах мира 2013 года [Електронний ресурс]. − Режим доступу :
http://gtmarket.ru/news/2013/05/02/5877.

РЕЗЮМЕ

Е. В. Прудникова. Информационная культура украинского общества: цивилизованные стандарты и отечественные реалии.

В статье проанализированы сущностные характеристики информационной культуры украинского социума. Осуществлен сравнительный анализ цивилизованных стандартов информационной

культуры с особенностями ее развития в Украине. Определены факторы влияния на информационную культуру украинского общества.

Ключевые слова: *культура, информационная культура, ценности, средства массовой информации.*

SUMMARY

E. V. Prudnikova. Information Culture of the Ukrainian Society: Civilized Standards and Domestic Realities.

Analyzed the essential characteristics of information culture of the Ukrainian society. Implemented the comparative analysis of civilized standards of information culture with features of its development in Ukraine. Identified the factors influence the information culture of the Ukrainian society.

Key words: *culture, information culture, valuables, mass media.*

С. И. Татаринов
Учебно-научный профессионально-педагогический институт
Украинской инженерно-педагогической академии

ПРОЯВЛЕНИЯ АНТИСЕМИТИЗМА В ДОНБАССЕ В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЙ

В стать впервые исследуются проявления и причины антисемитизма в Бахмутском уезде Донбасса, деятельность сионистских эмисаров по распространению акций Лондонского банка Герцля.

Ключевые слова: *еврей, полиция, акция, антисемитизм.*

Постановка проблемы. Историки не проявляли в постсоветское время должного внимания истории еврейства в Донбассе. Поэтому нет работ, касающихся деликатных тем стремления евреев Донбасса в «землю обетованную», одной из причин этого – государственного и бытового антисемитизма.

Общеизвестно, что после отмены крепостного права антисемитизм стал одним из направлений деятельности славянофилов, которые обвиняли евреев в пропаганде крайне прозападных идей, считали их врагами России и православия [12].

Анализ последних публикаций. Историю евреев крупнейшего уезда Российской губернии Бахмутского и города Бахмут стали изучать в 90-е годы А. Г. Копыл [15], С. В. Федяев [33]. Только в работах С. И. Татаринова и соавторов впервые рассмотрен вопрос места евреев в дореволюционном обществе Донбасса, истоков и проявлений антисемитизма [28, 30–32].

Актуальность исследования состоит в том, что в полиэтническом Донбассе и независимой Украине продолжаются случаи антисемитизма и ксенофобии из-за крайне слабой изученности роли евреев в истории,

развитии и модернизации экономики и промышленности Донбасса.

Нерешенные ранее вопросы. Практически не исследовались ранее взаимоотношения евреев с разными профессиональными и национальными группами населения Бахмутского уезда до событий 1917 года, в период строительства «нового социалистического» строя.

Основной материал. Антисемитизм в России исходил от тоталитарной царской власти, установившей «черту оседлости», законы, ограничивающие экономические, политические и юридические права евреев; от православной церкви, для которой евреи были врагами христианства; от крестьян и казаков - для них евреи были «богоубийцами», спаивали русский народ, владели предприятиями и магазинами, скупали землю [18].

Погромы евреев в России произошли в 1820, 1859, 1871 годах, но носили случайный характер.

Убийство Александра II и воцарение Александра III, назначение бахмутского помещика генерала-дипломата графа Н.П.Игнатьева министром внутренних дел привело к серии погромов в Екатеринославской губернии с апреля 1881 г. [21].

В 1881 году принятием «Временных правил для евреев» министром внутренних дел графом Н. П. Игнатьевым были спровоцированы еврейские погромы в Новомосковском, Павлоградском уездах, развернута пропаганда нетерпимости. В районе будущего погрома (Александровск, Новомосковск) происходил какой-либо бытовой конфликт между евреями и украинцами, расползались слухи о дате беспорядков, евреи получали у властей успокаивающее заверения в абсолютной безопасности. К группе погромщиков вскоре присоединялось местное население, погром превращался в «праздник». Потом на подавление беспорядков бросали войска и полицию [21].

Народнические организации Украины издали 6 прокламаций, носивших антиеврейский характер. Александра III народники называли «панским и жидовским царем», напоминали о предводителях гайдамаков И. Гонте, И. Зализняке, «которые мечем и огнем изгоняли панов и жидов и добыли себе вековечную славу» [4;5;7].

По мнению историков, погромы оказали сильное влияние на еврейское население России: началась массовая эмиграция евреев на Запад в США; революционеры-евреи начали связывать разрешение еврейских проблем с общими судьбами России, борьбу за свержение самодержавия вели в рамках русского революционного движения; часть евреев-просветителей выступила на путь борьбы против самодержавия, которая связывалась с борьбой за становление независимой еврейской культуры, развитие литературы на идиш [6, 24].

Можно говорить о предубежденном отношении в XIX веке большинства местного населения Донбасса к евреям, так как за телесные повреждения, убийства цыгана, еврея власть наказывала мягче, чем за подобные действия против представителей коренных национальностей [16, 65].

Антисемитизм пустил глубокие корни в среде промышленников-конкурентов. В Отчете XII Съезда горно-промышленников Юга России, когда был поставлен вопрос о попудном коэфициенте налога на перевозку соли с Бахмутских каменносоляных шахт, идея была отклонена, поскольку к тому времени не существовало учреждения, которое могло бы подтверждать количество добычи и вывоза горно-заводских грузов, на собственные же свидетельства промышленников нельзя было положиться. Один из горно-промышленников Екатеринославской губернии И. Ф. Фелькнер высказался: «если наивные христианские души правдиво будут сообщать объемы своего производства, то…жиды, без сомнения, жестоко будут обманывать» [29, 112].

Во время вспышки холеры в 1892 году у рабочих Юзовки и Горловки, настоятель Свято-Преображенского собора Юзовки о. Александр Матвиевский поступил как решительный и мужественный человек. 2 августа 1892 года «толпа в несколько тысяч рабочих бросилась разбивать чайную, устроенную во время эпидемии, разорять лавки, склады и магазины евреев, начался страшный грабеж. Мужчины, женщины и дети тащили, кто сколько мог. В 8 часов вечера начался пожар разграбленной лавки часового мастера Прилуцкого, к ночи базарная площадь представляла сплошной пожар». Полностью сгорели синагога, гостиница, разграблены 7 домов, 182 магазина, 11 пивных. В пламени погибло 80 евреев [22, 43; 31, 54].

Прокурор В. П. Родзянко о холерном бунте в Юзовке писал, что толпа вначале грабила еврейские лавки, а там, где хозяин мог доказать свое русское происхождение (обычно об этом свидетельствовала выставленная наружу Православная икона), бунтовщики платили за все, что выпивали. Правда, как добавляет Родзянко, когда выпивали все оплаченное, они таки грабили и русского лавочника.

Викентий Викентьевич Смидович (В.Вересаев) писал, что «студентом...самостоятельно заведовал бараком на Вознесенском руднике П. А. Карпова, недалеко от Юзовки…Вдруг на Покров, 1 октября, рано утром, ко мне прибежал мой санитар, Степан Бараненко, взятый мною из шахтеров, — растерзанный, окровавленный. Он сообщил, что пьяные шахтеры избили его за то, что он «связался с докторами» и что они толпою идут сюда, чтобы убить меня. Бежать было некуда. С полчаса мы сидели со Степаном в ожидании толпы. Много за это время передумалось горького и тяжелого. Шахтеры не пришли: они задержались по дороге во встречном шинке и забыли ***о нас».***

Александр Гергиевич Матвиевский с крестом в руках пытался остановить пьяную толпу рабочих, которые считали евреев виновными в распространении холеры. Еврейские семьи спасались в Преображенском храме. Казачьи войска арестовали в Юзовке более 500 участников погрома. Было применено огнестрельное оружие, сабли, пики. 23 погромщика были убиты, 7 умерли от ожогов [20; 30].

Будущий русский писатель В. В. Вересаев, как студент-медик

Дерптского университета участвовал в ликвидации эпидемии и оставил яркое описание антиеврейской погромной толпы [20; 30, 67].

Когда А. Г. Матвиевский умер в 1900 г., то благодарная еврейская община Юзовки искренне оплакивала его и принесла венки на могилу [30, 45].

Согласно переписи 1897 года 72,6% евреев Екатеринославской губернии хорошо владели русским языком. Сионистские организации, которые развернули свою деятельность в Екатеринославской губернии, вели переписку с юзовскими коллегами на русском языке, бахмутские евреи просили присылать им литературу также на русском языке [7].

Бахмутский мещанин Павлов и дворянин Шабельский в 1900 году создали организацию «Союза русского народа» и открыли «чайную Общества трезвости» в Народном Доме [31, 76].

В Лондоне создается Национальный Банк, ведавший колониальным еврейским фондом в размере 2 миллионов фунтов, составленным из шекельного сбора. Еврейский колониальный фонд был учрежден Беньямином-Зеевом Герцлем в 1899 году в качестве финансовой поддержки сионистского движения и переселения евреев Полестину «землю обетованную»[31;32].

В 2001 году В.Р. Кузнецов передал нам уникальную облигацию-акцию Лондонского банка 1900 года стоимостью 1 английский фунт (по курсу-3 рубля золотом). Средства от реализации этих акций шли переселенцам в Палестину. Акция принадлежала бахмутским купцам Финтектиковым [32, 33].

Российские власти запретили всякие операции с Лондоским фондом.

6 января 1908 года в номерах гостиницы Шейко был арестован без паспорта мещанин Хаим Меерович Гринберг. «При нем была обнаружены переписка на еврейском и русском языках, много еврейских брошюр, воззваний и отчетов». Из документов было видно, что он командирован ЦК Сионистской организации России из города Вильно (заметим, что большинство евреев переселились в Донбасс с 60-х годов из Каменец-Подольской, Виленской губерний, Царства Польского и сохраняли родственные связи с оставшимися там евреями), имелся путевой лист следования. В Бахмуте Гринберг «занимался организацией сионистских отделов, агитацией на собраниях, денежными сборами для организации». При себе имел Программы для сионистских инструкторов по созданию кружков и удостоверение корреспондента редакции газеты «Южная заря» [31, 34].

В секретном циркуляре МВД Екатеринославскому губернатору от 16 апреля 1907 года сообщалось, что «всякие организации сионистов и их сообщества должны быть признаны запрещенными» [7; 10].

«В Екатеринославе – комитет, в Александрове и Бахмуте – кружки..., – говорилось в Рапорте Бахмутского уездного исправника – ...в Бахмуте в настоящее время существуют единичные личности, сочувствующие идее колонизации евреев в Палестину, но никаких активных действий не

предпринимают» [7].

В циркуляре Екатеринославского губернатора говорилось: «за махинациями еврейских дельцов уследить невозможно. Сионисты (последователи Д. Герцля) сохраняют связь с деятелями еврейских революционных организаций» [10].

По данным М.М.Зильбербранда (бахмутские евреи, владельцы невостребованных акций Еврейского колониального треста (JCT), хранящихся в Израиле (имущество жертв Холокоста, до 31 декабря 1945) 189 бахмутских евреев приобрели акции. Среди них финансисты – Михель Гольдберг, Исая Гольдрин, Евгений Гальперин, аптекари и владельцы магазинов – Моисей, Леон, Рувим Гуревичи, Шолом Браславский, Меир Коган, Езекиел Конников, Илия Глейсеров, Эфраим Рабинович, Юлиус Купчик, Яков Лейферов, Давид Деглин, Иосиф Лейферов, Гамлиел Левант, Арон Мордкович, Исраель Браславский, Хаим Бродский, Михель Брукман, Залман Хайкин, Герш Херсонский, Борух, Хаим Яков, Мендель Шапиро, Бенцион, Яков Шухманы, Исраель Уманский, Хаим Браверман, владелец магазина часов Герш Агуф, владельцы магазина и керосинового склада Шломо и Ривка Каменецкие, меховщики Меир, Абрам Наймарки, владельцы кирпично-алебастровых заводов Абрам Французов, Михель Французов, Исак Венгеровский, владельцы лесопилки, черепичного завода Абрам, Хаим, Лейб, Яков, Ехиель Паланты, раввины - Моше Гительсон, Арон Розенфельд, отец врача Леон Давыдов, отец врача гинеколога Лейба Китаев, семья врача Исаака Волкомирского, семья писателя М.Эпштейна-Голодного, отец профессора-филолога Моше Финкель, полиграфист Леон Грилихес, жена фотографа София Львова.

«В городе Бахмуте ежегодно собирались пожертвования в размере 3 рублей с каждого еврейского домохозяина в пользу общества в Одессе, но теперь не собираются» писал уездный исправник в Екатеринослав [10].

Бахмутчане Я. Брукман, М. Венгеровский, Р. Гуревич, М. Каменецкий, Д. А. Каплан, М. Крамарев, В. Ш. Кунин и С. В. Цукерник в 1909 г. заплатили по 3 рубля в фонд Общества вспомоществования евреям-земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине [10].

Начальник Екатеринославского губернского жандармского Управления 20 апреля 1909 года докладывал: «Екатеринославская губерния покрыта довольно густой сетью сионистских организаций. В Одессе существует комитет «Общества вспомоществования евреям земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине…Ортодоксальные сионисты носятся с неосуществимой мечтой выкупа земли в Палестине для образования еврейского ядра, чтобы территориальным владением закрепить свое национальное «лицо» в ряду государственных организмов» [10].

Бахмутчанин Д. А. Каплан был членом-сотрудником Общества, через которого поступали пожертвования из Бахмута в течение 1908–1910 гг. [31, 55; 10; 32].

Епископ Екатеринославский Агапит осенью 1901 года во время ревизии уезда выступил в бахмутских гимназиях с антиеврейскими проповедями [32, 56].

Уездные полицейские исправники отмечали, что в 1903 году больше всего антисемитскими настроениями заражено Гришино [16, 34].

На предприятиях Донбасса среди инженерно-технических работников было много евреев (до 27%), что вызывало желание власти натравливать на них рабочих, культивировать традиционную ненависть рабочих-хохлов и кацапов [16, 35].

Евреи занимались торговлей, ремеслами, держались обособленно, среди них практически не было рабочих. Поэтому рабочие ненавидели торговцев и шинкарей, «еврейских эксплуататоров» с другой верой-указывает японский историк Г. Куроми [16, 36].

После еврейских погромов в Кишеневе в 1903 г. даже социал-демократы Донбасса отменили майские маевки, опасаясь их перерастания в погромы евреев. Хозяева шахт предусмотрительно вызвали казаков и не допустили погромов [16, 35].

В октябре 1905 года рабочие Юзовки после того, как евреи показали им Манифест Николая II, разгромили почти все лавки, сожгли синагогу, убили 12 человек, нескольких живьем сожгли в доменной печи [9].

«Был прекрасный солнечный осенний день…Солдаты не пускали рабочих в город…Раздался залп, кричали, что стреляют холостыми…На второй день войска не останавливали рабочих, были разгромлены магазины…Пух и перья летали на улицах, т.к. погромщики вспарывали перины. «Еврейского царя» сожгли на кодзаводе. Никита в больницы видел ужасную картину-трупы в несколько рядов и слоев.. Кто выносил иконы, того не трогали» – так описывал увиденное в 15 летнем возрасте в Юзовке Н.С.Хрущев [34, 23].

В Бахмуте в октябре 1905 года толпа совершила погром еврейских магазинов. Для подавления волнений прибыли казаки и рота Павлоградского полка, но они присоединились к погромщикам. Были разгромлены магазины Абрамовича, Лейферова (после погрома полностью разорился и умер в Германии), Марка Остроухова, Нахемия Гольдрина, Моисея Эльберта. В Никитовке толпа разгромила дом отца М. Рейзена, который владел угольным складом на станции [23, 24; 24, 27].

Ганс Рогер и Хирояки Куроми указывают на причины погромов в возникших социальных противоречиях в городах и рабочих местечках Донбасса. В погромах участвовали мещане, рабочие, шахтеры, грузчики, строители, поденщики, бродяги. Все они пришли из центральной России, где евреев почти не было, не имели корней, культуры и традиций. Коренное, богатое население Донбасса боялось принесенных евреями новаций, конкуренции с евреями в промышленности, торговле, финансах, пытались остановить прогресс. Погромов не было в сельской местности [16, 37].

Г. Рогер указывает, что евреи донецкой степи не смогли самоорганизоваться, как в Западных губерниях, не было отрядов самообороны и организаций партии Бунд [16, 37].

Черносотенные организации «Союза русского народа» активно

привлекали в свои ряды шахтеров. Как вспоминал Н. С. Хрущев, шахтеры постепенно разбирались, что евреи не враги им, стали слушать евреев-агитаторов, охранять их во время забастовок [16, 37; 34, 29].

В 1906 г. «среди бахмутчан вызвал большую сенсацию арест купца, гласного Думы Н.С.Миленкова, у которого был обнаружен целый склад черносотенных воззваний, призывавших к избиению евреев и интеллигентов» - писала газета «Русское слово». Назарий Степанович был известным скандалистом в городской Думе, ярым антисемитом [25]. К его «подвигам» относился и срыв благотворительной Лотереи в синематографе А. А. Чепурковского для бедных учащихся-евреев в 1912 году.

Хулиганы Юзовки Мануйленко и Тарасенко разбили в 1906 г. в Преображенской церкви икону с целью спровоцировать погром. Полиция провела расследование и выяснила, что надругательство над святыней совершено не евреями как утверждали, а русскими [26].

Отношения между гласными Думы евреями и гласными других национальностей не всегда были безоблачными…

Во время вспыхнувшей склоки в 1908 году между бахмутскими промышленниками и уездным исправником Шишковым некто И. И. Правда написал окружному фабричному инженеру, что исправник – «польский дворянин, променявший блестящий мундир артиллерийского офицера на полицейский, его «помощники в еврейских хедерах учились и променяли свою древнюю иудейскую веру на православную, уже успевшие приобрести рудники» [8; 9].

Неоднозначной личностью в истории Бахмута был Антиох Андреевич Луцкевич-инспектор народных училищ уезда в 1906–12 гг. создавший первый в истории России «класс военной гимнастики», обласканный царем Николаем II в Царском Селе 23 мая 1910 года во время смотра «бахмутских потешных». После своего увольнения с должности инспектора народных училищ Бахмутского уезда он выпустил книгу, содержавшую антиеврейский манифест: «Бахмут показался мне до того жалким, убогим, грязным и отвратнтельным, что наполнявшее мою душу чувство обиды от незаслуженной ссылки сюда до слез давило и угнетало меня. Город оказался переполненным жидами, захватившими в свои руки торговлю и промышленность, банковые операции, врачебную часть, адвокатуру, народное образование. Жиды и неразлучные их спутники поляки проникли далее в разные местные комитеты и правительственные учреждения, в особенности в Земскую Управу и во все почти земские учреждения. Здесь процветает также еврейский клуб под названием «Коммерческий». Русский клуб, слывущий под громким наименованием «Общественное собрание» представляет собою какое-то жалкое явление как по внешнему своему виду, так и по внутреннему содержанию: нет ничего, чтобы свидетельствовало об объединении русских на национальио-патриотических началах, нет соответствующих русскому духу развлечений, процветает карточная игра и кутежи с певичками, т. е. все, что и в еврейском клубе. Жидовское господство

и русская раболепная приниженность сказываются здесь во всем и на каждом шагу, куда ни глянешь. Жиды живут в лучших домах, жены и дочери их щеголяют в самых модных и самых дорогих нарядах, едят тонкие блюда и пЬЮт дорогие вина, разъезжают в шикарных экипажах, а на лето уезжают в заграничные курорты, а русские, у которых жиды из под носа забрали все местные богатства, закупили имения и сделали еще и своими должниками, только умильно глядят им в глаза и всячески прислуживаются в ожидании какой-нибудь подачки. Русский обыватель не может без жида-коммиссионера ничего ни купить, ни продать, ни нанять себе квартиру, ни договориться за прислугу. Наибольший и разнообразнейший привоз на местный базар всякой птицы, рыбы, яиц, молочных продуктов бывает только по пятницам перед еврейским «шабашем», а в самый шабаш (субботний день) базар совершенно пуст и в городе как будто все вымерло. По части внешнего благоустройства Бахмут стоит неизмеримо ниже железнодорожных, заводских и рудничных поселков уезда. На бахмутских улицах весной и осенью стоит такая ужасная грязь, что в ней лошади тонут, а летом такая пыль, от которой нет спасения даже в домах с наглухо закрытыми дверями и ставнями; керосиновые лампочки далеко стоят друг от друга, уличные фонари не освещают улиц и в безлунные ночи повергают их в непроницаемый мрак; город страшно бедствует от недостатка воды, так как не имеет своего водопровода, лишен пруда, в колодцах вода соленая и для питья вовсе не годится. Вот в какой город занесла меня судьба!» [17; 3].

Конфликт в апреле 1912 года возник между Апаренко и Миленко по поводу требований Управы ввести Правила против загроможденности торговых рядов, уборки нечистот. Миленко как Пуришкевич начал обвинять «известную расу», а евреи-гласные промолчали. Першин поставил на вид Миленко, что «раса» здесь ни к чему… Проект Правил провалили. Штукарев сказал: «Он думает, как у себя в лавке» [1].

Антисемитизм процветал и в учебных заведениях Бахмута.

В апреле 1912 года в Правилах для учащихся мужской гимназии им.Николая Второго требовалось:«…православным учащимся с евреями говорить нельзя», «гимназистам с евреями гулять нельзя», «при новых знакомствах обязательно требовать свидетельство о крещении», «учащиеся гуляют со знакомыми еврейками по разным сторонам улиц» [2].

В своих мемуарах «Автобиографические заметки» известный советский певец М. О. Рейзен вспоминал, что он как сын владельца угольного склада на ст. Никитовка, не был допущен в Бахмутскую мужскую гимназию.

6 июня 1912 года «Донецкое слово» указывало на «строгое отношение к экзаменующимся гимназистам-евреям» в Бахмуте.

В марте 1915 г. правительством были упразднены ограничения на передвижение евреев. Ограничения по приему евреев в высшие учебные заведения оставались нетронутыми. Им запрещалось занимать определенные должности, евреи не могли быть офицерами [13].

Евреи гибли на фронтах Первой мировой войны. Только по сводкам

погибших и раненых в 1916 году значится 400 человек из Бахмутского уезда, из них 8 – евреи [19].

В сентябре 1917 г. толпа мещан разгромила винные склады Бахмута, где имелось 100 тыс.ведер водки и 600 тыс.ведер вина. Потом пошли громить в поисках закуски бакалейные и продуктовые лавки. Попытки рабочих дружин города остановить погром называли поддержкой «жидов». С-д. организации обвиняли «жидовский Бунд» [3, 32; 8, 55; 16, 192; 23; 24; 27].

Антисемитские настроения в Юзовке были настолько сильными, что местная организация РСДРП поставила этот вопрос вторым в повестке 16 ноября 1917 г. [16, 196].

В 1919 г. в Донбассе было 24 еврейских погрома в Луганске, Юзовке, Енакиево, Гришино – 6 Добровольческой армии и 18 махновцев [16, 210].

Евреи, притесняемые советской властью лавочники и ремесленники, ждали белых, а те обвиняли их в еврейском заговоре, «…много евреев было среди большевиков, и даже в армии Деникина; украинское движение почти не привлекало евреев» [16, 211].

Стремление в Землю Обетованную было поводом для репрессий в первые годы советской власти в Бахмуте. В связи с выездом за границу на постоянное местожительство евреев губрозыск поручал в 1922 году неоднократные задания по поиску компромата на семью Бич – Марию, Соломона, Якова, Репус, Туркину Розу. Получили рапорт о проверке проживающих по ул. Николаевская. 46 Каспина Герша Натановича, Хай Гершевны и Гени Гершевны. Собрать порочащие людей материалы не удалось, пришлось выпускать их в Америку [32, 47].

Антисемитские рецидивы в отношении к евреям давали о себе знать в 20-30-е годы.

В 1923–1924 гг., как считает Г.Куроми, в Артемовском округе закрыли 6 синагог [11; 16; 30].

В 1930 г. была закрыта синагога в Рыкова (Енакиево) [16, 212].

Большевики в отношении евреев применяли посылку на общественные работы по субботам.

Когда в Горловке на шахту пришли студенты-евреи, то шахтера возмутились, что евреев мало, а «руководить будут жиды» [16, 212].

Статистика свидетельствует, что среди 301 руководителя предприятий, парткомов Артемовского округа было 77 евреев (26%), что раздражало рабочих.

В 1925 году на шахте №15 в Снежном рабочие заявили, что «жиды взяли власть в стране и посадят жидовского царя» [16, 212].

В пос. Чистяково коммунист помощник директора рабочей школы Бутенко вместе с коммунистами и комсомольцами Рыбальченко, Полищуком, Евстафьевым третировали отличника учебы Баренбека, по ночам в общежитии заставляли его пить гуммиарабик, выбросили на улицу, ставили к стенке под винтовку за якобы «кражу овощей». Когда насильников судили, то коллектив возмущался, что «правильно били жидюгу», устроили свой «суд»

[16, 212].

В 1928 г. в Артемовске в связи с продовольственными трудностями население обвиняло евреев [16, 213].

В Сталино еврею измазали лицо смолою, избили, а дети стали швырять в окна еврейской школы камни [16, 213].

Выводы. Еврейское население, прибывавшее в Донбасс на протяжении XIX столетия, не всегда богатело, что в связи с нуждой, неравенством вынуждало евреев стремиться к репатриации в «землю обетованную» в Палестине. В начале XX ст. этому способствовала деятельность эмисаров сионистских организаций, подпольная продажа акций Лондонского банка Герцля, постоянные антисемитские действия власти, коренного населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахмутский листок, – Бахмут, 24 апреля 1912.
2. Бахмутский листок, – Бахмут, 27 апреля 1912.
3. Борьба за Октябрь на Артемовщине. – М. : Госполитиздат, 1927.
4. Гинев В. Н. «Народная воля» и «Чёрный передел»: воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879–1882 гг. / Г. В. Гинев, А. Н. Цамутали. – Л. : Лениздат, 1989.
5. Группа «Освобождение труда» (Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча) : Сборник № 1 / под редакцией Л. Г. Дейча. – М. : ГИЗ, 1924.
6. Гусев В. Бунд в Україні / В. Гусев // Українське єврейство. – Вип. 3. –Київ, 1998; Найман О. Єврейські партії та об'єднання України наприкінці XIX та на початку XX століття / О. Найман. //Українське єврейство. – Вип. 3. - Київ, 1998;
7. Дн.ОГА. – Ф. 11. – Оп. 1. – Д. 559. Донесения уездных исправников, 1905 г.
8. Дн.ОГА. – Ф.23. – Оп.1. – Д. 3. Жалоба на исправника Шишкова;
9. Дн.ОГА. – Ф.23. – Оп.1. – Д. 3. Переписка с Екатеринославским окружным фабричным инспектором.
10. .Дн.ОГА. – Ф.11. – Оп.1. – Д. 1032. Донесения уездных исправников, 1909г.
11. ДАДО. – Ф.Р–1807. – Оп.1. – Сп.5. – Арк. 81, 86; ДАДО. – Ф.Р–1838. – Оп.1. – Сп.2. – Арк. 53.
12. Евреи и русская революция: материалы и исследования университета ха-Иврит бе-Йерушалаим. – Гешарим, 1999.
13. Евреи в Российской империи XVIII–XIX веков. – М. – Иерусалим, 1995.
14. Козырев А. Антиеврейские народнические прокламации начала 80-х годов XIX века в Украине /Козырев А.// Еврейское население Юга Украины. – Харьков – Запорожье, 1998.
15. Копыл А. Г. Евреи в Бахмуте / Копыл А. Г. // Рідний край. – №1–2. – Донецк, 1993

16. Куромі Г. Свобода та терор у Донбасі/ Г. Куромі. – К.: Основа, 2002.

17. Луцкевич А.А. Бахмутские потешные/ А. А. Луцкевич. – Бахмут, 1912.

18. Мельникова Н. Еврейская проблема на Юге Украины в контексте российской национальной политики в конце ХУШ – начале ХХ вв./ Н. Мельникова // Международные связи народов Европы. – Запорожье, 1996;

19. Народная газета Бахмутского земства. 25 авг.1916.

20. Нариси земської медицини Бахмутського повіту. – Артемівськ, 2011, – 82 с.

21. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. Приложение к нижайшему докладу губернатора Е.И.В. – Екатеринослав, 1881.

22. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 год. Приложение к нижайшему докладу губернатора Е.И.В. – Екатеринослав, 1892;

23. Рева А.А. История Бахмута-Артемовска/ А.А. Рева, С.И. Татаринов, М.В. Абрамов // – Артемовск, 1996. – 120 с.

24. Рева А.А. Город моей судьбы / А.А. Рева. – Донецк, 1998. – 240 с.

25. Русское слово, 7 апреля 1906 г.

26. Русское слово. 27 июня 1906 г.

27. Старух А. Национальный вопрос в теории и практической деятельности еврейских политических партий Украины в период Центральной Рады/ А. Старух // Еврейское население Юга Украины. – Харьков – Запорожье, 1998.

28. Татаринов С. Й. Штетл Бахмут/ С. И. Татаринов // Штетл як феномен єврейської історії. – Київ, 1999; Татаринов С. И., Семик Ю. А., Федяев С. В. Евреи Бахмута – Артемовска, Очерки истории XVIII-XX столетий/ Татаринов С. И., Семик Ю.А., Федяев С.В. – Артемовск, 2001.

29. Труды XII Съезда горно-промышленников Юга России. – Харьков, 1887.

30. Татаринов С. Й. Історія православ'я Донбасу/ Татаринов С. Й., Тутова Н.О. – Артемівськ, 2010. – 234 с., Татаринов С. Й. Роль Бахмутського повітового земства у боротьбі з епідеміями у XIX – на початку XX ст./ С.Й. Татаринов, Г. К. Северин // Вопросы здравоохранения Донбасса. Сборник научно-педагогических статей. Донецкий медицинский университет им. Горького. – вып. 23. – Донецк, 2011, – С. 73–79.

31. Татаринов С.Й. Нариси історії самоврядування у Бахмуті та повіті / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова. – Артемівськ, 2008. – 236 с.

32. Татаринов С.И. От «черты оседлости» к Холокосту / С.И. Татаринов, А.Л. Казаков, С.В. Федяев. – Артемовск, 2003. – 86 с.; Дн.ОГА. – Ф. 11. – Оп.1. – Д. 1302. Донесения уездных исправников, 1915 г.

33. Федяев С. В. Из опыта изучения истории еврейской общины Бахмута-Артемовска / С. В. Федяев // Музейні засоби з народознавства. – Донецьк, 1998; С. В. Федяев Опыт изучения истории еврейской общины края/

С. В. Федяев // Летопись Донбасса. – Донецк, 2000; Федяев С.В. Еврейские школы Бахмута/ С.В. Федяев // Бахмутський часопис. – № 5–6. – 1996–1997.

34. Хрущев Н.С. Воспоминания / Н.С. Хрущев. – М, 1991.

Сокрашения:

ДнОГА-Днепропетровский областной архив.

РГИА-Российский государственный исторический архив (Петербург).

РЕЗЮМЕ

Татаринов С.Й. Прояви антисемітизму у Донбасі у кінці XIX–напочатку XX століть.

У статті вперше досліджено прояви та причини антисемітизму у Бахмутському повіті Донбасу, діяльність сіоністських емісарів по розповсюдженню акцій Лондонського банку Герцля.

Ключові слова: *єврей, поліція, акція, антисемітизм.*

SUMMARY

Tatarinov S.I. The manifestations of Anti-Semitism in the Donbass Region in the Late 19th-early 20th century.

First investigated the causes and manifestations of anti-Semitism in the county Bakhmut Donbass of Zionist emissaries to spread the London bank shares Herzl.

Key words: *Jewish, police action, anti-Semitism.*

УДК: 130.2+7.03

Т. І. Лупак
Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ В ЗАКАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються основні фактори (етнодемографічний, соціальний, культурно-мистецький, релігійний та освітньо-науковий), які визначали соціокультурну ситуацію в Закарпатті у другій половині XX століття. Проведено паралелі у соціокультурній ситуації в Закарпатській області в радянські часи та впродовж першого десятиліття незалежності України. Висвітлені окремі прояви мистецького розвитку.

Ключові слова*: Закарпаття, регіон, область, соціокультурна ситуація, XX століття, русини, етнодемографічний, соціальний, культурно-мистецький, релігійний, освітньо-науковий чинники.*

Постановка проблеми. Закарпатський край – єдиний серед областей України розташований фактично у Центральній Європі, всередині Карпатських гір. В історичних джерелах цей регіон фігурував під різними назвами – «Карпатська Русь», «Угорська Русь», «Карпатська Україна»,

«Закарпатська Україна». Сучасні дослідники вказують також на поодинокі вживання назв «Руська Крайна», «Гуцульська Республіка» та Підкарпатська територія [5, 16]. З урахуванням особливостей географічного розміщення, Закарпаття традиційно було поліетнічним, мультикультурним та полірелігійним краєм, де представники різних етносів, етнічних груп і конфесій були толерантними і шанобливо ставилися до мови, релігії та звичаїв своїх сусідів. Звичайно, в історії траплялися складні ситуації непорозуміння між представтиками різних спільнот. Однак незважаючи на це, безконфліктне співіснування представників багатьох культурних груп та вірувань на Закарпатті є показовим прикладом не лише для України, а й для інших країн Європи.

Унікальною є соціокультурна специфіка краю, основу якої творить насамперед еклектика української і центральноєвропейських національних культур та світоглядів.

Специфіка задекларованої дослідницької проблеми полягає в тому, що питання особливостей соціокультурної ситуації в Закарпатському регіоні України у другій половині минулого століття перебуває на перетині одразу кількох наукових площин – історії України, культурології, соціології, етнології, етнографії, краєзнавства, мистецтвознавства, релігієзнавства і т. ін.

Огляд літератури з цієї проблематики засвідчив, що культурний простір Закарпаття зазначеного періоду впродовж останніх десятиліть не був об’єктом неупереджених наукових досліджень. Одна з причин – відсутність у межах тоталітарного суспільства традицій принципової критики, повсюдне домінування так званих «позитивних» матеріалів. Деформоване розуміння численних тенденцій розвитку української культури (зокрема закарпатської) в поєднанні з динамікою національного відродження ще донедавна призводило до суттєвих теоретичних суперечностей, оскільки увага науковців не фокусувалася на етнічних особливостях. Тому актуальність статті полягає в здійсненні критичного підходу до аналізу основних факторів, які визначали соціокультурну ситуацію в закарпатському регіоні України.

У своїй розвідці ми опиралися на сучасні фундаментальні колективні монографії, котрі стосуються історії краю в період радянської влади та незалежності України. Зокрема, це праці «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» (за ред. М. Вегеша, Ч. Фединця), в якій системно висвітлено взаємопов’язані проблеми історичного розвитку Закарпаття в ХХ –на початку ХХІ століття. Для детального ознайомлення подано матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя закарпатців. Автори акцентують увагу на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також їхнього сучасного співіснування [5]. Результати комплексного дослідження етнополітичних, етнокультурних та етноконфесійних процесів на Закарпатті в історичній ретроспективі представлено в монографії М. Панчука «Закарпаття в етнополітичному вимірі» (видана за участі НАН України й Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені

І. Кураса). На великому фактичному матеріалі, в тому числі вперше залученому до наукового обігу, розкриваються зміст, характер та наслідки урядової політики за різних державних утворень щодо етнічної сфери закарпатського регіону. Особлива увага звертається на сутність та перебіг етнополітичних процесів на Закарпатті в контексті загальних суспільних змін за часів радянського режиму та в умовах незалежної України [4]. Основні поняття етнології, сутність і природа етносу, особливості його існування в часі, теоретичні проблеми етногенезу і етнічної історії, характеристика культурно-побутових особливостей етнічних спільнот у минулому і сьогоденні висвітлені у праці М. Тиводара «Етнологія» [22]. Особливу увагу ми звернули на проблему етнічності, адже цей феномен проникає в усі сфери суспільного і політичного життя, визначає характер і хід соціально-політичного розвитку етносів. Дослідники М. Чебоксаров і С. Арутюнов тлумачили етноси насамперед як біологічні спільноти. Ми схиляємося до думки М. Тиводара (послідовника дуалістичної концепції етносу Ю. В. Бромлея) про те, що етноси вирізняються наявністю широких соціальних інформативних зв'язків, які зазнають змін у ході історичного процесу. Слушною для нас є міркування автора про етноси як «своєрідні фільтри, що відбирають потрібну й віддають зайву інформацію і цим посилюють єдність і психологічну стійкість суспільства» [22, 67].

Краєзнавчі розвідки загального характеру здійснювали В. І. Кобаль («Наш рідний край – Закарпаття») [6], І. Я. Магдиш («Три шляхи Закарпаттям») [10] та М. П. Тиводар («Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис») [23]. Суспільно-політичні процеси в Закарпатті наприкінці XX – на початку XXI століть проаналізовані у наукових працях О. С. Кухарчука, зокрема у праці «Періодизація суспільного розвитку Закарпатської області в умовах незалежної України» [8]. Окремі історичні питання розглядалися в контексті вивчення закарпатської крайової геральдики [11], розвитку освіти і бібліотечної справи [16, 19] та місцевих громадських об'єднань, зокрема обласної організації Народного Руху України [18], а також традицій певних етнічних груп. Релігійне життя регіону, співіснування й розвиток різних конфесій та вірувань висвітлено в дослідженнях Т. Ф. Висіцької [1], О. В. Лешко [9] та ін.

Дослідницький пошук ведеться в межах регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій різного наукового профілю. У цьому розрізі можна відзначити матеріали круглого столу експертів (м.Ужгород, 20 квіт. 2012 р), присвячені дослідженню єврорегіонального співробітництва України та його інтеграційного потенціалу; матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною «Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку» (Ужгород, 24 черв. 2010 р.) (редкол. О. Ледида та ін.) [2, 3].

Важливими питаннями історичного розвитку Закарпатської області, які увиразнені у спеціалізованій літературі, є особливості формування регіональної еліти [17], а також туристичної привабливості краю як важливого прикордонного регіону [20].

Дослідник С. Смирна у праці «Український нонконформізм: історичний і світоглядний вимір» зауважує, що для західного регіону нашої країни, отже і для Закарпатського краю, була характерною менша заполітизованість, аніж у східних школах нонконформізму, а також більшою мірою рафіновано-філософське осмислення дійсності [21, 63]. Тим часом у східних регіонах (Харківщина, Донбас) навіть у проблематиці творчих робіт переважали урбаністичні, соціальні та політичні теми, що було не випадковим, адже ці регіони за часів радянської влади стрімко набували статусу індустріальних. Відповідно населення ставало більш космополітичним, а тому проблематика українського національного руху (як у Закарпатті, Прикарпатті, Чернівцях та Львові) тут не була настільки пріоритетною для художнього мистецтва.

Із мистецьким нонконформізмом, як відомо, пов'язаний нонконформізм політичного характеру. Зокрема, діяльність Української Гельсінської спілки в Закарпатському регіоні знайшла своє відображення у праці О. Ороса «Витоки і діяльність Української Гельсінської спілки на Закарпатті: спогади й роздуми учасників подій» [15].

Віддаючи належне вже проведеним ґрунтовним дослідженням, необхідно водночас зауважити, що досі немає цілісного узагальнення факторів соціокультурної специфіки Закарпатського краю в період, що розглядається.

Виходячи із вказаного, *метою* статті є систематизація відомостей про соціальний і культурний розвиток Закарпатської області в період другої половини минулого століття. *Об'єктом* дослідження є Закарпатський регіон України, а *предметом* постають особливості його соціальної картини, матеріальної та духовної культури, краєзнавчих особливостей. В основу *методики* дослідження було покладено принципи об'єктивності та історизму, а також неупередженого розгляду наукових джерел.

Хронологічними рамками цієї статті обрана друга половина XX століття, водночас нижньою хронологічною межею є 1944 рік, коли Закарпаття було звільнене від нацистської окупації і згодом увійшло до складу УРСР. Крім того, враховано, що політична свідомість населення краю, як підкреслюють сучасні дослідники, почала формуватися ще з перших десятиліть XX ст. [5, с. 15]. *Територіальні рамки* дослідження охоплюють Закарпатську область УРСР, а потім – незалежної України.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення особливостей соціально-культурного становища Закарпаття в період другої половини XX століття є досить складним комплексним завданням і його доцільно вирішувати крізь призму кількох найважливіших факторів – етнічного, демографічного, соціального, культурно-мистецького, релігійного та освітньо-наукового. Лише в їх взаємодії можна побачити цілісну картину соціальної історії краю і збагнути його характерні особливості в означений період. Такий підхід може бути застосований і для комплексного вивчення історичних особливостей інших областей та регіонів.

Із майже 1,25 млн. осіб, які нині заселяють Закарпаття, переважна більшість мешкає в містах і містечках [13]. Близько 80% території регіону проживає в гірській місцевості, яка майже не заселена, а її нечисленні мешканці виявляють виразну етнічну специфіку (так звані гуцули). Утім така ситуація була не завжди. Ще 50 років тому чисельність сільського населення області суттєво переважала кількість міських мешканців.

Значне зростання чисельності населення краю припало на 1950-1960-ті роки, коли природній приріст населення становив у середньому 13,6 тис. осіб на рік. Пізніше ці темпи уповільнилися, підпорядковуючись законам демографічного розвитку і соціально-економічним обставинам [12].

З початку незалежного статусу України важливим було те, що Закарпаття, на відміну від більшості областей нашої держави, впродовж першої половини 1990-х років зберігало позитивну демографічну динаміку, задану в попередні періоди, тобто народонаселення тут збільшувалося, а не зменшувалося. Специфікою демографічного становища Закарпатського краю і в другій половині XX століття, і на сьогодні є наявність багатодітних сімей. Особливо це характерно для трьох груп населення – мешканців гірських місцевостей, етнічних ромів (циган), а також протестантських громад.

Характерною особливістю Закарпаття є його поліетнічність. Тут мешкають представники понад 30 національностей [3, 8]. Згідно з даними останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 р., який підсумував етнонаціональний розвиток регіону в другій половині XX століття, українці на той час становили 79,9% населення області (або 1 млн осіб). Община угорців становила 12,1% (151,5 тис), румунів – 2,6% (32,2 тис), росіян – 2,5% (31 тис), циган – 1,1% (14 тис). Частка представників інших національностей (словаків, німців, білорусів, євреїв, поляків та молдаван) станом на 2001 рік не перевищувала 1% від народонаселення Закарпаття [12]. За своїм етнічним розмаїттям цей найзахідніший регіон не має аналогів в Україні; дещо подібна ситуація склалась лише в Республіці Крим.

Закарпаття – це насамперед український край, оскільки більш ніж тисячолітня історія пов’язує його спочатку з Київською Руссю, згодом – із Галицько-Волинським князівством, а у XX столітті – з національно-демократичними та національно-визвольними рухами, Карпатською Україною тощо. Водночас тут традиційно мешкали великі анклави неукраїнського корінного населення – угорці та румуни. Оскільки Закарпаття тривалий період входило до складу Австро-Угорської імперії, а потім Угорщини, представники саме цієї національної меншини є не лише найбільш численними, а й найбільш активними в регіоні. Не випадково, що в політичних колах Угорщини досі мають місце територіальні зазіхання. Також порушується питання надання районам Закарпатської області, де мешкає численна угорська община (наприклад, Береговський р-н), спочатку мовної, а потім національно-культурної автономії.

У середині XX століття жителів цього краю, як й інших земель Центральної та Східної Європи, на жаль, не оминули переслідування за

національною ознакою. Так, радянська влада, що встановилася в регіоні у 1944–1946 рр., розпочала репресії проти представників угорської і, особливо жорсткі – проти німецьких національних меншин (загалом до таборів були відправлені понад 22 тис. осіб) [14, 50]. При цьому постраждали не лише реальні прибічники нацистів (колаборанти), але й невинні люди. У більш пізній період було проведено амністію, проте матеріальні та моральні збитки, заподіяні репресованим, так і не були відшкодовано.

У контексті проблематики цієї статті необхідно окреслити так зване «русинське питання». Упродовж другої половини XX століття в СРСР русини сприймалися лише як етнічна група українців (поряд із закарпатськими гуцулами, бойками та лемками). Усі спроби позиціонувати русинів як окрему національну групу усіляким чином обмежувалися, а інтерес до них вітався лише під кутом зору краєзнавчої «екзотики». У період після серпня 1991 року ситуація з русинами змінилася і в теоретично-науковій, і у практичній площинах. Певні політичні сили намагалися забезпечити статус русинської автономії через референдум, але ці спроби були відхилені офіційним Києвом, який вже надав автономний статус Криму і не мав наміру рухатися до федералізації країни. Проведений в 1999 році 5-й з'їзд русинів у черговий раз звернувся до української влади з проханням визнати русинську національність та надати їй ширші соціальні права, але ця справа знову практично не мала успіху.

На кінець XX століття в русинському суспільному русі виокремилося кілька течій, зокрема прословацька (найбільш потужна, оскільки значна частина русинів мешкає саме в цій країні), проукраїнська, проросійська та мадярофільська. Проблема політичного русинства загострилася в 2006 році, коли ООН і Рада Європи надали русинам статус національної меншини та окремого суб'єкта міжнародного права. Водночас офіційний Київ заперечує такий підхід, в результаті чого зазначене питання в останні роки дещо втратило свою гостроту, хоча потенційно може дестабілізувати соціальну ситуацію в Закарпатті у майбутньому.

Інша проблема краю – це проблема циганського населення, яке в Закарпатті значною мірою формує суспільний марґінес, негативно впливає на криміногенну ситуацію. У контексті євроінтеграційних прагнень України заявляти про це на офіційному рівні не цілком коректно, проте й замовчувати це питання також не в інтересах держави.

Осердям соціальних особливостей Закарпатського регіону в досліджуваний період є більш тісний, аніж в інших областях України, зв'язок із соціумом країн Центральної та Східної Європи – Угорщини, Румунії, Словаччини, Польщі, Чехії та ін. Звичайно, суспільні рухи на території означених держав у другій половині XX століття (антикомуністичні виступи в Польщі, Угорщині та Румунії, «Празька весна», оксамитова революція тощо) мали вагомий вплив на соціум регіону. В цьому контексті вітчизняні дослідники, зокрема О.С. Кухарчук окреслюють прозахідну психологічно-ментальну орієнтацію закарпатців [8, 79], хоча, як відомо, в попередні

періоди, зокрема у XIX столітті, в краї були досить сильними і москвофільські настрої.

З огляду на узагальнену періодизацію історії СРСР, дослідники зазначають, що радянське Закарпаття пройшло три відтінки тоталітаризму. Край пережив часи автократії (з 1944 року), олігархії (з 1953 року), руйнації (з 1985 року). «Примітними стали бурхливе десятиліття «відлиги» (десталінізації та лібералізації), ініціатив і реформ Микити Хрущова (1953–1964), порівняно стабільне десятиліття «застою» (1965–1985) і насичене вбивчим самоаналізом п'ятиліття «перебудови» (1986–1991)» [5, 253].

Поняття історичної тяглості та національної пам'яті міцно зв'язувало самосвідомість більшої частини закарпатців з Великою Україною. Вагому роль у цьому відіграло формування регіональної української еліти, яке розпочалося ще з першої чверті XX століття і найбільше увиразнилося в період нетривалої незалежності Карпатської України (березень 1939 р.) [17, 37].

Починаючи з осені 1944 р., коли радянські війська ввійшли в Закарпаття, і особливо після 1945 р., коли було створено Закарпатську область УРСР, почалася інтенсивна радянізація краю, що виявлялася в монополізації комуністичним режимом практично усього соціального життя краю і витісненні з владних і громадських структур представників старої чехословацької адміністрації. Партійно-державна номенклатура намагалася цілковито контролювати суспільне життя Закарпаття в період до початку перебудови в СРСР. Оскільки ця область була новоприєднаною до Радянського Союзу, влада тут намагалася діяти жорсткіше, аніж у східних та центральних областях УРСР, що виявлялося, зокрема, в тотальному наступі на місцеву церкву, викоріненні проявів українського націоналізму, посиленому контролі над сферами культури й мистецтва.

Наприкінці 1980-х рр. Закарпаття стало важливою опорою для національно-демократичного суспільного руху в західній Україні. Діяльність численних національно-культурних організацій була характерною для цих теренів і в більш ранні періоди, але саме в річищі перебудови в Радянському Союзі розпочалася їхня досить стрімка політизація. Значна частина свідомих громадян області брала участь у діяльності Закарпатської крайової організації Народного Руху України (починаючи з 1989 року). Сучасні дослідники зауважують, що діяльність НРУ в Закарпатті в той час схожа з «народними фронтами» у сусідніх Польщі, Чехословаччині, Угорщині та Румунії [18, 70].

Наприкінці 80-х – початку 90-х років відбувся процес становлення нової системи соціальних та ідеологічних координат для соціуму Закарпатської області. Населення регіону пройшло складний етап трансформації стереотипів у сфері ставлення до державної влади; водночас зросла національна й політична свідомість. У найбільш активних громадян сформувалась осмислена громадянська позиція, суспільство пройшло складний процес формування політичних партій і місцевих громадських об'єднань, зокрема культурного, просвітницького й релігійного характеру.

Кінець 1990-х років у Закарпатському місцевому соціумі ознаменувався партійною структуризацією, яка за характером і динамікою була схожа з політичними процесами в інших областях України, проте мала і свої характерні особливості. Так, в цьому краї крім партій загальноукраїнського значення певною популярністю користувалися і політичні сили національних меншин, а саме: Партія угорців України і Демократична партія угорців України.

У Закарпатті сформувався специфічний тип місцевих традицій, світогляду та культури. Це виявилося не лише в побуті та етнічних чинниках, а й у духовній культурі, невід'ємною складовою якої є мистецтво, зокрема образотворче.

Помітною ознакою Закарпатського краю завжди була культурно-мистецька сфера, тісно пов'язана з освітнім компонентом – так нині в області діють 5 державних ВНЗ із вищою формою акредитації, 5 професійних театрів, 659 клубних установ та центрів дозвілля, 4 музеї, а також обласна філармонія [13]. Значна частина цих закладів було створено в перші роки після приєднання Закарпаття до України, зокрема Обласну універсальну наукову бібліотеку (1945 р.), Закарпатську обласну філармонію, Закарпатський обласний український музично-драматичний театр (1946 р.), Закарпатський обласний російський драматичний театр (1947 р.). Наприкінці 80-х років у м. Берегове (район компактного проживання угорської етнічної меншини) було засновано Закарпатський обласний угорський драматичний театр.

Як і в більшості країн Центральної Європи, визначальними пам'ятками архітектури Закарпатського краю є старовинні замки, які в давнину відігравали не лише оборонну, а й адміністративну функцію. Діючими замками на кінець другої половини XX століття лишилися споруди в Ужгороді, Мукачеві, Чинадієві. На жаль, лише у стані руїн поціновувачі монументального архітектурного мистецтва можуть побачити Невицький, Хустський, Виноградівський, Королівський замки.

У радянський період та в останні десятиліття в області була широко розгорнута діяльність художніх колективів народних майстрів у сфері декоративно-прикладного й образотворчого мистецтва – живопису, гончарства, різьби по дереву, вишивки, ткацтва, інкрустації, лозоплетіння тощо. З урахуванням потреби в обміні культурним надбанням в області традиційно проводилися свята й фестивалі національних культур. На них, як правило, було представлено всі основні національні групи краю: українці, угорці, румуни, словаки, євреї, німці, роми. Широкого розповсюдження набули етнографічні фестивалі русинів.

У другій половині XX століття в Закарпатті завдяки прискіпливій увазі влади, але водночас під її пильним ідеологічним контролем розвивалося музичне, театральне, літературне, кіномистецьке життя. В регіоні було створено свою неповторну художню школу, причому як офіційну (в рамках діячів обласної філії Спілки художників України), так і неофіційну (нонконформістську). Закарпатські митці в радянський період плідно

працювали в жанрі портрету (Й. Бокшай, А. Ерделі, А. Коцка, Ф. Манайло та ін.), пейзажу й натюрморту (ті ж діячі та А. Кашшай, Е. Грабовський, В. Габда, З. Шолтес та ін.) [14, 418].

Багато з місцевих майстрів живопису відчули на собі звинувачення у відході від методів соцреалізму. Незважаючи на це, їхні твори були відомими не лише в Україні, а здобули загальносвітове визнання. Дуже важко нині розрізнити, де в їхній творчості були прояви опору соціалістичному реалізмові у мистецтві, а де – самовираження й торування власного шляху до пізнання й зображення прекрасного.

«Упродовж 1945–1990 років відбулося понад тридцять обласних художніх виставок, більшість з яких, як правило, свідчила чи то про появу нових талантів, чи взагалі про творче зростання колективу художників. Твори закарпатських художників експонувались на всіх українських та всесоюзних художніх виставках у США, Канаді, Індії, Франції, Бельгії, Італії, Мексиці, Шрі-Ланці, Німеччині, Японії, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Польщі, зберігаються в Третьяковській Галереї, у художніх музеях Києва, Одеси, Львова, Харкова, Дніпропетровська, Вільнюса та в музеях інших культурних центрів» [14, с.446].

У закарпатській художній школі також розвивалися напрями скульптури (мала пластика та монументальні композиції – В. Свиди, І. Гарапка), книжкової графіки (В. Береца, Ю. Сташка, Е. Медвецької), театрально-декораційного живопису (Ф. Манайло, А. Коцка). Серед молодого покоління художників краю, чиї твори зазнавали критики від офіційних джерел та не допускалися до публічних виставок, варто назвати В. Приходька, Н. Пономаренка, П. Фелдеші та інших.

Важливою складовою аналізу соціокультурного образу Закарпаття після його приєднання до УРСР є релігійний фактор. У повоєнний період (середина 1940-х – середина 1950-х рр.) в регіоні релігійні відносини проходили через період своєрідної «відлиги», коли ставлення радянського влади до численних конфесій та віруючих було досить толерантним. В області істотно зросла кількість віруючих, церковне життя пожвавилося. У другій половині 40-х рр. виникли нові об'єднання, зокрема Союз євангельських християн-баптистів та ін., які намагалися поширити свою проповідницьку діяльність на інші області України. Комуністична влада досить швидко змінила своє ставлення до релігійного відродження краю, оприлюднивши постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи її поліпшення» (1954 р.). Розпочався новий виток переслідувань віруючих, який завершився лише наприкінці 1980-х років. Влада намагалася штучно забезпечити атеїзацію населення, але у цій справі зазнала повної поразки. Найбільш інтенсивний атеїстичний «наступ» у Закарпатському регіоні здійснювався на католицьку і греко-католицьку церкви, протестантські спільноти, а також деякі місцеві православні громади (так звану «катакомбну церкву») [9]. Характерно, що з кожним пленумом комуністичної партії антирелігійна політика в усьому західному регіоні України, інтенсивно ужорсточувалася, і це тривало аж до початку

перебудови (1985 р.). «За сорок років (1945–1985) у рамках перманентної атеїстичної кампанії в Закарпатті знищили 26 дерев'яних і 32 муровані церкви, десятки дзвіниць і каплиць, сотні придорожніх хрестів. Руйнувалися археологічні пам'ятки, котрих у Закарпатті відкрили близько півтисячі. Нерідко виявлені прадавні поселення, городища, кургани, могильники розорювали і засаджували садами і виноградниками» [5, 381]. Релігійним об'єднанням було заборонено формувати каси взаємодопомоги, здійснювати благодійницьку та лікувальну практики, проводити культурно-масові заходи (бібліотеки, гуртки, екскурсії); культурно-громадська сфера перебувала під пильним наглядом комуністичної партії. Переслідувань зазнавали і окремі віряни Закарпаття – влада постійно звинувачувала їх в ізоляціонізмі, відсутності активної життєвої позиції. За діяльністю незначної кількості церковних громад здійснювали жорсткий контроль регіональні підрозділи Комітету державної безпеки, зокрема його 5-го управління, відповідального за ідеологічну сферу й боротьбу з інакомисленням.

В останні роки 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. розпочалася трансформація релігійних центрів у повноцінні конфесії (православні, греко-католицькі й католицькі, протестантські різних сповідань тощо). Було створено нові виконавчо-розпорядчі церковні органи. Водночас внаслідок суспільної лібералізації у релігійних об'єднаннях активізувалися відцентрові тенденції, які посилилися у 1990-х роках. Стосунки між владою та церковними організаціями стали регламентуватися Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р.

На перетині релігійного та культурно-мистецького факторів соціокультурного розвитку Закарпаття перебуває питання збереження стародавніх дерев'яних церков краю. Впродовж усього періоду радянської влади в області (1945–1991 рр.) догляд за ними майже не здійснювався, що, звичайно, погіршило стан цих пам'яток, серед яких є унікальні, датовані не лише XVI–XVII століттями (зокрема триверхі церкви у регіонах компактного проживання лемків і бойків), а й навіть XII-XIV ст. (зокрема Горянська ротонда). На сьогодні вартість цих пам'яток підтверджена тим, що вони внесені до реєстру культурної спадщини ЮНЕСКО.

Упродовж другої половини XX століття інтенсивний розвиток освіти і науки в Закарпатті був спричинений тим, що в цьому краї завжди домінували традиції освіченості та вченості, утверджені у період перебування регіону в складі Угорщини та Чехословаччини. Таким чином, сформувалися сприятливі умови для організації освітньо-наукової діяльності, яку нова влада розпочала здійснювати, спираючись на нові ідеологічні підходи.

Серед освітянських організацій краю варто назвати Педагогічне товариство Підкарпатської Русі, Товариства «Просвіта» та імені О.Духновича, Підкарпатське товариство наук. Активно створювалися бібліотеки (при цьому використовується унікальна база Наукової бібліотеки Мукачівської греко-католицької єпархії, Ужгородської та Мукачівської міських бібліотек) та краєзнавчі музеї [14, 341].

Вагомим позитивним фактором радянської системи освіти і науки, попри її заідеологізованість, антиклерикалізм та авторитарність, була система ротації кадрів, коли у новоприєднане у 1945 році Закарпаття направлялися на роботу викладачі та вчені з усіх куточків України та СРСР. Водночас у період до 1991 р. науку в Закарпатті було переорієнтовано із центрально- та західноєвропейських наукових центрів (Прага, Будапешт, Братислава, Відень, Берлін, Париж) на радянські (Київ, Харків, Москва, Ленінград та ін.).

Результати дослідження. Підсумовуючи вищевказане, можна дійти до висновку, що основними соціокультурними особливостями ситуації в Закарпатті у другій половині XX сторіччя були:

– цілеспрямоване формування радянського режиму та його постійні трансформації (з середини 1940-х років), що змінилися динамічними демократичними процесами становлення наприкінці 1980-х рр.;

– швидке зростання чисельності населення краю, його українізація та стрімка урбанізація;

– одночасне якісне поліпшення ситуації в культурній сфері, що виразилося у збільшенні числа відповідних установ (бібліотек, музеїв тощо);

– кардинальні позитивні зміни в освітній сфері, які на сучасному етапі перетворили область в один із найбільш освічених регіонів України;

– культурні перетворення стосувалися всіх сфер життя закарпатців;

– незважаючи на свою полікультурність та поліетнічність в області в досліджуваний період мали місце переслідування як за релігійною та ідеологічною, так і за етнічною ознакою (особливо у перші повоєнні роки);

– мистецька сфера тривалий період перебувала під впливом держави, контроль був то більшою мірою (1940-ві, 1970-ті), то меншою мірою жорсткий (1950-1960-ті, 1980-ті рр.). Як наслідок, у мистецтві виникали нонконформістські течії.

Перспективними напрямами цього дослідження можна вважати питання, присвячені соціально-культурному розвитку окремих районів Закарпатського краю у другій половині XX столітті, виявленню їхньої специфіки (природної, національної, етнографічної, культурної тощо). Також могло би бути цікавим дослідження соціальної історії та культурних особливостей окремих етносів Закарпаття в радянський період та в часи незалежності України. Недостатньо вивченими бачаться питання урбанізації краю, зміни культурних стереотипів, пов’язаних зі збільшенням чисельності міського населення та зменшенням сільського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висіцька Т. Ф. Християнство на Закарпатті : докум. дослідж. становлення та розв. (XIV – XXI ст.) / Т. Ф. Висіцька. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. – 653 с.

2. Єврорегіональне співробітництво України та його інтеграційний потенціал: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу експертів (м. Ужгород, 20 квіт. 2012 р.) / Відп. ред. І. В. Артьомов. – Ужгород : ЗакДУ, 2012. – 358 с.

3. Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку : матеріали Всеукр. наук. конф., присвяч. 65-й річниці возз'єднання Закарпат. України з Радян. Україною (Ужгород, 24 черв. 2010 р.) / Редкол.: Ледида О. та ін.; уклад. Токар М. – Ужгород, 2010. – 168 с.

4. Закарпаття в етнополітичному вимірі / М. П. Панчук; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 682 с.

5. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура: україномов. варіант укр.-угор. вид. / М. Вегеш, Ч. Фединець. – Ужгород: Ліра, 2010. – 716 с.

6. Кобаль В. І. Наш рідний край – Закарпаття / В. І. Кобаль. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 138 с.

7. Кухарчук О. Суспільно-політичні процеси на Закарпатті (1991 – 2009) / О. Кухарчук, Ю. Остапець, М. Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 14. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 75–89.

8. Кухарчук О. С. Періодизація суспільного розвитку Закарпатської області в умовах незалежної України / О. С. Кухарчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 24. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 75–89.

9. Лешко О. В. Становище єговістських громад Закарпаття в 1946-2002 роках / О. В. Лешко // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород : Ліра, 2003. – С. 126–132.

10. Магдиш І. Три шляхи Закарпаттям / [І. Магдиш; фотогр.: О. Крушинська та ін]. – К. : Грані-Т, 2010. – 57 с.

11. Мариконь Б. Геральдика Закарпаття. Герби і печатки міст, сіл та селищ: [довідник] / Б. Мариконь, В. Ньорба. – Ужгород : Краєвиди Карпат, 2010. – 95 с.

12. Матеріали Державного комітету статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

13. Матеріали Закарпатської обласної державної адміністрації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.carpathia.gov.ua.

14. Нариси історії Закарпаття. Т. 3: (1946–1991) / голов. ред. І. М. Різак [та ін.]; Закарпатська обласна держ. адміністрація. – Ужгород : Госпрозрахунковий РВВ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.

15. Орос О. М. Витоки і діяльність Української Гельсінської спілки на Закарпатті : спогади й роздуми учасн. подій / О. М. Орос. – Ужгород : TIMPANI, 2012. – 181 с.

16. Освіта Закарпаття : монографія / В. В. Химинець, П. П. Стрічик, Б. М. Качур, М. І. Талапканич. – Ужгород : Карпати, 2009. – 464 с.

17. Петрецький В. В. Проблеми формування політичної еліти Закарпаття в першій чверті XX століття / В. В. Петрецький // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія / Ужгород. націон. ун-т. – Випуск 20. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. – С. 36–38.

18. Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років ХХ століття: закарпатський регіональний аспект / В. Піпаш. – Ужгород : Гражда, 2008. – 216 с.

19. Портрет словом: бібліотеки Закарпаття (1945–2010) / Уклад. Л. М. Апполонова, Є. Й. Слуцька ; наук. ред. О. А. Канюка. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – 428 с.

20. Прикордонне співробітництво: регіональні трансформації і перспективи : [монографія] / В. П. Мікловда В. П. – Ужгород : Бреза А. Е., 2012. – 226 с.

21. Смирна С. В. Український нонконформізм: історичний і світоглядний вимір / С. В. Смирна // Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. Кн. 2 / Ред.-упоряд. В. Сидоренко. – К. : Інтертехнологія, 2006. – С. 5-76.

22. Тиводар М. П. Етнологія: Навч. Посібник / М.П. Тиводар. – Ужгород: Гражда, 2010. – С. 64–137.

23. Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття : іст.-етногр. нарис / М. П. Тиводар. – Ужгород : Гражда, 2011. – 411 с.

РЕЗЮМЕ

Т.И. Лупак. Особенности социокультурной ситуации в Закарпатском регионе Украины во второй половине ХХ века.

В статье анализируются основные факторы (этнодемографический, социальный, культурно-художественный, религиозный и образовательно-научный), которые определяли социокультурную ситуацию в Закарпатье во второй половине ХХ века. Проведены параллели в социокультурной ситуации в Закарпатской области в советские времена и в течение первого десятилетия независимости Украины. Освещены отдельные проявления художественного развития.

Ключевые слова: *Закарпатье, регион, область, социокультурная ситуация, ХХ столетие, русины, этнодемографический, социальный, культурно-художественный, религиозный, просветительно-научный факторы.*

SUMMARY

T. Lupak. Features of the Socio-cultural Situation in the Transcarpathian region of Ukraine in the Second Half of the Twentieth Century.

The article deals with the socio-cultural situation in Transcarpathia in the second half of the twentieth century in the synthetic unity of Ethno-demographic, social, cultural, artistic, religious and educational and scientific factors. The author comparez the main characteristics of the socio-cultural situation in the Transcarpathian region in the Soviet era and during the first decade of independence of Ukraine and highlights the peculiarities of some aspects of the fine arts in the region.

Key words: *Zakarpattya, region, area, social and cultural situation, XX century, rusiny, etnodemographic, social, cultural and art, religious, educational-scientific factors.*

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Цикин В.А. Философская интерпретация сущности инновационного образования 3

Голуб Є.С. Віртуальність у системі освіти: диверсифікація засобів навчання 16

Книш І.В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті 25

Макаров З.Ю. Классическая категория «закон» в перспективе современной научной рациональности 33

Зленко Н.М. Еволюція наукових поглядів на формування поняття «ризик» 48

Поліщук О.С. Колективна дія численних соціальних утворень та їх парадокси 57

Прокопенко Б.В. Новые мировоззренческие ориентиры меганауки под влиянием современных конвергентных технологий 67

Орищенко М.М. Кризис в психологии (философский анализ 77

Вертель А.В. Жак Лакан: от фантазмов воображаемого к поиску сознания 85

Клевец І.Ю. Постнекласичне осмилення сучасного соціального конфлікту 94

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Сумченко С.В. Проблема філософського осмислення технологічного критерію суспільного прогресу 103

Карпенко Т.М. Етизація наукового дискурсу в умовах техногенних цивілізаційних трансформацій 112

Карпенко В.Є. Философия техноинтеллекта: терминологический анализ 122

Дєнєжніков С.С. Супертехнології штучного інтелекту в трансгуманістичному дискурсі..... 132

Гайворонська О.О. Нанотехнологічна ситуація суспільства XXI століття 141

Пушкар Я.В. Вплив сучасних технологій на становлення мегасоціуму 149

Кравченко Т.А. Информационно-сетевая парадигма: ключевые особенности 156

Пономаренко В.А. Философский дискурс супертехнологий..... 165

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ ТА РЕЛІГІЇ

Доній Н.Є. Концепт «смертельне бажання»: деталі становлення в психоаналітичному дискурсі 175

Косяк В.А. Христианство в его коллизиях с иноверием и неверием 184

Плотникова О.Ю. Особенности концептуализации греха в современном языковом пространстве. 195

Штейн О.И. Вера и ее формирование в иудаизме. 208

Петрушкевич М.С. Аналіз поняття релігійної комунікації..... 217

Прудникова О.В. Інформаційна культура українського суспільства: цивілізовані стандарти та вітчизняні реалії..... 227

Татаринов С.И. Проявления антисемитизма в Донбассе в конце XIX–начале XX столетий..... 238

Лупак Т.І. Особливості соціокультурної ситуації в Закарпатському регіоні України у другій половині XX століття 249

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Філософія науки: традиції та інновації
Науковий журнал
Виходить двічі на рік

Заснований у грудні 2009 року

№ 2 (8), 2013

Суми: СумДПУ, 2013

Відповідальний за випуск: ***А. А. Сбруєва***
Комп'ютерне складання та верстання: ***Н. Є. Ніколаєнко***

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації
КВ № 15796 – 4268Р від 27.10.2009 р.

Підписано до друку 23.09.2013.
Формат 60x84/16. Гарн. Times. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. друк. арк. 15,3. Тираж 300 пр. Вид. № 58.

Журнал надруковано на обладнанні
СумДПУ ім. А. С. Макаренка
Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002,
СумДПУ ім. А. С. Макаренка

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 231 від 02.11.2000.